

3 1761 00092133 8

Government Oriental Library Series

Edited by the Pandits under the Supervision of the Curator,
Government Oriental Library, Mysore.

Bibliotheca Sanskrita No. 44

स्मृतिचन्द्रिका

श्रीगांशुदेवणभट्टोपाध्यायरचिता

आद्वेककाण्डो द्वितीयः

SMRITICHANDRIKA

BY
DEVANA-BHATTA

EDITED BY
L. SRINIVASACHARYA
Pandit, Govt. Oriental Library, Mysore

II. AHNIKA KANDA

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE
GOVERNMENT OF HIS HIGHNESS THE
MAHARAJA OF MYSORE

MYSORE:
PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS
1914

Government Oriental Library Series

EDITED BY PANDITS UNDER THE SUPERVISION OF THE
CURATOR, GOVT. ORIENTAL LIBRARY, MYSORE

Bibliotheca Sanskrita No. 44

स्मृतिचन्द्रिका

श्रीयाज्ञिकदेवणभट्टोपाध्यायरचिता

आहिककाण्डो द्वितीयः

SMRITICHANDRIKA

BY
DEVANA-BHATTA

EDITED BY
L. SRINIVASACHARYA
Pandit, Govt. Oriental Library, Mysore

II. AHNIKA KANDA

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE
GOVERNMENT OF HIS HIGHNESS THE
MAHARAJA OF MYSORE

mysore :

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS

1914

βL
1915
R5D4
1914
V.2.

NOTE

The manuscripts used for editing this Volume
are the same as those used for the Volume I
(Samskāra Kānda) of this work.

17-7-14.

A.M.S.

स्मृतिचन्द्रिकायां आहिककाण्डे
विषयसूचिका.

विषयाः			पत्रसंख्या.
मूर्च्छुरीपोत्सर्जनविधिः	....	....	234
शौचविधिः	....	....	240
शारीरमलशौचम्	....	....	250
आचमनविधिः	....	....	252
आचमननिमित्तानि	....	....	260
द्विराचमननिमित्तानि	....	....	264
आचमनापवादः	....	....	265
आचमनप्रतिषधिः	....	....	268
आचमनविषयाः	....	....	273
दन्तधावनविधिः	....	....	276
कुशमहिमा	....	....	282
कुशोत्पाटनविधिः	....	....	284
क्षानप्रशंसा	...	....	289
क्षानभेदाः	....	....	290
नित्यक्षानम्	....	....	291
वासोविषयाः	....	....	298
ऊर्ध्वपुण्डविधिः	...	....	302
नैमित्तिकक्षानानि	....	....	304
काम्यक्षानानि	....	....	320

विषयः				पञ्चसंख्या:
माधस्तानविधिः	....	....	....	323
मलापकर्षणस्तानम्	...	...	....	326
तिथिप्रयुक्तानिषेधः	...	....	....	329
क्रियात्मानानि	....	....	....	332
स्वानाहंजलानि	....	....	....	333
नदीरजोदोपनिर्णयः	....	....	....	340
तीर्थस्तानमन्त्राः	....	....	....	344
गैणस्तानानि	....	....	....	348
सन्ध्याप्रशंसा	....	....	....	351
सन्ध्याशब्दार्थनिर्णयः	....	....	....	352
प्रातसन्ध्या	....	....	....	357
सन्ध्याप्रयोगः	....	....	..	358
प्राणायाममहिमा	....	....	....	368
प्राणायामविधिः	....	....	....	369
ध्येयस्त्ररूपनिरूपणम्	....	....	....	374
गायत्रीमहिमा	....	....	....	377
आर्षादिनिर्णयः	..	....	....	379
न्यासविधिः	....	...	....	381
मुद्राः	....	...	....	386
गायत्रीकवचम्	....	....	....	391
गायत्रीजपविधिः	....	....	....	”
गायत्रीजपविषयाः	....	....	....	399
जपमाला	....	....	....	401
अभ्युक्तणाहरणम्	...	....	....	405

विषयः				पत्रसंख्या.
अग्निहोत्रमहिमा	....	....	....	409
अग्निहोत्रादिकर्माणि	....	....	....	411
यज्ञाधिकारिनिरूपणम्	....	....	....	417
होमविधिः	....	....	....	422
भौपत्रसम्बन्धनियमाः	....	....	....	433
पुनराधानम्	....	....	....	435
अग्रघाधयविषयः	....	....	....	437
आदर्शविक्षणादि	....	....	....	445
वेदाभ्यासः	....	....	....	447
धनार्जनम्	....	....	....	448
प्रतिग्रहादिनिरूपणम्	....	...	....	456
आपद्वृत्तयः	....	....	....	469
मात्यन्दिनस्त्रानम्	...	....	....	482
मध्याह्नसन्ध्या	....	....	....	493
जपयज्ञप्रशंसा	....	....	...	497
जप्यानि	....	...	....	”
जपान्तरम्	....	....	....	502
व्रद्ययज्ञः	....	....	....	504
तर्पणम्	....	....	....	509
यमतर्पणम्	....	....	....	529
भोध्यतर्पणम्	....	....	...	530
देवतार्चनम्	....	...	...	531
देवतास्त्रानादिविषयाः	....	....	....	539
शिवार्चनम्	....	....	....	549

विषयाः				पत्रसंख्या.
शिवन्नानादिविषयाः	....	....	....	553
पञ्चमहायज्ञाः	....	....	....	561
वैश्वदेवविधिः	....	....	....	570
बलिहरणम्	..	...	...	577
अतिथिपूजा	...	....	....	589
अंचदानादिविधिः	....	....	...	597
भोजनविधिः	....	....	....	598
भोक्तृनियमाः	....	....	....	613
ग्रहणनियमाः	...	....	....	619
सायंसन्ध्या	....	....	...	624
शयनविधिः	....	....	....	627

इत्याहिककाण्डविषयानुक्रमणिका.

अ शुद्ध संशोधनम्.

पुटे.	प. द्वौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
312	21	फेनाद्यैन	फेनाद्यैन
322	16	जन्मातरं	जन्मान्तः
336	18	पुत्रा	पुत्र
441	12	ममया	ममया

स्मृतिचन्द्रिकायाम्
आहिककाण्डः.

आ हि क का पड़ः ।

मूत्रपुरीपोत्सर्जनविधिः ।

उक्तासंस्काराः । इदानीमवसरप्राप्तमाहिकं प्रस्तूयते । तत्र मनुः—

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय धर्मार्थाविनुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

वेदतत्त्वार्थः परमात्मा । तथा च कूर्मपुराणं—

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय धर्मार्थाविनुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशं तदुद्भूतं ध्यायीत मनसेश्वरम् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।

धर्मार्थकामान् स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत् ॥

धर्मादिपु यो यस्मिन्काले विहितस्स तस्मिन्नेव कर्तव्य इसर्थः ।

अत्र यत्कर्तव्यं तदाह विष्णुः—

‘ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय मूत्रपुरीपोत्सर्गं कुर्यात्’

इति । ब्राह्ममुहूर्तो रात्रेः पश्चिमो यामः—

रात्रेस्तु पश्चिमो यामो मुहूर्तो ब्राह्म उच्यते ।

इति पितामहस्मरणात् । अङ्गिरा अपि—

उत्थाय पश्चिमे यामे रात्रेराचम्य चोदकम् ।

अन्तर्धाय तृणैभूर्मि शिरः प्रावृत्य¹ वाससा ॥

¹ शीर्षं संवेष्ट्य—ग.

वाचं नियम्य यत्वेन पुोवनोच्छासवार्जितः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः ॥

इति । अनेन यत्र स्वमादिना निमित्तेनाचमनप्राप्तिः तत्राच म्यैव मूत्रपुरीषे कुर्यादित्युक्तं भवति । तृणान्ययज्ञियानि । तथा च यमः—

शिरः प्रावृत्य कुर्वात शकृन्मूत्रविसर्जनम् ।

अयज्ञियैरनादैश्च तृणैस्संछाद्य मेदिनीम् ॥

इति । तृणग्रहणं काष्ठादेरपि प्रदर्शनार्थम् । अत एव मनुः—
तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठं पत्रं लोष्टं तृणानि वा ।

नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवकुण्ठितः ॥

इति । तिरस्करणमन्तर्धानम् । संवीताङ्गः आच्छादितदेहः ।

अवकुण्ठितः प्रच्छन्नशिराः¹ । अत्र विशेषमाह विष्णुः—

‘ग्राणास्ये वाससा वेष्टयित्वा मृद्धार्नीं ग्रीवा-
यामासज्योच्चरेत्’

इति । मृद्धार्नीं मृद्धन्धनार्थी शार्टी² । आपस्तम्बोऽपि—

नोर्ध्वं नाधो न तिर्यक्च किंचिदीक्षेत त्रुद्धिमान् ।

नभोभूम्यन्तरं पश्यन् कृत्वा मूर्ध्वं च वस्त्रकम्³ ॥

अद्विरा अपि—

कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।

विष्मूत्रं तु गृही कुर्याद्यदा कर्णे समाहितः ॥

¹ ग्रावृत्तशिराः—ग. ² मृद्धारणशार्टी—ख. ³ मूर्ध्वर्युपवीतकम्—ख.

इति । कर्णे निधानमेकवस्त्रविपयम् । तथा च साङ्ख्यायनगृह्यं—

‘यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा मूत्रपुरीपो-
त्सर्गं कुर्यात्’

इति । अत्र दिङ्गियममाह यमः—

प्रत्यङ्गुखस्तु पूर्वाहे पराहे प्राङ्गुखस्तथा ।
उदङ्गुखस्तु मध्याहे निशायां दक्षिणामुखः ॥

देवलोऽपि—

सदैवोदङ्गुखः प्रातस्सायाहे दक्षिणामुखः ।
विष्णूपूत्रमाचरेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ॥

मनुरपि—

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्गुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोस्तु यथा दिवा ॥

इति । अत्रैषां विकल्पो वेदितव्यः । यतु देवलेनोक्तं—

विष्णूपूत्रमाचरेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ।

इति, तन्निरुद्धेतराविपयम्,

‘न वेगं धारयेन्नोपरुद्धः क्रियां कुर्यात्’

इति गौतमस्मरणात् । यदपि मनुना—

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणवाधभयेषु च ॥

इति, तदपि रात्रावहनि वा नीहाराद्यन्धकारजनितदिङ्गोहन-

विषयम् । एतच्चावसथादक्षिणस्यां दिशि दक्षिणापरस्यां दिशि वा कार्यम् । तथा चापस्तम्बः—

‘आराच्चावसथान्मूत्रपुरीषे कुर्यादक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वा’

इति । गत्वेति शेषः । आराद्वारादित्यर्थः । तथा च मनुः—

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम्¹ ।

उच्छिष्टान्ननिपेकं च दूरादेव समाचरेत् ॥

अत्र ब्रह्माण्डपुराणं—

प्रतिश्रयादक्षिणपश्चिमेन

क्षिप्रं गत्वा क्षेत्रमात्रं शरस्य ।

कुर्यात्पुरीषं हि शिरोऽवकुण्ड्य

न च स्पृशेज्जातु शिरः करेण ॥

प्रतिश्रयो निकेतनम् । एतदहर्विषयम् । यदाहापस्तम्बः—

‘अस्तमिते च वहिर्ग्रीष्मादारादवसथाद्वा मूत्रपुरी-
पयोः कर्म वर्जयेत्’

इति । अत्र मनुः—

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोत्रजे ।

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ।

न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥

¹ वनेजनम्—मुद्रितपुस्तकपाठः ।

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ।

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥

वाय्वशिविप्रानादिसमपः पश्यस्तथैव गाः ।

न कदाचन कुर्यात् विष्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥

इति । चितिः हविःप्रक्षेपादिकरणेष्टकासमूहः । ससत्त्वेषु सप्राणि-
वित्यर्थः । पर्वतग्रहणैव तत्र निषेधे सिद्धे पुनः पर्वतमस्तकग्रहण-
मसन्तार्तस्य पर्वते न दोष इति वक्तुमित्युक्तं तद्वाष्ये । यमोऽपि—
तुपाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च ।

राजमार्गश्मशानानि क्षेत्राणि च विलानि च ॥

उपरुद्धो न सेवेत छायां दृश्यं चतुष्पथम् ।

उदकं चोदकान्तं च पन्थानं च विवर्जयेत् ॥

वर्जयेदूक्षमूलानि चैसश्वभ्रविलानि च ।

हारीतोऽपि—

‘न चत्वरोपद्वारयोर्मूत्रपुरीषे कुर्यात् न गोमये न
गोष्टे न तीर्थे न सर्वपूर्णे न यज्ञभूमौ न यज्ञियानां
वृक्षाणामधस्तात्’

इति । चत्वरमङ्गणम् । उपद्वारं द्वारसमीपम् । आपस्तम्बोऽपि—

‘न सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यात्’

इति । विष्णुरापि—

‘नाप्रच्छादितायां भूमौ नोपरे न शाद्वले नोद्यानो-
दकसमीपयोर्नाकाशे’

इति । शाद्वलो हरिततुण्पदेशः । गौतमोऽपि—

‘न वाय्वग्निविप्रादिसापो देवता गाश्च प्रतिपश्य-
न्वा मूत्रपुरीपामेध्यान्युदस्येत्’

इति । प्रतिशब्द आभिमुख्ये । यमोऽपि—

पत्यादिसं न मेहेत न पश्येदात्मनश्शक्तु ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरक्षित गामग्निं त्राप्त्वाणं तथा ॥

विष्णुरपि—

‘न प्रसन्निलानलेन्द्रकस्त्रीगुरुव्राह्मणान्’

इति । व्यासोऽपि—

पुरीपं यदि वा मूत्रं ये न कुर्वन्ति मानवाः ।

राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च ते शुभाः ॥

मूत्रपुरीपाधिकारे शङ्खः—

‘नानुद्को नामृत्को नापरिवेष्टितशिराः’

इति । एतद्विप्रकृष्टोदकमृत्तिकाभिप्रायम् । अत एवापस्तम्बः—

‘शिरःपरिवेष्टनं प्रथमं निवीतं द्वीतीय दिशाम-
वलोकनं तृतीयमन्तर्धानं चतुर्थं मौनं पञ्चमं पुरीपं
पष्टं मृत्तिकाग्रहणं सप्तममुदकमष्टमम्’

इति । ततो लोष्टादिना परिमृष्टगुदमेहनो गृहीतशिश्नश्चोत्तिष्ठेत् ।
तथा च भरद्वाजं—

अथापकृष्य विष्मूत्रं लोष्टकाष्ट्रुणादिना ।

उदस्तवासा उत्तिष्ठेद्दृढं विधृतमेहनः ॥

इति । उदस्तवासा उत्क्षिप्तवासाः । मेहनं लिङ्गम् ।

अत्र विशेषमाह हारीतः—

लोषेन परिमृज्यात्तु शुष्ककाष्ठेन वा गुदम् ।

इति । पुराणेऽपि—

मार्जनं वामहस्तेन वीरणाद्यैरयाज्ञियैः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीपाणामेवमायुर्न हीयते ॥

इति । यन्तु गौतमेनोक्तं—

‘न पर्णलोष्टाश्मभिर्मूत्रपुरीपापकर्षणं कुर्यात् ।

इति, तदुक्तकाष्टासम्भवविषयमित्यनवद्यम् । अत्र जावालिः—

स्नानं कृत्वाऽर्द्धवासास्तु विष्पूत्रं कुरुते यदि ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनस्नानेन शुद्ध्यति ॥

हारीतोऽपि—

आहारं तु रहः कुर्याद्विहारं चैव सर्वदा ।

गुप्ताभ्यां लक्ष्मीयुक्तस्यात्पाकाशे हीयते श्रिया ॥

इति । इति स्मृतिचान्द्रिकायां मूत्रपुरीपोत्सर्जनविधिः ।

शौचविधिः

अथ शौचविधिः । तत्र याज्ञवल्कयः—

गृहीतशिश्रोत्थाय मृद्धिरभ्युदृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥

उद्गृतैः कमण्डलवादिभिः । अतन्द्रितोऽनलस इस्यर्थः । देवलोऽपि—

आ शौचान्नोत्मृजेच्छश्चं प्रस्तावोच्चारयोरपि ।

गुदं हस्तौ च निर्णिज्य मृदम्भोभ्यां मुहर्मुहुः ॥

इति । एतच्च जलाशयादन्यत्र कार्यम् । तथा च पैठीनासिः—

मूत्रोच्चारे कृते शौचं न स्यादन्तर्जलाशये ।

अन्यत्रोद्दृत्य तत्कुर्यात्सर्वदेव समाहितः ॥

दक्षोऽपि—

तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्दृत्य वारिणा ।

मृत्तिका वारि चैवास्य शौचाय । परिचारकौ ॥

इति । यदा तद्दरणमुदकस्य न सम्भवति तदा विशेषमाह विवस्वान्—

अरनि^२ मात्रं जलं सकू कुर्याच्छौचमनुद्धते ।

पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यथा शुभुचिर्भवेत् ॥

तीर्थमत्र शौचस्थलम् । अत एव क्रियशूद्धः—

यस्मिन् स्थाने^३ कृतं शौचं वारिणा ततु^४ शोधयेत् ।

न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य^५ मृत्तिकां यो न शोधयेत् ॥

तत्र मृत्स्वरूपमाह यमः—

आहरेन्मृत्तिकां प्राज्ञः^६ कूलात्ससिकता तु या^७ ।

कूलग्रहणमनुपहतदेशो^८ पलक्षणार्थम् । मरीचिरपि—

^१ चालु शौचज्ञौ परिचारकौ—क. ग. ^२ रिक्त—मदन.

^३ देशो ; ^४ तं तु ; ^५ भवेत्तावत्—स्तृतिगता. ^६ विग्रः ;

^७ तसिकतां तु वा—स्मृतिर. ^८ ग्रहणं तदेशो—क. ग,

विषे तु शुक्ला मृच्छोचे रक्ता क्षत्रे विधीयते ।

हरिद्रवर्णा वैश्ये तु शूद्रे कृष्णां विनिर्दिशेत् ॥

इति । अत्र

‘कृष्णां स्त्रीशूद्रयोस्तथा’

इति काश्यपीये विशेषः । यत्र पुनरुक्तलक्षणा मृत्त्र लभ्यते तत्र
कथमित्यपेक्षिते मनुराह—

यस्मिन्देशे तु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ।

सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तथा गौचं विधीयते ॥

इति । अत्र वज्र्या यमेन दर्शिताः—

नाखुकृष्टान्न वल्मीकात्पांसुलान्न च कर्दमात् ।

न मार्गान्नोपरान्नैव शौचशिष्टात्परस्य च ॥

एतास्तु वर्जयोन्नियं वृथा गौचं हि तत्स्मृतम् ।

देवलोऽपि—

अङ्गारतुपकीटास्थिर्करावालुकान्विताम् ।

वल्मीकोपरतोयान्तः कुञ्चायातश्मशानजाम् ॥

आदृतामन्यशौचार्थमाददीत न मृत्तिकाम् ।

विष्णुपुराणोऽपि—

वल्मीकान्मूषिकोत्खातान्मृदं नान्तर्जलात्तथा ।

शौचावशिष्टां गेहाच्च नादव्यात्कूप^१ मम्भवाम् ॥

अन्तः प्राण्युपपन्नां च हलोत्खातां तथा^२ नृप ।

परित्यजन्मृदस्त्वेतास्सकलाशौचमाधनाः ॥

^१ यांश्चप—ग.

^२ लाङ्गलोद्वातितां—ग.

इति । नान्तर्जलादिति वाप्यादिव्यतिरिक्तविषयम् । अत एव यमः—

वापीकूपतटाकेपु वाहतो नाहरेन्मृदम् ।

आहरेज्जलमध्यात्तु परतो मणिवन्धनात् ॥

इति । वापी दीर्घिका । मणिवन्धनं करवाहुसन्धिदेशः । एवमाहृत्योदकं मृदं चाहनि शौचमुद्भूखः कुर्यात् । तथा च व्रह्माण्डपुराणं—

उद्धृसोदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः ।

उद्भूखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥

इति । अत्र मृत्सङ्ख्यामाह दक्षः—

एका लिङ्गे करे तिस उभयोर्मृद्वयं स्मृतम् ।

एतन्मूत्रशौचविषयम् । यदाह शातातपः—

एका लिङ्गे करे सव्ये तिसो द्वे हस्तयोर्द्रीयोः ।

मूत्रशौचं सपाख्यातं शुक्ले तु त्रिगुणं¹ भवेत् ॥

इति । अत्र मृत्परिमाणमाह विवस्वान्—

पर्वमात्रप्रमाणास्तु लिङ्गशौचे मृदस्स्मृताः ।

दक्षोऽपि—

लिङ्गे तु मृत्समाख्याता त्रिपर्वे² पूर्यते यया ।

दातव्यमुदकं तावद्वावत्स्थान्मृत्तिकाक्षयः ॥

इति । अत्र विशेषमाह व्रह्माण्डपुराणे³—

¹ त्रिगुणं गः पुरिषि द्विगुणं—परगशरमाधवीये.

² त्रिपर्वे—मदन.

³ पुराणं—क.

आद्यन्तयोस्तु शौचानामद्भिः प्रक्षालनं स्मृतम् ।

सुनिर्णिके मृदं दयानवृदन्ते जलमेव च ॥

इति । यतु विवस्वद्रचनं—

तिस्रो मृदो लिङ्गशौचे ग्राह्याः सान्तरमृत्तिकाः ।

वामपाणीं मृदः पञ्च तिस्रः पाण्योद्दियोरपि ॥

इति, तल्लेपभूयस्त्राभिप्रायं, दक्षोक्ताल्पपरिमाणाभिप्रायं वा ।

सान्तरा जलेन व्यवहिता इत्यर्थः । दक्षोऽपि शौचमाह—

तिस्रोऽपाने दशैकस्मिन्बयोस्सप्त मृत्तिकाः ।

इति । मनुरपि—

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकस्मिन्करे दश ।

उभयोस्सप्त दातव्या मृदश्शुद्धिमर्मीप्सता ॥

इति । ननु किमिदं केवलविद्वौचविषयमाहोस्त्रित्सहकरणशौच-
विषयं वा ? न तावदाद्यं, लिङ्गशौचस्यादपृथित्वप्रसङ्गात्, पर-
स्परानपेक्षशौचद्रयविधानयनाच¹ । नापि द्वितीयं, मूत्रशौचान्तः-
पातिनो हस्तशौचम्य लोपप्रसङ्गात् । न चात्र लोपोऽस्त्रित्वाति
वाच्यं, प्रमाणाभावात्, मूत्रशौचप्रतिपादकवचनविरोधाच्च । नापि
तन्वं, गुदशौचव्यवायेनानेककालत्वात् । नापि प्रसङ्गः प्रयोज-
नान्तरभम्भवात् ! ननु च यदि सहकरणविषयत्वं, ताहि पृथक्करणे
मनुना मूत्रशौचमनुक्तमेव स्थात् । अतः किंविषयमेतदिति न

¹ द्रुयावधानाच्च—क; द्रुयविधानावठनाच्च ग.

विद्धः । उच्यते; सर्यं न विद्धौचविषयत्वं¹ किं तु 'एका लिङ्गे' इत्येतदुक्तन्यायेन पूर्वोक्तमूत्रशौचोपलक्षणार्थम् । एवं च तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते तत्तद्धौचमनुष्टेयमित्युक्तं भवति । यत्र क्रमेण निमित्तद्रव्यसन्निपातस्तत्र तेनैवोक्तक्रमेण नैमित्तिकानुष्टा नम् । यत्र पुनस्सहनिमित्तद्रव्यं, तत्राप्युक्तन्यायेन नैमित्तिकमनुष्टे यमित्युक्तं भवतीयनवव्यम् । अत्र मृत्पारिमाणमाहाङ्गिराः—

प्रथमा प्रसूतिर्ज्ञेया द्वितीया च तदर्थिका ।

तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरणा ॥

इति । हस्तशौचे तु विशेषमाह हारीतः—

‘ए का लिङ्गे तिस्रोऽपाने दद्यादश सव्ये षट्टुष्टे
सप्त पद्मचाम्’

इति । पृष्ठे सव्यस्य पश्चाद्दागे, तस्यैव प्रकृतत्वात् । दक्षोऽपि—

पडन्या नखशुद्धौ तु देयाश्शौचेष्मुना मृदः ।

न शौचं वर्षधाराभिराचरेत्तु² कदाचन ॥

इति । नखशौचानन्तरं शङ्खः—

तिस्रस्तु मृत्तिका देयाः कृत्वा तु नखशोधनम् ।

तिस्रस्तु पादयोर्देयाश्शौचकामस्य नियशः ॥

इति । अत्र विशेषमाह मरीचिः—

तिस्राभिश्चा तलात्पादौ शोध्यौ गुल्फौ तथैव च ।

हस्तौ त्वा मणिवन्धाच्च लेपगन्धापकर्पणात् ॥

¹ चादिविषयत्वं—ग,

² राचामेतु—क. ख.

एतच्च शौचद्रयं गृहस्थस्य वेदितव्यम् । तथा च मनुः—

एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं व्रद्धचारिणाम् ।

त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां च चतुर्गुणम् ॥

इति । यत्तु वसिष्ठेनोक्तं—

पञ्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोस्सप्त मृत्तिकाः ।

इति ; यदपि यमेन—

द्रे लिङ्गे मृत्तिके देये गुदे पञ्च करे दश ।

उभयोस्सप्त दातव्याः पुनरेका गुदे तथा ॥

इति, अत्रापि¹—

अर्धप्रस्तातिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका भवेत् ।

पूर्वपूर्वार्थमात्रास्तु चतस्रोऽन्याः प्रकीर्तिताः ॥

इति वृद्धवसिष्ठेनाल्पपरिमाणविधानादविरोधः² । “द्रे लिङ्गे”

इति लेपभूयस्त्वाभिप्रायम्,

विष्पूत्रोत्सर्गशुद्धचर्थं मृद्वार्यादेयमर्थवत् ॥

इति मनुस्परणात् । गुदे षुनर्दीनं तु सर्वत्र विद्वौचे संवध्यते,

विरोधाभावात् । यदपि शङ्खेनोक्तं—

मेहने मृत्तिकास्सप्त लिङ्गे द्रे परिकीर्तिते ।

एकस्मिन्विशतिर्हस्ते द्रयोऽर्जेयात्वतुर्दश ॥

तिस्रस्तु मृत्तिका देयाः कृत्वा तु नखशोधनम् ।

तिव्वस्तु पादयोर्जेयाश्शौचकामस्य नियशः ॥

¹ तदपि—क. ख.

² दविरोधम्—क. ख.

एतच्छौचं गृहस्थानां तथा गुरुनिवासिनाम् ।

द्विगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां त्रिगुणं भवेत् ॥

इति, तत्रापि—

‘ अवदानसमा मृत्स्यात् ’

इति मरीच्युक्ताल्पपरिमाणाश्रयणादविरोधः । अङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानम् । मेहनमत्र पायुः । यतु शानातपेनोक्तं—

आर्द्धमलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुव्रते स्मृताः ।

तथैवाहुतयस्मवर्वाश्शौचार्थे याश्च मृत्तिकाः ॥

इति, तद्वस्तशौचाभिप्रायं गुदलिङ्गयोः परिमाणान्तरविधानात्¹ ।

इन्दुव्रतं चान्द्रायणम् । एवमुक्तशौचकरणेऽपि यत्र गन्धो लेपश्च नापैति तत्र सङ्घचातिरेकेऽप्यविरोध इत्याह मनुः—

यावन्नापैयमेध्याक्ताद्वन्धो लेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्ययुद्धिपु ॥

देवलोऽपि—

यावत्तु शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं विधीयते ।

प्रमाणं शौचसङ्घचाया न शिष्टैरुपदिश्यते ॥

इति । यत्तु दक्षेणोक्तं—

न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता ।

प्रायश्चित्तेन शुद्धयेत विहितानिक्रमे कृते ॥

इति, तत्सङ्कलिप्तसङ्घचाया अर्वाक् तत्समाप्तौ वा गन्धाद्यपगमे

¹ विरोधात्—क. ख.

वेदितव्यम् । एवं चोक्तसङ्ख्याया अर्वगेव यत्र गन्धाद्यपगमस्तत्र
सङ्ख्यानियमोऽद्वृत्यार्थं इत्यनुमन्धेयम् । एवमुक्तशौचकरणेऽपि
यस्य भावगुद्धिर्नास्ति न तस्य शुद्धिरित्याह व्याघ्रपादः¹—

शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं वाद्यमाभ्यन्तरं तथा ।

मृजलाभ्यां स्मृतं वाद्यं भावगुद्धिस्तथाऽन्तरम् ॥

गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्धारैश्च नगोपमैः² ।

आ मृत्योराचरेच्छौचं भावदुप्तो न शुद्धयति ॥

इति । भोजने तु गुदस्तावे शुद्धौ विशेषमाह वृहस्पतिः—

भुज्ञानस्य तु विप्रस्य कदाचित्स्ववते गुदः ।

उच्छिष्टमशुचित्वं च तस्य शौचं कथं भवेत् ॥

पूर्वं कृत्वा तु शौचं तु ततः पश्चादुपस्पृशेत् ।

ततः कृतोपवासश्च पश्चगव्येन शुद्धयति ॥

अनुपनीतानां तु पितामहोक्तं द्रष्टव्यं—

न यावदुपनीयन्ते द्विजाशशूद्रास्तथाऽङ्गनाः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचमेपां विधीयते ॥

इति । स्त्रीशूद्रयोस्त्वादिपुराणे विशेषो दर्शितः—

स्त्रीशूद्रयोरर्थमानं प्रोक्तं शौचं मनीषिभिः ।

इति । यस्तु विष्णुत्रोत्सर्जनायोपविष्टस्तन्न करोति तस्याप्यर्थं
शौचमेव । तथा च वृद्धपराशरः—

¹ व्याघ्रः—क ; व्याघ्रपात्—ख.

² श्रापि गोमयैः—ख.

उपविष्टस्तु विष्मूत्रं कर्तुं यस्तु न विन्दति ।

स कुर्यादर्थशौचं तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा ॥

इति । एवं रात्रावपि द्रष्टव्यम् । तदुक्तं चतुर्विंशतौ¹—

यदिवा विहितं शौचं तदर्थं निशि कीर्तिम् ।

तदर्थमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्थमध्वनि ॥

एतच्छौचसामर्थ्यभावातुर² विपयम् । अन्यथा तु यथासामर्थ्यमेव शौचम् । तथा चादिपुराणम्—

दिवा शौचस्य निश्चर्यं पथिकादौ विधीयते ।

आर्तः कुर्याद्यथाशक्ति स्वस्थः कुर्याद्यथोदितम् ॥

बोधायनोऽपि—

देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥

इति । अत्र दक्षः—

शौचे यत्नस्सदा कार्यशौचमूलो द्रिजस्समृतः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥

यस्य शौचेऽपि शैथिल्यं वृत्तं तस्याप्यरक्षितम् ।

देवलोऽपि—

धर्मविदक्षिणं हस्तमधश्शौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरुद्धर्वं न शोधयेत् ॥

¹ चतुर्विंशतिमते—क.

² एतच्चासामर्थ्ययुक्तातुर—क. एतच्च सामर्थ्ययुक्तातुर—ख.

आपस्तम्बोऽपि—

‘शक्तिविषयं न मुहूर्तयप्यप्रयतस्यात्’

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां शोचविधिः.

शारीरमलशौचम्.

अथ शारीरमलशौचम् । तत्र मनुः—

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।

यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्रुताः ॥

इति । खानीन्द्रियच्छिद्राणि । मला अपि तेनैवोक्ताः—

वसा शुक्रमसुञ्ज्ञाज्जा मूत्रविद्वाणकर्णविद् ।

श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

इति । वसा कायस्तेहः । असृक् शोणितम् । मज्जा शिरसो मेदः ।

कर्णविक्रीर्णमलम् । अश्रु नेत्रजलम् । एतैरुपहतस्य शुद्धिमाह

बोधायनः—

आददीत मृदोऽपश्च पक्षु पूर्वेषु शुद्धये ।

उत्तरेषु तु पद्मस्वद्धिः केवलाभिर्विशुद्धयति ॥

इति । मनुस्तूत्तरेष्वपि मृज्जलाभ्यां शुद्धिरित्याह—

विष्मूत्रोत्सर्गशुद्धयर्थं मृद्रायादेयमर्थवत् ।

दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥

विष्मूत्रमुत्सृज्यते येन तत्तथोक्तम् । तच्छुद्धयर्थमित्यर्थः । एतच्च

पूर्वोक्तेन विकल्पयमानं देशकालात्यपेक्षया व्यवस्थापनी-

यम् । इदं च बोधायनोक्तं—

देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥

इति । एतत्स्वकीयमलसंस्पर्शने । परकीयमलसंस्पर्शे तु देव-
लोकं द्रष्टुव्यं—

मानुपास्थि वसां विष्टुमर्तवं मूत्ररेतसी ।

मज्जानं शोणितं वाऽपि परस्य यदि संसृशेत् ॥

स्नात्वाऽपमृज्य चेलादीनाचम्य स शुचिभवेत् ।

तान्येव स्वानि मंसृज्य पूतस्यात्परिमार्जनात् ॥

इति । परिमार्जनं प्रक्षालनम् । अत्र विशेषमाह विष्णुः—

नाभेरथस्ताद्राहुपु च कायिकैर्मलैसुरादिभिर्मयै
र्वोपहतो मृतोयैस्तदङ्गं प्रक्षालय स्नानेन्द्रियेषूपहत-
स्तूपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन दशनच्छदोपहतश्रेति ।

अत्र यमः—

गात्रे तिस्रः पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्र एव तु ।

मृदः पञ्च दशामेध्ये हस्तादीनां विशेषतः ॥

एतदात्मीयमूत्रादिस्पर्शे शौचमुदाहृतम् ।

उत्सर्गकालादन्यत्र परकीये तु पठयते ॥

परस्य शोणितस्पर्शे रेतोविषमूत्रयोस्तथा ।

चतुर्णामपि वर्णानां द्रात्रिशन्मृत्तिकास्सृताः ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां शारीरमलशौचम्.

आचमनविधिः..

अथाचमनविधिः । तत्र वृद्धपराशरः—

कृत्वाऽथ शौचं प्रक्षालय पादौ हस्तौ च मृज्जलैः ।

निवद्धशिखकच्छस्तु द्रिज आचाममाचरेत् ॥

अत्र विशेषमाह मार्कण्डेयः—

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥

इति । एतदक्षिणहस्ताभिप्रायं, वासे निषेधश्रवणात् । तदाह हारीतः—

वामहस्ते कुशान्कृत्वा समाचामति यो द्रिजः ।

उपसृष्टं भर्वेत्तेन रुधिरेण मलेन च ॥

इति । एतदपि केवलवामहस्तविषयं, उभयोः फलविशेषश्रवणात् । तथा च गोविलः—

उभयत्र स्थितैर्दर्भेस्समाचामति यो द्रिजः ।

सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं लभेत् ॥

इति । अत्र दिङ्गियमाह हारीतः—

ऐशान्याभिमुखो भूत्वोपस्पृशेत्तु यथावीधि ।

ऐशान्युत्तरपूर्वा । उपस्पृशेत् आचामोदिसर्थः । याज्ञवल्कयोऽपि—

अन्तर्जानु शुचौ देश उपविष्ट उद्भवेत् ।

प्राग्वा व्राह्मण तीर्थेन द्रिजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥

अन्तर्जानु जान्वे रन्तरा अराविं कृत्वेसर्थः,

‘अन्तरूर्वोरराविं कृत्वा त्रिरपो हार्दं पिवेत्’

इति हारतिस्मरणात् । ब्राह्मग्रहणं कायदैवयोरपि प्रदर्शनार्थम् ।
अत एव मनुः—

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कायत्रैदैशिकाभ्यां वा न पित्रयेण कदाचन ॥

इति । विप्रग्रहणमितरयोरपि प्रदर्शनार्थं ।

‘द्रिजो नित्यमुपस्पृशेत्’

इति स्मरणात् । कायं प्राजापत्यम् । त्रैदैशिकं दैवम् । अत्र
तीर्थस्वीकरणमाचमनम्याच्यप्रयोगे वेदितज्यम् । न प्रतिप्रयो-
गम् । तथात्वे नित्यकालमित्यघटनात् । तीर्थान्यपि याज्ञव-
ल्कयेन दर्शितानि—

कनिपृष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥

देशिन्युपाङ्गुष्ठिका । अत्र विशेषमाहतुशशङ्कलिखितौ—

‘अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरः प्रागग्रायां रेखायां ब्राह्मं
तीर्थं देशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा पित्रयं कनिष्ठिकातल-
योरन्तरा प्राजापत्यम्’

इति । तत्रोदकनियममाह शङ्क—

अद्रिस्ममुद्वृताभिस्तु हीनाभिः फेनवुद्धौ ।

वहिना च न तस्माभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत् ॥

आचामेदित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्कयोऽपि—

¹ प्रदेशिन्य—ग.

अद्विस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनवुद्दौदैः ।

प्रकृतिस्थाभिः अविकृताभिः । हारीतोपि—

विवर्णं गन्धवत्तोयं फेनिलं च विवर्जयेत् ।

वसिष्ठोऽपि—

न वर्णरसदुष्टास्तु याश्च स्युरशुभागमाः ।

प्रचेना आपि—

अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वस्त्रचक्षुपाः ।

हृदताभिरशब्दाभिस्त्रिचतुर्वा द्विराचमेत् ॥

अनुष्णाभिरित्यनातुरविषयम् । अत एव यमः—

रात्रावनीक्षितेनैव शुद्धिरुक्ता मनीषिणाम् ।

उदकेनातुराणां च तथोष्णेनोष्णपायिनाम् ॥

उष्णपायिनामातुराणां न पुनरातुरमात्राणामित्यर्थः । आप-
स्तम्बोऽपि—

‘न वर्षधारास्वाचामेत्था न प्रदरोदके तस्माभिश्चा-
कारणात्’

इति । प्रदरो गर्तः । न प्रदरोदक इति गोरपर्यासोदकविषयं,
‘प्रदरादपि या गोस्तर्पणाय स्युः’

इति वसिष्ठस्मरणात् । यत्र पुनरुक्तलक्षणा आपो न लभ्यन्ते तत्र
कथमित्यपेक्षिते देवलः—

येषु देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।

येषु देशेषु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ॥

येषु स्थानेषु यच्छौचं धर्मचारश्च यादृशः ।

तत्र तान्नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥

इति । एतचोदकं यावद्वामेन न संस्पृशति^१ तावन्नाचामेदित्याह यमः—
तावन्नोपस्पृशोद्विद्रान्यावद्वामेन न स्पृशेत् ।

वामे हि द्वादशादित्या वरुणश्च जलेश्वरः ॥

इति । अत्र दक्षः—

प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिवेदम्बु वीक्षितम् ।

इति । वीक्षितमित्यहर्विपयं,

रात्रावर्वीक्षितेनैव शुद्धिरुक्ता मनीषिणाम् ।

इति यमस्मरणात् । प्रक्षालने त्रिशेषमाह हारीतः—

‘आ मणिवन्धनात्पाणी प्रक्षाल्य आ जङ्गात्पादौ’

इति । मणिवन्धः करवाहुसन्धिदेशः । देवलोऽपि—

इत्येवमद्विराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।

हस्तौ चा मणिवन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः ।

अथाम्बु प्रथमात्तीर्थादक्षिणात्रिः पिवेत्समम् ॥

इति । प्रथमाद्राह्मादित्यर्थः । प्रक्षालनानन्तरं विष्णुपुराण—

निष्पादिताद्विशौचस्तु पादावभ्युक्ष्य वै पुनः ।

त्रिः पिवेत्सलिलं तेन तथाऽद्विः परिमार्जयेत् ॥

इति । त्रिः पिवेदित्यर्वाङ्गिपेथपरं न पुनरुर्धर्वं,

‘शुचौ देश आसीनो दक्षिणं वाहुं जान्वन्तरा कृत्वा

यज्ञोपवीत्या मणिवन्धनात्पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतो

हृदयस्पृशत्विचतुर्वाऽप आचामेत्’

^१ संस्पृशेत् — ख.

इति गौतमस्मरणात् । आत्मतुपृथिविप्रायेण चायं विकल्पः ।

हृदयस्पृशो हृदयङ्गमा इत्यर्थः । तथाच देवलः—

अप्सु पीतासु हृदयं प्राप्तासु व्रात्यणशुचिः ।

राजन्यः कण्ठमास्त्वं वै विद्वद्वस्पर्शनाच्छुचिः ॥

इति । स्पर्शनात्तालुनेति शेषः । शूद्रग्रहणं स्त्रीणामपि प्रदर्शनार्थम् ।

अत एव याज्ञवल्क्यः—

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासङ्गचं द्विजातयः ।

शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च मकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

इति । सकृदेकवारम् । अन्ततस्तेन तालुना स्पृष्टाभिरित्यर्थः ।

अप्सु प्राप्तासु हृदयं व्रात्यणशुद्धिमाप्नुयात् ।

राजन्यः कण्ठतालू च वैश्यशूद्रस्त्रियोऽपि च ॥

इति स्मरणात् । हृदयं गमानां परिमाणमाहोशना—

‘मापमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा भवन्ति’

इति । भारद्वाजोऽपि—

मापमज्जनमात्रास्तु सङ्गृह्य त्रिः पिवेदपः ।

इति । ग्रहणेऽपि विशेषमाह स एव—

आयतं पूर्वतः कृत्वा गोकर्णाङ्गुतिवत्करम् ।

संहताङ्गुकिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥

मुक्ताङ्गुष्टकनिष्ठे तु शेषेणाचमनं चरेत् ।

इति । पाणिना दक्षिणेनेति शेषः । तथा च पुराणम्—

दक्षिणं तु करं कृत्वा गोकर्णाङ्गुतिवत्पुनः ।

त्रिः पिवेदक्षिणेनाम्बु द्विग्रस्यं परिमार्जयेत् ॥

इति । तत्परिमार्जनमङ्गुष्ठमूलेनैव कार्यम् । तथा च दक्षः—

संमृज्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्या¹ ततो मुखम् ॥

इति । संमृज्यालोमकं देशभिति शेषः । आपस्तम्बस्तु त्रिः परिमृजोदेत्याह—

‘त्रिरोष्टौ परिमृजेद्विरित्येके । सङ्कुदुपस्पृशेद्विरित्येके । दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाण्युपस्पृशेत्’

इति । ओष्टौ चात्र सलोमकौ,

‘अर्थव्वेदेतिहासपुराणानीति ध्यायन् ब्राह्मण तीर्थेनोष्टयोस्सलोमदेशमुन्मृजेत्’

इति कण्वस्मरणात् । सङ्कुदुपस्पृशेन्मुखभिति शेषः,

‘ओष्टौ परिमृज्य ततो मुखं परिमृजेत् अग्निं ध्यायन्’

इति भार्गवस्मरणात् । इन्द्रियाणि शीर्षण्यानि चोपस्पृशेत्,

‘खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि’

इति गौतमस्मरणात् । तदुपस्पर्शनमाह दक्षः—

संहृत्य तिमृभिः² पूर्वमास्येवमुपस्पृशेत् ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या ब्राणं पश्चादनन्तरम् ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुश्चोत्रे पुनःपुनः ।

नाभिं कानिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां हृदयं तु तलेन वै ॥

सर्वाभिश्च शिरः पश्चाद्वाहू चत्रेण संस्पृशेत् ॥

¹ द्विजो मृज्या—क. ख.

² संहृताङ्गुष्ठिभिः—मदन.

इति । तिस्राभिर्मध्यमाभिरिति शेषः ,

मध्यमाभिर्मुखं पूर्वं तिस्रभिस्समुपस्पृशेत् ।

इति योगियाङ्गवल्क्यस्मरणात् । प्रदेशिन्युपाङ्गुष्टिका ।

अनामिकोपकनिष्ठिका । पुनःपुनरुदकमालभ्येति शेषः ,

प्राणस्थनानि सर्वाणि स्पृष्टा जलमुपस्पृशेत् ।

आचामन्त्रात्मणो नियमित्याह भगवान्भृगुः ॥

इति वैयाग्रपादस्मरणात् । शिरशशद्वोऽत्र मूर्धनमाह ,

‘मूर्धनं हृदयं स्पृशेत्’

इति विष्णुस्मरणात् । अग्रेण कराग्रेणत्यर्थः । तथा च
वैयाग्रपादः—

अंसौ स्पृष्टा कराग्रेण तोयं स्पृष्टा समाहितः ।

संसृत्य पद्मनाभं च विप्रसप्तम्यग्निवशुद्धयति ॥

इति । अत्र,

‘ओङ्कारेण सह यज्ञपुरुषं मनसा स्मरेत्’

इति नारायणीये विशेषः । अत्र पैठीनसिः—

‘सव्ये पाणौ शेषा अपो निनयेत्’

इति । शेषा आचमनशिष्टाः । वृद्धशङ्खस्त्वन्यथोपस्पर्शनमाह—

तर्जन्यङ्गुष्टयोगेन स्पृशेन्नामापुटद्रयम् ।

मध्यमाङ्गुष्टयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्रयं ततः ॥

अङ्गुष्टस्यानामिक्या योगेन श्रवणे स्पृशेत् ।

कनिष्ठाङ्गुष्टयोगेन स्पृशेत् स्कन्धद्रयं नरः ॥

नाभिं च हृदयं तद्वत् स्पृशेत्पणितलेन तु ।

संस्पृशेत्तु ततश्शीर्षमयमाचमने विधिः ॥

इति । शङ्कोऽपि—

ततोऽङ्गुलिचतुष्केण स्पृशेन्मूर्धनमादितः ।

तर्जन्यङ्गुष्टयोगेन स्पृशेनेत्रद्वयं पृथक् ॥

मध्यमानामिकाभ्यां तु स्पृशेनासापुटे क्रमात् ।

अङ्गुष्टेन कनीयस्थाः कर्णे संयोगतस्स्पृशेत् ॥

तर्जन्यङ्गुष्टयोगेन नाभिं हृदि तलं स्पृशेत् ।

पैठीनसिरपि—

‘अग्रिरङ्गुष्टस्तस्मात्तेनैव सर्वाणि स्थानानि स्पृशेत्’

इति । अत्र यथास्वशारं व्यवस्था । येषां तु शाखिनामङ्गोपस्पर्शनमनाख्यातं तेषां विकल्प एव । यत्र पुनः कतिपयाङ्गोपस्पर्शनमुक्तं तत्राविरोधाद्वचनानुसाराद्राङ्गान्तरोपस्पर्शनमस्तीत्यवगन्तव्यम् । अत एव संवर्तः—

परिमृज्याद्विरास्यं तु द्रादशाङ्गानि चालभेत् ।

इति । एवं कुर्वतः फलमाह वैयाग्रपादः—

एवं यो ब्रह्मणो निस्मुपस्पर्शनमाचरेत् ।

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत्सपदि तर्पयेत् ॥

वृद्धशङ्कोऽपि—

त्रिः प्राक्षीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीयनुशुश्रुमः ॥

गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेते परिमार्जनात् ।
 पादाभ्यां प्रीयते विष्णुः व्रह्मा शिरमि कीर्तिः ॥
 नासत्यदस्त्रौ प्रीयेते स्पृष्टे नासापुरद्वये ।
 स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु प्रीयेते शशिभास्करौ ॥
 कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते त्वनलानिलौ ।
 स्कन्धयोस्स्पर्शनादेव प्रीयन्ते सर्वदेवताः ॥
 नाभिस्पर्शेन देवेशाः प्रीयन्ते चास्य नित्यशः ।
 संस्पृष्टे हृदये चास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ॥
 मूर्ध्नि संस्पर्शनादेवः प्रीतस्तु पुरुषो भवेत् ।
 भूम्यम्बुपर्वता नागा अंसयोस्तु चराचरम् ॥

इति । अथाकरणे दोषः पुराणे दार्शितः—

यः क्रियाः कुरुते मोहादनाचम्येव नास्तिकः ।
 भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियासर्वा न मंशयः ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायामाचमनविधिः.

आचमननिमित्तानि.

अथाचमननिमित्तानि । तत्र मनुः—

कृत्वा मूर्चं पुरीपं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् ।
 वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्चंश्च सर्वदा ॥

खानोन्द्रियाणि । आचान्तस्त्रिरपः पीत्वेत्यर्थः । आपत्तम्बोऽपि—

‘स्वप्रे क्षवर्णौ शिङ्गाणिकाश्रालभ्ये लोहितम्य
 कशानामग्रेगवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्रालभ्ये महापथं

च गत्वाऽमेध्यं चोपस्पृश्याप्रयतं च मनुष्यं नीर्वीं
च परिधायाप उपस्पृशेत् ।

इति । क्षवथः क्षुतम् । शिष्माणिका नामामलम् । अश्रु नेत्रज-
लम् । नीर्वीशद्वेनात्राधोवासो लक्ष्यते । अधोवस्त्रग्रथनं नीर्वी ।
कूर्मपुराणेऽपि—

चण्डालम्लेच्छसम्भापे स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभोजने ।
उच्छिष्टं पुरुषं दृष्ट्वा भोजयं चापि तथाविधम् ॥
आचामेदश्रुपाते वा लोहितस्य तथैव च ।
अग्रेर्गवामथालम्भे स्पृष्टाऽप्रयतमेव च ॥
स्त्रीणामथात्पनस्स्पर्शे नीर्वीं विपरिधाय च ।

हारीतोऽपि—

‘सुपुष्मुर्भौल्यन्वाऽचामत’

इति । प्रजापतिरपि—

उपक्रमे विशिष्टस्य कर्मणः प्रयतोऽपि सन् ।

आचामेदिति शेषः । मार्कण्डेयपुराणेऽपि—

देवाच्चनादिकार्याणि तथा गुर्वभिंवादनम् ।
कुर्वीत सम्यगाचम्य तद्रदेव भुजिक्रियाम् ॥

वसिष्ठोऽपि—

कृत्वा चावश्यकार्याणि आचामेच्छाचतत्परः

आवश्यकार्याणि निखानि । शातातपोऽपि—

आचामेच्चर्वणे नियं मुक्ता ताम्बूलचर्वणम् ।
 ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्टा वासो विपरिधाय च ॥
 सुम्भा क्षुच्चवा च भुक्ता च श्रीवित्वोक्ताऽनृतं वचः ।
 रथ्यां श्मशानं वाऽक्रम्य आचामेत्प्रयतोऽपि मन् ॥

वृहस्पतिरपि—

अथोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ।
 मार्जारमूषकस्पर्शे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥
 निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नुपस्पृशेत् ।

हारीतोऽपि—

‘देवता अभिगन्तुकाम आचामेत्’

इति । यमोऽपि—

उत्तीर्णेदिकमाचामेदवतीर्य तथैव च ।
 एवं स्थाच्छ्वेयसा युक्तो वस्तुश्वैव पूजितः ॥

अवतीर्य प्रविश्येत्यर्थः । हारीतोऽपि—

‘नोत्तरेदनुपस्पृश्य’

इति । जलामिति शेषः । उपस्पर्शनमाचमनम् । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि—

संदेहेषु च सर्वेषु शिखामोक्षे तथैव च ।

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुषपस्पृशेत् ॥

मनुरपि—

आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।

अशुच्यमेध्यादि । पद्मपुराणे—

चण्डालादीन् जपे होमे दृष्टाऽऽचामेद्विजोत्तमः ।

श्वादीन्दृष्टा तथैवापि कर्णं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥

वसिष्ठोऽपि—

क्षुते निष्ठीविने सुसे परिहासेऽश्रुपातने ।

पञ्चस्वेतेषु चाचामेच्छ्रोत्रं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥

इति । अत्रार्थवादमाह पराशरः—

प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्यास्सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सन्तीति मनुरब्रवीत् ॥

आदित्यो वरुणस्सामो वह्निर्वायुस्तथैव च ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥

इति । एतच्च दक्षिणकर्णस्पर्शनमाचमनासम्भवे वेदितव्यम् ।

तथा च मार्कण्डेय पुराणम्—

सम्यगाचम्य तोयेन क्रियाः कुर्वीत वै शुचिः ।

देवतानामृषीणां च पितृणां चैव यत्नतः ॥

कुर्वीतालम्भनं वाऽपि दक्षिणश्रवणस्य वै ।

यथाविभवतो हेतत्पूर्वभावे ततः परम् ॥

न विद्यमाने पूर्वोक्तं उत्तरं प्राप्तिरिष्यते ।

इति । अथ वा वोधायनोक्तं द्रष्टव्यं—

‘नीर्वीं विप्रः परिधायाप उपस्पृशेदार्दत्तुणं भूमिं

गोमयं वा स्पृशेत्’

इति । उपस्पृशेदाचामेदित्यर्थः । आपस्तम्बोऽपि—

‘नीवीं च परिधायाप उपस्पृशेदाद्रीं वा श्रु
दोपथीभूमिं वा’

इति । श्रुत्वा गोमयम् । अत्र वोधायनः—

‘शक्तिविरये मुहूर्तमपि नाप्रयतस्यात् ।

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायामावमननिमित्तानि ।

द्विराचमननिमित्तानि.

अथ द्विराचमननिमित्तानि । तत्र याङ्गवल्क्यः—

स्नात्वा पीत्वा श्रुते सुसे भुक्ता रथ्याऽपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥

विष्णुरपि—

‘रथ्यामाक्रम्य कृतमूत्रपुरीपः पञ्चनखास्थिस्त्रेहं

स्पृष्टाऽचान्तः पुनराचामेच्छालम्लेच्छभापणे च’

इति । वोधायनोऽपि—

भोजने हवने दाने उपहारे प्रतिग्रहे ।

हविर्भक्षणकाले च द्विराचमनमिष्यते ॥

शङ्खोऽपि—

‘स्नाने भोजनकालेष्वाचान्तः पुनराचाप्ते ।

इति । व्यासोऽपि—

होमे भोजनकाले च मन्त्रयोरुभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेजपहोमार्चनेषु च ॥

होमे दान इत्यर्थः । कूर्मपुराणेऽपि—

। गोशकृत्—क. ऊ.

प्रक्षाल्य पाणी पादौ च भुज्जानो द्विष्पृशेत् ।
 ओष्ठौ विलोमकौ स्पृशा वासो विपरिथाय च ॥
 रेतोमूत्रपुरीपाणामुत्सर्गे शुक्तभाषणे ।
 द्विवित्वाऽध्ययनारभे खासश्वासागमे ^१ तथा ॥
 चत्वरं वा श्मशानं वा समागम्य समाहितः ^२ ।
 सन्ध्ययोरुभयोस्तद्वाचान्तोऽप्याचमेत्पुनः ॥
 इति । शुक्तं निरुचाक्यम् । इति स्मृतिचन्द्रिकायां द्विराचमन
 निमित्तानि ॥

आचमनापवादः

अथाचमनापवादः । तत्र याज्ञवल्क्यः—

मुखजा विप्रुपो मेध्यास्तथाऽचमनविन्दवः ।
 श्मशु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्ता ततश्शुचिः ॥

अस्यार्थः—मुखनिस्मृताऽश्लेष्यविन्दवो मेध्याः, नोच्छिष्टं कुर्वन्ति
 न चेदद्द्वे निपतन्ति । तथा च गौतमः—

‘न मुख्या विप्रुप उच्छिष्टं कुर्वन्ति न चेदद्द्वे
 निपतन्ति’

इति । अतो नाचामेदिति भावः । अङ्गस्पर्शे तु स्पर्शनिमित्तमा
 चमनं भवत्येव । आपस्तम्बस्तवद्वास्पर्शेऽप्याचमनमाह—

‘य आस्यात्पतन्तो विन्दव उपलभ्यन्ते तेष्वाच-
 मनं विहितम् । ये भूमौ न तेष्वाचामेदिसेके’

^१ खासवातागमे—क. ख.

^२ द्विजोत्तमः—वैय.

इति । अत्र देशकालविभेदेन व्यवस्था । आचमनविन्दवस्त्वस्त्र
स्पृष्टा अपि मेध्या नोच्छिष्टं कुर्वन्ति । तथा च मनुः—

सृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।
भौमिकैस्तैस्समा ज्ञेया नैतैरप्रयतो भवेत् ॥

इति । अत्र परानाचामयतः पादाविति सम्बन्धः । भौमिकैरनु-
पहतदेशस्थैरिसर्थः । दातुः पादग्रहणमवयवान्तरस्यापि प्रदर्श-
नार्थः ‘भौमिकैस्तैस्समा ज्ञेयाः’ इति हेत्वभिधानात् ।

प्रत्याचामयतो याश्च शरीरे विप्रुषो वृणाम् ।
उच्छिष्टदोषो नास्त्यत्र भूमितुल्यास्तु तास्स्मृताः ॥

इति यमस्मरणाच्च । तथाऽस्यगतं श्मश्रु च मेध्यं नोच्छिष्टं
करोति । यदाह देवलः—

श्मश्रुभिश्च मुखाविष्टैराशौचं नोपदिश्यते ।

इति । अत्र विशेषमाहापस्तम्बः—

‘न श्मश्रुभिश्चिष्टो भवत्यन्तरास्ये सद्विर्यावज्ञ
हस्तेनोपस्पृशति’

इति । हस्तग्रहणमङ्गान्तरस्यापि प्रदर्शनार्थं,

‘न चेदज्ञे निपतन्ति’

इति गौतमस्मरणात् । दन्तसक्तं दन्तलग्नमन्नादि । तत्रादि
स्वयमेव च्युतं तदा तत्परित्यज्य शुचिर्भवतीत्यर्थः । अच्युतं
तु दन्तवन्नोच्छिष्टं करोति यदि न जिहास्पृष्टम् । तथा च मनुः—

दन्तवदन्तलग्रेषु जिहास्पर्शे शुचिर्न तु ।

परिच्युनेषु तत्स्थाना¹ निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥

निगिरन्नन्तःप्रवेशयन्नित्यर्थः । एवकारस्त्वाचमनानेवृत्त्यर्थम् ।

एतच्च निगिरणं याज्ञवल्क्येनोक्तत्यागेन विकल्प्यते । ‘दन्तवद-
न्तलग्रेषु’ इसेतद्रसानुपलब्धौ वेदितव्यम् । यथाऽह शङ्खः—

‘दन्तवदन्तलग्रेषु रसवर्जमन्यत्र जिहाऽभिमर्शनात्’

इति । रसवर्जं रसानुपलब्धाविसर्थः । केचिच्जिहाऽभिमर्शनेऽपि
यावत्परिच्युतिर्न भवति तावच्छुचिरिखाहुः । तथा च गौतमः—

‘दन्तश्लिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिहाऽभिमर्शनात्पा-
क्त्युथतेरित्येके । च्युतेष्वास्ताववद्रिघ्नानिगिरन्नेव
तच्छुचिः ।

इति । आस्तावो मुखोदकम् । तद्यथाऽशुचि² न भवति तथेत्यर्थः ।
दन्तश्लिष्टेषु दन्तवदित्यनिर्हार्यलेपाभिप्रायम् । तथा च देवलः—

भोजने दन्तलग्रानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ।

दन्तलग्रमसंहार्य लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

न तत्र वहृशः कुर्याद्यत्नपुद्धरणे पुनः ।

भवेदशौचमसर्थं तुणवेधाद्वणे कृते ॥

इति । एवं च यद्रसहीनमजिहास्पृष्टमनिर्हार्यं च तदन्तवदित्युक्तं
भवति । अत्र शातातप—

¹ स्वस्थाना—क.

² तद्यथा च्युतमशुचि—क. ग.

दन्तलग्ने फले मूले भुक्तस्नेहे तथैव च ।

ताम्बूले चेक्षुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्रिजः ॥

इति । भुक्तस्नेहोऽस्यन्तानिर्हार्यः ।

भुक्ताऽऽचामंद्रिधानेन यथोक्तेन समाहितः ।

शोधयेन्पुखहस्तौ च मृदद्विर्वर्षणरपि ॥

इति देवलस्मरणात् । परित्रिशन्मतेऽपि—

अद्विः पत्रैर्मूलपुष्पैस्तृणकाष्ठृपयैस्तथा ।

सुगन्धिभिस्तथा द्रव्येनोच्छिष्टो भवति द्रिजः ॥

अत्रिरपि—

मधुपर्के च सोमेच अप्सु प्राणाहृतीपु च ।

नोच्छिष्टस्य भवेदोपस्त्वत्रेस्तु वचनं यथा ॥

अप्सु अमृतापिधानमसीत्यादिपूच्छिष्टस्य मन्त्रोच्चारणे दोषो
नास्तीयर्थः । वसिष्ठोऽपि—

प्राणाहृतिपु सोमेपु मधुपर्के तथैव च ।

आस्यहोमेपु सर्वेपु नोच्छिष्टो भवति द्रिजः ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायामाचमनापवादः.

आचमनप्रतिपेभः.

अथाचमनप्रतिपेभः । तत्र देवलः—

सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा पुनः ।

उण्ठीपी वाऽपि नाचामेद्रस्त्रेणावेष्टय वा शिरः ॥

१८श्रुदेशेऽपि वैष्णितवानुष्णणीपी । विष्णुरपि^१—

न गच्छन्न शयानश्च न चेलं न परं स्पृशन् ।

न हसन्नैव सञ्जल्पन्नात्मानं चापि वीक्षयन् ॥

केशान्नीवीमधःकायं न स्पृशन्धरणीमपि ।

यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत्करम् ॥

गोविलोऽपि—

नान्तरीयैकदेशस्य कृत्वा चैवोत्तरीयताम् ।

इति । अन्तरीयमधोवासः । प्रचेता अपि—

‘नान्तर्वासा न निर्वासा नान्यत्कुर्वन्नासमपाद
आचामेत्’

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘नामच्युदकशेषेण वृथा कर्माणि कुर्वीताचामेद्वा ।
पाणिसङ्कुञ्जेनोदकेन’

इति । विष्णुरपि—

^१ विष्णुरपि—

न गच्छन्न शयानश्च न स्थितः प्रह एव वा ।

न स्पृशन्न हसञ्जल्पन्न श्वचण्डालदश्नै ॥

स्थितः क्रुज्वीभूतः । प्रहोऽवनतः । न स्पृशन्नन्यमिति शेषः । देवलोपि—

शिखां वध्वा वसित्वा द्रे निर्णिके वाससी उभे ।

तृष्णीसूत्वा समादाय न कुर्यन्नावलोकयन् ॥

न गच्छन्न शयानश्च नालपन्न परं स्पृशन् ।

न हसन्नैव सञ्जल्पन्नात्मानं चापि वीक्षयन् ॥—क.

‘पादप्रक्षालनोच्छेपेण नाचामेत् । भूमौ स्नावयि-
त्वाऽचामेत्’

इति । संवर्तोऽपि—

शूद्राशुच्येकहस्तैस्तु दंत्ताद्विर्न कदाचन ।

आरूढपादुको वाऽपि न गुद्येत द्रिजोत्तमः ॥

मरीचिरापि—

न वहिर्जानु त्वरया नासनस्थो न चोत्थितः ।

न पादुकास्थो नाचितशुचिः प्रयतमानसः ॥

भुक्ताऽसनस्थोऽप्याचामेनान्यकाले कदाचन ।

भृगुरापि—

विना यज्ञोपवीतेन तथाऽधौतेन वाससा ।

मुक्ता शिखां वाऽप्याचान्ते कृतस्यैव पुनःक्रिया ॥

सोष्णीपो वद्धपर्यङ्कः प्रौढपादश्च यानगः ।

दुर्देश¹ प्रपदस्थश्च नाचामज्जुद्धमामुयात् ॥

कृतस्य आचमनस्येति शेषः । प्रौढपाद आसनाद्यारूढपादः,

आसनारूढपादो वा जान्वोर्वा जङ्घयोस्तथा ।

कृतावसाकिथको यश्च प्रौढपादस्स उच्यते ॥

इति गोविलस्मरणात् । प्रपदं पादाग्रम् । पुलहोऽपि—

शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोश्शौचपाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

इति । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि—

¹ दुर्देश—क. ख.

कण्ठं शिरो वा प्रावृत्य रथ्यापणगतोऽपि वा ।
अकृत्वा पादयोऽशैशाचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

इति । आपणः क्रयविक्रयभूमिः । कौशिकोऽपि—
अपवित्रकरः कश्चिद्वाक्षणो य उपस्पृशेत् ।
अपूर्तं तस्य तत्सर्वं भवत्याचमनं तथा ॥

गौतमोऽपि—

‘नाञ्जलिना पिवेन्न तिष्ठुन्नद्वतोदकेनाचामेत्’

इति । उद्धृतोदकेनैवाचामेन्न पशुवन्मुखेन पिवेदिसर्थः । न तिष्ठ-
न्निति स्थलविपयम् । जले तु तिष्ठन्नप्याचामेदेव । तथा च
विष्णुः—

जान्वोरुद्धर्धं जले तिष्ठन्नाचान्तश्शुचितामियात् ।

अधस्ताच्छतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुद्धयति ॥

इति । जानुमात्रेऽप्यविरुद्धमिसाह । तथा
च स्मृतिः—

जानुमात्रे जले तिष्ठन्नासीनः प्राञ्जन्वस्थेल ।

सर्वतश्शुचिराचान्तस्तयोस्तु युगपतिस्थितः ॥

इति । तयोर्जलस्थलयोरिसर्थः । तथा च हारीतः—

जलस्थो वा स्थलस्थो वा द्रयोर्वा समवास्थितः ।

जलस्थो जलकुत्येषु स्थलस्थस्थलकर्मसु ॥

उभयोरुभयस्थस्तु कर्मस्वधिकृतो भवेत् ।

इति । अस्यार्थः—यदि जलस्थ आचामति तदा जलकृत्य एवा-
धिकृतो भवति । यदा तु स्थलस्थस्तदाऽपि स्थलकृत्य एव ।
यदि पुनरुभयत्र तदोभयोरपि क्रियमाणेषु कर्मस्वधिकृतो भव-
तीति । तथा च पैठीनासिः—

‘अन्तरुदक्माचान्तोऽन्तरेव शुद्धयति । वहिरुद-
क्माचान्तो वहिरेव शुद्धयति । तस्माद्वहिरेकमन्त-
रेकं च कृत्वा पादमाचमने सर्वत्र शुद्धो भवति’

इति । अत्र दक्षः—

स्नात्वाऽचामेवदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थले ।
उभयोरप्यसौ शुद्धस्ततः कर्मक्षमो भवेत् ॥

इति । अन्यत्र तु हारीतेनोक्तं द्रष्टव्यं—

आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।
युक्तवासास्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥
आर्द्रवासास्थलस्थस्तु यद्याचामेन्नराधमः ।
वस्त्रानिश्चयोतनं तस्य प्रेतास्तत्र पिवन्ति हि ॥

इति । अत्र व्यासः—

अपः पाणिनखाग्रेषु आचामेवस्तु ब्राह्मणः
मुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमृपिरवर्वीत् ॥

यमोऽपि—

अपः करनखस्पृष्टा य आचामति वै द्रिजः ।
सुरां पिवति मुव्यक्तं यमस्य वचनं यथा ॥

उदृत्स वामहस्तेन यः पिवेद्वाह्मणो जलम् ।
सुरापानेन तत्तुल्यं मनुस्स्वायम्भुवोऽव्रवीत् ॥

अत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः—

न वामहस्तेनोदृत्स पिवेद्वक्तेण वै जलम् ।

इति । अत्र स्मृत्यन्तरम्—

अलावु ताम्रपात्रं च करकं च कमण्डलुम्¹ ।

गृहीत्वा स्वयमाचामेन तेनाप्रयतो भवेत् ॥

करकालावुकांस्येन ताम्रपर्णं² पुटेन च ।

स्वहस्ताचमनं कार्यं स्नेहलिप्सानि³ वर्जयेत् ॥

कांस्यपात्रे⁴ च यत्तोयं यत्तोयं ताम्रभाजने ।

सौवर्णे राजते चैव नैवाशुद्धं तु कर्हि चित् ॥

इति । इसाचमन प्रतिपेधाः ॥

आचमनविषयः.

अथान्यदप्याचमनविषयं किञ्चिदुच्यते । तत्र गौतमः—

‘ द्रव्यहस्त उच्छिष्टो निधायाचमेत् ।

इति । अस्यार्थः—यदि ब्राह्मणभोजनादौ प्रवृत्ते द्रव्यहस्तः कथं-
चिदुच्छिष्टस्पर्शनादप्रयतो भवति तदा तद्रव्यं भूमौ निधायाचा-
मेदिति । द्रव्यमत्राभ्यवहार्यम् । तथा च वसिष्ठः—

¹ अलावुताम्रपात्रस्थं करकस्थं च यत्पयः—क. ख. ² ताम्रचर्म—क. ख.

³ स्नेहलेपांश्च—क. ख.

⁴ करपात्रे—क. ख.

प्रचरन्नभ्यवहार्येपूच्छिष्टं यदि संस्पृशेत् ।

भूमौ निक्षिप्य तद्रव्यमाचम्य प्रचरेत्पुनः ॥

अभ्यवहारेष्वन्नपानादिषु प्रचरन्परिवेषणं कुर्वन्निर्वर्थः । वृहस्प-
तिरपि—

प्रचरन्नन्नपानेषु यदोच्छिष्टमुपस्पृशेत् ।

भूमौ निधाय तद्रव्यमाचान्तः प्रचरेत्पुनः ॥

इति । अत्र विशेषमाहतुशङ्खलिखितौ—

‘द्रव्यहस्त उच्छिष्टो निधायाचम्याभ्युक्षत्तद्रव्यम्’

इति । एवं द्रव्यहस्तस्याचमनाच्छुद्धिः द्रव्यस्य तु निधानाभ्यु-
क्षणाभ्यामित्यनुसंधेयम् । यदा तु द्रव्यस्यैव साक्षादुच्छिष्टस्पर्शनं
तदा तत्परित्याज्येयत्व । यदाह वसिष्ठः—

‘उच्छिष्टपुरुरारभोज्यं स्वयमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं च’

इति । यत्पुनर्मनुनोक्तं—

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथं चन ।

अनिधायैव तद्रव्यमाचान्तश्युचितामियात् ॥

इति, तदनभ्यवहार्यवस्त्रादिविषयं, इतरत्र निधानविधानात्
मार्कण्डेयोऽत्र विकल्पमाह—

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तो निधाय वा ।

आचम्य द्रव्यमभ्युक्ष्य पुनरादातुर्मर्हति ॥

इति । कूर्मपुराणोऽपि—

तैजसं वा समादाय यदुच्छिष्टो भवेद्विजः ।

भूमौ निक्षिप्य तद्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत् ॥

यद्यमत्रं समादाय भवेदुच्छेषणान्वितः ।
 अनिधायैव तद्रव्यमाचान्तश्शुचितामियात् ॥
 वस्त्रादिषु विकल्पस्यात्तस्पृष्टवेवमेव हि ।
 तत्स्पृष्टौ उच्छिष्टस्पृष्टौ । निधानमनिधानं वा कार्यमित्यर्थः ।
 अनभ्यवहार्ये प्रकृत्य वोधायनोऽपि—

‘तैजसं चेदादायोच्छिष्टस्यात्तदुदस्याचम्यादा-
 स्यन्नद्विः प्रोक्षेदथ चेदनेनोच्छिष्टस्यात्तदुदस्याच-
 म्यादास्यन्नद्विः प्रोक्षेदेतदेव विपरीतममत्रे’

इति । उदस्य निधायेरार्थः । विपरीतमनुदस्येति यावत् । पक्वा-
 नमादाय मूत्रादिकरणे श्लोक आपस्तम्बोक्तो द्रष्टव्यः—

भ्रूमौ निक्षिप्य तद्रव्यं¹ शौचं कृत्वा यथाविधि ।
 उत्सङ्गोपात्तपक्वान्न उपस्पृश्य ततश्शुचिः ॥

इति । एतदापद्यशक्यनिधानद्रव्यविपयं,

अरण्येऽनुदके रात्रौ चोरव्याघ्राकुले पथि ।
 कृत्वा मूत्रं पुरीपं वा द्रव्यहस्तो न दुष्यति ॥

इति वृहस्पतिस्मरणात् । मार्कण्डेयस्तु शौचमप्यनिधायैव कार्य-
 मिसाह—

पक्वान्नेन गृहीतेन मूत्रोच्चारं करोति यः ।
 अनिधायैव तद्रव्यमङ्गे कृत्वा समाश्रितम् ॥

शौचं कृत्वा यथान्यायमुपस्पृश्य यथाविधि ।
 अन्नमभ्युक्षयेचैवमुहृसार्कस्य दर्शयेत् ॥
 त्यक्त्वाऽग्रमात्रं वा तस्माच्छेषं शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 इति । इति स्मृतिचीन्द्रकायामाचमनप्रकरणम्

दन्तधावनविधिः

अथ दन्तधावनविधिः । तत्र शातातपः—

मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भक्षयेदन्तधावनम् ॥

कायायनोऽपि—

उत्थाय नेत्रे प्रक्षालय शुचिभूत्वा समाहितः ।
 परिजप्य च पन्त्रेण भक्षयेदन्तधावनम् ॥

मन्त्रोऽपि—

आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवस्त्रानि च ।
 ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ॥

अत्र कालनियममाह मार्कण्डेयः—

प्रातरुत्थाय¹ यत्वाऽभक्षयेदन्तधावनम् ।

प्रक्षालय भक्षयेत्पूर्वं प्रक्षालयैव च संसजेत् ।

शुचौ देश इति शेषः । तथा च व्यासः—

प्रक्षालय तु शुचौ देशे दन्तधावनमुत्सृजेत् ।

पतितेऽभिमुखे सम्यग्भोज्यमाप्नोत्यभीप्सितम् ॥

¹ प्रातर्भुक्त्वा च—क ख.

इति । अत्र विष्णुः—

प्रक्षाल्य भुक्त्वा तज्ज्ञानाद्यादिन्दुक्षये च तत् ।

इन्दुक्षयेऽमावास्यायाम् । एतान्निषिद्धतिथ्याद्युपलक्षणम् । अत एव यमः—

चतुर्दश्यष्टमी दर्शः पूर्णिमा सङ्क्रमो रवेः ।

एषु स्त्रीतैलमांसानि दन्तकाष्टं च वर्जयेत् ॥

श्राद्धे जन्मादिने चैव विवाहेऽजीर्णदूषितः ।

प्रेते चैवोपवासे च वर्जयेदन्तधावनम् ॥

इति । विष्णुरपि—

प्रतिपद्दर्शपृष्ठीपु चतुर्दश्यष्टमीषु च ।

नवम्यां भानुवारे च दन्तकाष्टं विवर्जयेत् ॥

पैठीनसिरपि—

प्रतिपद्दर्शपृष्ठीपु नवम्यां चैव भारत ।

दन्तानां काष्टसंयोगो दहस्या सप्तमं कुलम् ॥

व्यासोऽपि—

श्राद्धे यज्ञे च नियमे पत्यौ च प्रोषिते तथा ।

वारे पाते च सङ्कान्त्यां नन्दाभूताष्टपर्वसु ॥

तैलाभ्यङ्गं रतिं मांसं दन्तकाष्टं च वर्जयेत् ।

इति । वारे भानुवारे । तत्र दिङ्गियममाह मार्कण्डेयः—

उद्भुखः प्राज्ञुखो वा कषायं तिक्तकं कटुम्¹ ।

¹ त्यक्तकण्टकम्—ग, तिक्तकण्टकम्—मदन.

दन्तधावनं भक्षयेदिति शेषः । उद्भुवः प्राङ्गुद्भुव इसर्थः, अत्र
दोषश्रवणात् । तदाह कात्यायनः—

पूर्वामुखो धृतिं विन्द्याच्छरीरारोग्यमेव च ।
दक्षिणेन तथा क्रौर्यं पश्चिमेन पराजयम् ॥
उत्तरेण गवां नाशः स्त्रीणां परिजनस्य च ।
पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥

अत्र काष्ठलक्षणमाह विष्णुः—

कण्टकिक्षीरवृक्षोत्थं द्रादशाङ्गुलसम्मितम् ।
कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं पूर्वार्धकृत¹ कूर्चकम् ॥
दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वालेखनिका तथा ।
सुसूक्ष्मं सूक्ष्मदन्तस्य समदन्तस्य मध्यमम् ।
स्थूलं विषमदन्तस्य त्रिविधं दन्तधावनम् ॥
द्रादशाङ्गुलकं विप्रे काष्ठमाहुर्मनीषिणः ।
क्षत्रविद्धू द्रजातीनां नवपञ्चतुरङ्गुलम् ।

कूर्मपुराणेऽपि—

मध्याङ्गुलसमस्थौलयं द्रादशाङ्गुलसम्मितम् ।
सकूर्चं दन्तकाष्टं स्यात्तदग्रेण तु धावयेत् ॥

गर्गोऽपि—

दशाङ्गुलं तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलं तु वैश्यानां शूद्राणां सप्तसम्मितम् ।
चतुरङ्गुलमानं तु नारीणां नात्र संशयः ॥

¹ पर्वाग्रकृत.—स्मृतिरलाकरे.

व्यासोऽपि—

वर्जयेदन्तकाष्टानि वर्जनीयानि नित्यशः ।

भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत् ॥

कानि पुनश्शास्त्रदृष्टानीयेपक्षित आहाङ्किराः—

आम्रपुन्नागविल्वानामपामार्गशिरीपयोः ।

भक्षयेत्प्रातरुत्थाय वाग्यतो दन्तधावनम् ॥

नारदोऽपि—

सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः¹ ।

वृद्धमनुरपि—

खदिरस्य करञ्जस्य कदम्बस्य तथैव च ।

अर्कस्य करबीरस्य कुटजस्य विशेषतः ॥

विष्णुरपि—

‘वटाश्वत्थार्कखदिरकरञ्जकरबीरजात्यपामार्गमा-

लतीककुभविल्वानामन्यतमम्’

इति । मार्कण्डेयोऽपि—

वटाश्वत्थार्क² खदिरकरबीरांश्च भक्षयेत् ।

जात्यं च विल्वं खदिरं³ मूलं तु कुभस्य च ॥

अरिमेदं प्रियङ्गुं च कण्टकन्यस्तथैव च ।

इति । एतेषु फलपाह गर्गः—

सर्जे धैर्यं वटे दीप्तिः करञ्जे विजयो रणे ।

प्लक्षे चैवार्थसम्पत्तिर्वदर्या मधुरस्वरः ॥

¹ यशस्कराः—दैद्य.

² वज्रासनार्क—वैद्य.

³ खदरं—वैद्य.

खदिरे चैव सौगन्ध्यं^१ विल्वे तु विषुलं धनम् ।
 औदुम्बरे वाक्यसिद्धिर्वन्धूके च हडा श्रुतिः ।
 सैध्रे^२ च कीर्तिसौभाग्यं पालाशे सिद्धिरुत्तमा ।
 कदम्बे सकला लक्ष्मीरामे चारोग्यमेव च ।
 अपामार्गे धृतिर्मधा प्रज्ञा^३ शक्तिर्वपुश्श्रुतिः ।
 आयुश्शीलं यशो लक्ष्मीस्सौभाग्यं चोपजायते ॥
 अर्केण दन्तरोगांस्तु वीजपूरेण तु व्यथा^४ म् ।
 ककुभेन तथाऽयुष्मान् भवेत्पलितवर्जितः ॥
 दाढिमे सिन्धुवारे च करञ्जे कुटजे^५ तथा ।
 जात्यां च करमदे च दुस्स्वप्नं चैव नाशयेत् ।

इति । 'वर्जनीयानि वर्जयेत्' इत्युक्तम् । तान्याह मार्कण्डेयः—
 शालमल्यश्वत्थहव्यानां^६ धवकिंशुकयोरपि ।
 कोविदारशमीपीलुश्लेष्मातकविभीतकान् ॥
 वर्जयेदन्तकाष्टेषु गुगुलुं क्रमुं तथा ।

हारीतोऽपि—

‘ कालेयपालाशकोविदारश्लेष्मातकविल्वकण्डकि-
 वृक्षनिर्गुण्डीशिखण्डिशिरीषमालतीकरवीरवदरीक
 रञ्जवेणुवर्जम् ’

इति । मार्कण्डेयोऽपि—

१ सौभाग्य—क. २ वज्रे—वैद्य. ३ प्रज्ञा—ग. ४ अर्केण हान्ति रोगं तु
 विजयस्तु रणं तथा—क. ख. ५ क्षुलके कटके—वैद्य. ६ भव्यानां—वैद्य.

त्याज्यं सपत्रमङ्गातमूर्ध्वशुष्कं च पाटितम् ।

त्वग्धीनं ग्रन्थिसंयुक्तं तथा पालाशाशिंशुपे ॥

उशनार्डपि—

तिन्दुकेङ्गुदबन्धूकमोचामरजवल्वजम् ।

कार्पासं दन्तकाष्टं च विष्णोरपि हरेचित्त्वयम् ॥

गर्गोऽपि—

कुशं काशं पालाशं च शिंशुपां यस्तु भक्षयेत् ।

तावद्वति चण्डालो यावद्गां नैव¹ पश्यति ॥

इति । एतेषु केषु चिद्विधिप्रतिषेधाभ्यां विकल्पो वेदितव्यः । अ-
त्रोशना—

‘न दन्तकाष्टान्पाटयेन्नाङ्गुलीभिर्दन्तान्प्रक्षालयेत्’

इति । एतदनामिकाङ्गुष्ठव्यतिरिक्तविषयम् । यदाह वृद्धयाङ्ग-
वल्वयः—

इष्टकालोष्टपापाणैरितराङ्गुलिभिस्तथा ।

मुक्त्वा चानामिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेदन्तधावनम् ॥

इति । अत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः—

नोत्पाटयेदन्तकाष्टं नाङ्गुल्यग्रेण धावयेत् ।

इति । एवं च यदुकं पैठीनसिना—

‘तृणपर्णोदकेनाङ्गुल्या वा दन्तान्धावयेत्प्रदेशिनी-

वर्जम्’

¹ यावद्गां न.—ख.

इति, अत्र प्रदेशिनीग्रहणं निपिद्धाङ्गुल्युपलक्षणार्थमित्याविरोधः ।

अत्र व्यवस्थामाह व्यासः—

प्रतिपदर्शपष्टीपु नवम्यां दन्तधावनम् ।

पणैरन्यत्र काष्टेस्तु जिहोल्लेखस्सदैव तु ॥

अलाभे दन्तकाष्टानां निपिद्धायां तिथौ तथा ^१ ।

अपां द्वादशगण्डूपैर्विदध्यादन्तधावनम् ^२ ॥

इति । यत्तु तेनैवोक्तं—

यो मोहात्स्नानवेलायां भक्षयेदन्तधावनम् ।

निराशास्तत्र गच्छन्ति देवताः पितृभिस्सह ॥

इति, तन्मध्यादस्त्नानविपयं,

प्रातस्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ।

इति दक्षस्मरणात् । इति स्मृतिचन्द्रिकायां दन्तधावनविधिः ।

कुशमहिमा.

अथ कुशमहिमा । तत्र गोविलः—

कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये तु केशवः ।

कुशाग्रे शङ्करं विद्यात्सर्वे देवास्समन्ततः ॥

हारीतोऽपि—

कुशहस्तेन यज्जस्तं दानं चैव कुशैस्सह ।

कुशहस्तस्तु यो भुङ्गे तस्य सङ्घच्या न विद्यते ॥

पुराणेऽपि—

^१ प्रतिपिद्धादिनैवपि ;

^२ मुखशुद्धिर्विध्यति. — स्मृतिर.

कुशपूतं भवेत्स्तानं कुशेनोपस्पृशेजलम् १ ।
 कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानेन सम्मितम् ॥
 कुशमालां तु यः कण्ठे समावहनि सर्वदां ।
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भमा ।
 करे कण्ठे शिखायां च कर्णयोरुभयोरपि ।
 पवित्रधारको यथा न स पापेन लिप्यते ॥

कौशिकोऽपि—

कुशासनं सदा पूतं यतीनां तु विशेषतः ।
 कुशासनोपाविष्टस्य मिध्यते योग उत्तमः ॥

पुराणेऽपि—

अपां पुष्करपर्णेषु यथा लेपो न विद्यते ।
 एवं पवित्रहस्तस्य न लेपो विद्यते २ कचित् ॥

हारीतोऽपि—

जपहोमहरा व्रते अमुरा व्यक्तरूपिणः ।
 पवित्रकृतहस्तस्य विद्रवन्ति दिशो दश ॥

गोविलोऽपि—

वत्रं यथा मुरेन्द्रस्य शूलं हस्ते हरस्य च ।
 चक्रायुधं यथा विष्णोरेवं विप्रकरे कुशः ॥

इति । इति कुशमहिमा.

१ शत्ततः—ख.

२ लिप्यते क.

कुशोत्पाटनविधिः.

अथ कुशोत्पाटनविधिः । तत्र कौशिकः—

शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः ।

ओङ्कारेणैव मन्त्रेण कुशास्पृश्या द्रिजोत्तमैः ॥

उत्पाटनमन्त्रोऽपि—

विरिञ्चिना सहोत्पन्नं परमेष्ठिनिसर्गज ।

नुदं सर्वाणि पापानि दर्भं स्वस्तिकरो मम ॥

अत्र कालनियममाह हारीतः—

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा नियोज्यास्स्युः पुनः पुनः ॥

इति । नभाश्श्रावणः । अत एव यातयामाः कालान्तरे लूना
इत्यर्थः । अनेनैवाभिप्रायेण शङ्खोऽपि—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।

अयातयामास्ते सर्वे नियोज्यास्स्युः पुनःपुनः ॥

इति । पुनःपुनर्विनियोगयोग्या इत्यर्थः । अत एव मार्कण्डेयः—

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥

इति । एतद्वन्धिविहीनदर्भाभिप्रायं,

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत् ॥

इति हारीतस्मरणात् । अत्र शातातपः—

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

अगून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

मार्कण्डेयोऽपि—

कुशपाणिस्सदा तिष्ठेद्वाह्यणे दम्भवर्जितः ।

स नित्यं हन्ति पापानि तूलराशिमिवानलः ॥

पुराणेऽपि—¹¹

कौशेयं विभृयान्नित्यं पवित्रं दक्षिणे करे ।

भुज्ञानस्तु विशेषेण गर्हितान्नविशोधनम् ॥

अत्रिरपि—

उभाभ्यामपि पाणिभ्यां विप्रैर्दर्भपवित्रके ।

धारणीये प्रयत्नेन ब्रह्मग्रन्थिसमन्विते ॥

ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते ।

भोजने वर्तुलः प्रोक्तः एवं धर्मो न हीयते ॥

इति । अत्राङ्गुलिनियमो मत्स्यपुराणे दर्शितः—

धार्योऽनामिकया दर्भो ज्येष्ठानामिकयाऽपि वा ।

उभयानामिकाभ्यां तु धार्ये दर्भपवित्रके ॥

अनामिका उपकनिषिका । पवित्रलक्षणमपि तत्रैवोक्तं—

संत्यज्य वैष्णवं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिस्तुतम् ।

सकृत्प्रदाक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते ॥

सप्तभिर्दर्भपुञ्जीलैः कुर्याद्वाह्यं पवित्रकम् ।

पञ्चमिः क्षत्रियस्यैव चतुर्भिश्च तथा विशः ॥

द्राभ्यां शूद्रस्य विहितमन्तराणां तथेव च ।
मार्कण्डेयोऽपि—

चतुर्भिर्दर्भपुञ्जीलैः ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।

एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णं वर्णं यथाक्रमम् ॥

त्रिभिर्दर्भैश्चान्तिकर्म पञ्चभिः पांचिकं तथा ।

चतुर्भिराभिचाराख्यं कुर्वन्कुर्यात्पवित्रकम् ॥

इति । स्थालीपाकादौ तु कात्यायनोक्तं द्रष्टव्यं—
अनन्तर्गाहेतं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

इति । गोवालपवित्रं प्रकृत्य कौशिकः—

गवां वालपवित्रेण धार्यमाणेन नित्यशः ।

न स्पृशन्ति हि पापानि श्रीश्च गात्रेषु तिष्ठति ॥

गवां वालपवित्रेण वहूचपास्ति करोति यः ।

पञ्चाग्रयो हुतास्तेन यावज्जीवं न संशयः ॥

गवां वालपवित्रेण सन्ध्योपास्ति करोति यः ।

स वै द्रादश वर्पणि कृतसन्ध्यो भवेन्नरः ॥

इति । तथा दर्भलक्षणमपि तेनैवोक्तं—

सप्तपत्राश्युभा दर्भाः^१ तीरक्षेत्रसमुद्रवाः ।

ते प्रशस्ता द्विजातीनां देवे पित्रये च कर्मणि ॥

अप्रसूता^२ स्सृता दर्भाः प्रसूता^२ स्तु कुशास्त्रसूताः ।

समूलाः कृतपास्माग्राशिल्पाग्रास्त्रणसंज्ञिताः ॥

^१ सप्त दर्भश्युभा धार्याः—वैद्य.

^२ प्रसूता—वैद्य.

हारीतोऽपि—

अच्छिन्नाग्रान्तपत्रांश्च समूलान्कोमलान् शुभान् ।

पितृदेवजपार्थं च समादध्यात्कुशान्द्रिजः ॥

एतत्प्रस्तरादिव्यतिरिक्तविपयम् । तथा च व्रक्षाण्डपुराणं—

छिन्नमूला गृहितव्याः प्रस्तरार्थं कुशोत्तमाः ।

अग्निकार्यं च यागे च समूलान्परिवर्जयेत् ॥

अत्र विशेषमाह कात्यायनः—

हरिता यज्ञिया दर्भास्मिताग्राः¹ पाकयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदैवत्याः कल्पापा वैश्वदैविकाः ॥

इति । पितृदैवत्याः पित्रया इत्यर्थः । तथा च यमः—

समूलस्तु भवेदर्भः पितृणां आद्वकर्मणि ।

मूलेन लोकान्नजयति शक्रस्य च महात्मनः ॥

इति । एतदेकोदिष्टश्राद्धविपयं यतस्म एवाह—

एकोदिष्टे कुशाः कार्याः समूलाश्श्राद्ध² कर्मणि ।

वहिर्लूनास्सकृद्धूनास्सर्वत्र पितृकर्मसु ॥

इति । वहिर्लूनाः उपमूललूनाः । एवं च यदुक्तं व्रक्षाण्डपुराणे—

उपमूले तथा लूनाश्श्राद्धार्थे तु कुशास्समृताः ।

तथा श्यामाकनीवारा³ दूर्वा च समुदाहृता ॥

इति ; यदपि गोविलेन—

‘उपमूले लूनाः पितृकार्येषु’

¹ पीतकाः—वैय.

² यज्ञ—क. ख.

³ तदलाभे च नीवारः—वैय.

इति । तदेकोदिष्टश्राद्धेतरविषयमित्यवगन्तव्यम् । अत्र पुराणं—

सपिण्डीकरणं यावदेकदर्भैः पितृक्रिया ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिंवद्रवेत् ॥

तिल^१ क्षेत्रोद्भवैर्दर्भैः प्रयत्नाद्विगुणीकृतैः ।

पितृणां तर्पणं कुर्यादेवानां तु यद्यच्छया ॥

पित्रयं मूलेन मध्येन स्नानं दानं^२ प्रयत्नतः ।

दैवं कर्म कुशाग्रेण कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥

इति । यद्यच्छयाऽपि अनियमेनेतर्थः । उत्कुशालाभे शङ्खः—

कुशालाभे द्विजश्रेष्ठः काशैः कुर्वीत यत्नतः ।

तर्पणादीनि कर्माणि काशाः कुशसमास्पृताः ॥

इति । विष्णुरपि—

‘कुशालाभे कुशस्थाने काशान्दूर्ध्वं वा दृश्यात्’

इति । वर्णहिषि तु यमोक्तो विशेषः—

कुशाः काशास्तथा दूर्ध्वा यवा व्रीहय एव च ।

बल्वजान्पुण्डरीकाणि सप्तधा वाहिरुच्यते ॥

अत्र वर्ज्यानाह हारीतः—

पथि दर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

स्तरणासनापिण्डेषु^३ पकुशान्परिवर्जयेत् ॥

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।

हता मूरुपुरीपाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥

^१ तीरः

^२ मध्येन मानुषं तु—स्मृतिरः

^३ वरणासनपीठार्थः—स्मृतिरः

अपूता गाहिता दर्भा ये च छिन्ना नखैस्तथा ।
 कथितानग्निदग्धांश्च कुशान्यत्रेन वर्जयेत् ॥
 नीवीमध्ये तु ये दर्भा व्रह्मसूत्रे च ये कृताः ।
 पवित्रांस्तान्विजानीयात्रथा काशस्तथा कुशः ॥
 इति । कथिताः दिमिताः । इति कुशोत्पादनविधिः ॥

स्नानप्रशंसा

अथ स्नानप्रशंसा । अत्र योगयाज्ञवल्क्यः—

अगम्यागमनात् स्तेयात्पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।
 रहस्याचरितात्पापान्मुच्यते स्नानमाचरन् ॥
 मनःप्रसादजननं रूपसौभाग्यवर्धनम् ।
 शोकदुस्त्वप्रहं स्नानं मोक्षदं ज्ञानदं¹ तथा ॥
 स्नानमूलाः क्रियास्सर्वाश्श्रुतिस्मृत्युदिता नृणाम् ।
 तस्मात्स्नानं निषेवेत श्रीपुष्ट्यारोग्य² वर्धनम् ॥
 याम्यं हि यातनादुःखं नित्यस्नायी न पश्यति ।
 नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पाशकृतो जनाः ॥
 गुणा दश स्नानपरस्य साधोः
 रूपं च तेजश्च वलं च शौचम् ।
 आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं
 दुस्त्वप्रयातश्च तपश्च मेधा ॥

सत्यवतोऽपि—

¹ हादनं—ग.

² श्रीपुष्ट्यायुष्य—ग.

वलं रूपं यशो धर्मं ज्ञानमायुसमुखं धृतिम् ।

आरोग्यं परमामोति सम्यक्स्नानेन मानवः ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां स्नानप्रशंसा.

स्नानभेदाः.

अथ स्नानभेदाः । तत्र शङ्कः—

स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौणमुख्यप्रभेदतः ।

तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनप्पद्विधं भवेत् ॥

निसं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्पणम् ।

क्रियास्त्रनं तथा पष्टुं पोदा स्नानं प्रकीर्तितम् ॥

इति । एतेषां लक्षणमाह स एव—

अस्त्रातस्तु पुमान्नार्हो जप्याग्निहवनादिपु ।

प्रातस्त्रानं तदर्थं तु नित्यस्त्रानं प्रकीर्तितम् ॥

चण्डालशवधूमादि¹ स्पृष्टाऽस्त्रातां रजस्वलाम् ।

स्त्रानार्हस्तु यदा स्त्रायात्स्त्रानं नैमित्तिकं हि तत् ॥

पुष्यस्त्रानादिकं यत्तु दैवज्ञविधिचोदितम् ।

तद्दि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत्प्रयोजयेत् ॥

दैवज्ञो ज्योतिर्वित् ।

पुष्टिकापः पवित्राणि हर्चिष्यन्देवताः पितृन् ।

स्त्रानं समाचरेत्यस्तु क्रियाङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ॥

मलापकर्पणं नाम स्त्रानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

मलापकर्पणार्थं तु प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥

¹ शवयूपादीन्—क ; शवधूपादि—वैद्य.

सरस्मु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

क्रियास्त्रानं समुद्दिष्टं स्त्रानं तत्र मता क्रिया ॥

स्त्रानपेव तत्र क्रियाङ्गतया विहितमित्यर्थः । गोविलोऽपि—

नित्यं सततनिर्वृत्तं काम्यं कामाय यद्वितम् ।

निमित्तादुपजातं तु स्त्रानं नैमित्तिकं स्मृतम् ॥

इति । अनेन माध्यन्दिनस्त्रानस्यापि नियत्वमुक्तं भवति, तस्यापि सततनिर्वर्त्यत्वात् । तथा च वैयाग्रपादः—

प्रातस्त्रायी भवेन्नित्यं मध्यस्त्रायी भवेदिति ।

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां स्त्रानप्रभेदाः..

नित्यस्नानम्.

अथावसरप्राप्तं नित्यस्नानमुच्यते । तत्र शौनकः—

प्रातराचमनं कृत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवित्¹ ।

दन्तशौचं ततः कृत्वा प्रातस्त्रानं समाचरेत् ॥

इति । अत्राचमनं कृत्वेति दन्तशौचेऽपि सम्बन्ध्यते । तथा च कूर्मपुराणम्—

प्रक्षालय दन्तकाष्टं वै भक्षयित्वा विधानतः ।

आचम्य प्रयतो नित्यं प्रातस्त्रानं समाचरेत् ॥

इति । अत्र दक्षः—

अस्त्रात्वा नाचरेत्कर्म जपहोमादि किंचन ।

लालास्वेदसमाकीर्णशशयनादुस्थितः पुमान् ॥

¹ यथाविधि—ख.

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
 स्ववयेव दिवा रात्रौ प्रातस्नानं विशोधनम् ॥
 प्रातस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं¹ हितम् ।
 सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातस्नायो जपादिकम् ॥

कात्यायनोऽपि—

यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादतन्द्रितः ।
 दन्तान्प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे वै तदमन्त्रवत् ॥
 इति । अमन्त्रवदिति सर्वथा मन्त्रनिषेधपरं न भवाति । किं तु
 मन्त्रवहृत्वनिषेधार्थम् । यतस्स एवाह—

अल्पत्वाद्वोमकालस्य वहृत्वात्स्नानकर्मणः ।
 प्रातसंक्षेपतः स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥

इति । तथा स्नानं चतुर्वेशतावुक्तम्—

स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्वारुणैश्च मृदा सह ।
 कुर्याद्व्याहृतिभिर्वाऽथ यत्किंचेदमृचाऽपि वा ॥
 द्रुपदादिति वा स्नायाज्जुम्बुकायेति वा पुनः ।
 पुण्यानि च स्मरेत्तीर्थान्युशना मुनिरव्रीत् ॥

अत्र कालनियममाह जावालिः—

सततं प्रातस्त्वाय दन्तधावनपूर्वकम् ।
 आचरेदुपसि स्नानं तर्पयेदेवमानुपान् ॥

इति । विष्णुरापि—

¹ दृष्टादृष्टफलं—पराशरमाधर्वीयम्.

‘प्रातस्त्रायरुणकरग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्’

इति । यतु चतुर्विंशतावुक्तम्—

उपस्थुपसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदितेऽपि वा ।

प्राजापत्येन ततुल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥

इति, तदपि वैष्णवेन समानार्थम् । यत्सन्ध्यायां स्नानं तदप्युपसि¹ ; यदि वोदिते² उद्दते-उदयाभिमुख इति, तस्याप्युषः-कालपरत्वात् । युक्तं चैतत् । अन्यथा—

‘प्रातसन्ध्यां सनक्षत्रां’

इत्यादिविरोधस्थ्यात्, अस्नातस्य सन्ध्याद्यनधिकारात् । यदाहविष्णुः—

स्नानोऽधिकारी भवति देवे पित्रये च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

दक्षोऽपि—

स्नानमूलाः क्रियास्सर्वाससन्ध्योपासनमेव च ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्नानं कुर्यात्समाहितः ॥

इति । यद्येवं तर्हेतद्वचनवलादेव सन्ध्याऽप्युत्कृष्यताम्³ ? मैवं, सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोदिते रवौ ।

इति योगयाज्ञवल्क्येन उदिते निषेधस्मरणात् । तथा—

रात्रचन्तयामनाडी द्वे सन्ध्यादिः³ काल उच्यते ।

दर्शनाद्राविरेखायास्तदन्तो⁴ मुनिभिस्मृतः ॥

¹ तदुपव्युषसि—ग. वैद्य.

² यदकोदिते उदयाभिमुख इत्यर्थः—वैद्य.

³ सन्ध्यादिः—क.

⁴ खाया न्यस्तगो—वैद्य.

इति दक्षेण कालनियमाच । रविरेखादर्शनादुपलक्षितः कालः
सन्ध्यान्त इत्यर्थः । अतः पूर्वोक्तैव व्याख्या ज्यायसी । अत्र
ब्रह्माण्डपुराणम्—

निसं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणं तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितम् ॥

अतस्सनानानन्तरं तर्पयेदिति भावः । यन्तु चतुर्विंशतिमते—
स्नानादनन्तरं तावत्तर्पयेत्पितृदेवताः ।

इति । अत्र विशेषमाह यमः—

द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूर्येदुदकाङ्गलिम् ।

गोशृङ्गमात्रमुदृशं जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥

इति । यन्तु व्याघ्रेणोक्तं—

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्षिराः ॥

इति, तच्छाद्विपयम् । तथा च कार्णाजनिः—

श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।

तर्पणे तूभयेनैव विधिरेप सनातनः ॥

इति । पितृतर्पणं प्रकृत्य स एवाह—

नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयन्त्रूर्ध्वमानसः ।

आगच्छन्तु मे पितरो गृहन्त्वेतान्पयोऽञ्जलीन् ॥

पितृणामम्बरस्थानापभमस्थो दक्षिणामुखः ।

त्रिस्त्रीञ्जलाञ्जलीन्दद्वादुच्चैरुच्चतरान्वुधः ॥

इति । अत्र विशेषस्समृत्यन्तरे दर्शितः—

वाहूपूर्णं तिलैः कृत्वा जलस्थस्तर्पयोत्पितृन् ।
स्थलस्थेन न कर्तव्यं पितृणां त्रुप्तिमिच्छता ॥

इति । एवं च यदुकं गोविलेन—

रोमसंस्थांस्तिलान्कृत्वा यस्तु तर्पयते पितृन् ।
पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण घलेन च ॥

इति, तत्स्थलतर्पणविषयमिस्यवगन्तव्यम् । ननु चात्र कथं पितृतर्पणं,
‘तर्पयेद्देवमानुपान्’

इति जावालिस्मरणात्;

‘अपराह्णं पितृणाम्’

इति श्रुतेश्च । मैवं, तथात्वे—

‘पूर्वाह्णे देवानाम्’

इति श्रुतेर्मध्यन्दिनस्नानेदेवतर्पणं न स्यात् । न चैवमस्त्वाति वाच्यं,
स्नाने चैव तु सर्वत्र तर्पयेत्पितृदेवताः ।
काम्ये निये विशेषेण तत्प्रकुर्यात्प्रयत्नः ॥

इति व्याघ्रस्मरणात् । अत्र श्रुतिद्वयं तर्पणव्यतिरिक्तविषयमित्य-
वगन्तव्यम् । किं चाकरणेऽपि दोषो वसिष्ठेन दर्शितः—

नास्तिक्यभावाद्यस्नात्वा न तर्पयति वै पितृन् ।
पित्रनिति देहनिस्सावं पितरोऽस्य जलार्थिनः ॥

इति । देहनिस्सावो रुधिरम् । भारद्वाजः—

वस्त्रोदकमेष्टन्ते ये मृता दासवार्गिणः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जलं भूमौ निपातयेत् ॥

इति । उत्तरीयं किंचित्कालं तिष्ठेदित्यर्थः । ततस्स्नानवस्त्रं निष्पी-
टयेदिति । तथा च पुलस्यः—

कृत्वा तर्पणमेवं तु समुच्चर्यं जलाशयात् ।

पीडयेत्स्नानशार्दीं तु तद एव विचक्षणः ॥

कार्णाजनिरपि—

स्नानवस्त्रं ततः पीड्य पुनराचमनं चरेत् ।

ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।

ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥

इति । अयं वस्त्रनिष्पीडनोदकमन्त्रः¹ । अत्र मत्स्यपुराणं—

एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य विधिवत्पुनः ।

उत्थाय वाससी शुक्ले शुद्धे तु परिधाय वै ॥

द्विराचामेदिति शेषः । तथा च व्याघ्रः—

ततो वस्त्रद्रयं शुद्धं गृहीत्वा द्विस्पस्पृशेत् ।

इति । अत्र विशेषमाह व्यास—

नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोपर्याधस्यमम्बरम् ।

नान्तर्वासो विना जातु निवसेद्वसनं बुधः ॥

न चानुलिम्पेदस्नात्वा² स्नात्वा वासो न निर्धुनेत् ।

आर्द्रं एव³ तु वासांसि स्नात्वा सेवेत मानवः ॥

¹ वस्त्रनिष्पीडनमन्त्रः—क.   ² म्पेदात्मानं—ख.   ³ अनार्द्राणि—ग.

इति । ततो मृदम्भसा जद्वे शोधयेत् । तदाह जावालः—

स्नात्वा निरस्य वस्त्रं तु जद्वे शोध्ये मृदम्भसा ।

अपवित्रीकृते ते हि कौपीनास्त्राववारिणा ॥

इति । अपवित्रीकृते इति हेत्वभिधानाजङ्गाग्रहणपवित्रीकृताङ्गो

पलक्षणार्थम् । अत एव योगयाज्ञवल्कयः—

स्नात्वैवं वामसी धौते अच्छिन्ने परिधाय च ।

प्रक्षालयोरु मृदाद्विश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥

इति । अत्र मार्कण्डेयपुराणं—

अपमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिभिः ।

न च निर्धूनयेत्केशान्वासश्चैव न निर्धुनेत् ॥

अत्र हेतुमाह गोविलः—

पिवन्ति शिरसो देवाः पिवन्ति पितरो मुखात् ।

मध्यतस्सर्वगन्धर्वा अधस्तात्सर्वजन्तवः ॥

तस्मात्स्नातो नापमृज्यात्स्नानशाश्वा न पाणिना ।

व्यासोऽपि—

तिस्रः कोऽयोऽर्धकोटी च यावन्त्यङ्गरुहाणि वै ।

स्नवन्ति सर्वतीर्थानि तस्मान्न परिमार्जयेत् ॥

अत्र वसिष्ठः—

स्नानशाश्वां च दातव्या मृदस्त्रिस्रो विशुद्धये ।

उत्तीर्थं तां च निष्पीड्य ततशेषं समापयेत् ॥

एवं कुर्वतः फलमाह दक्षः—

प्रातस्तथाय यो विप्रः प्रातस्त्रायी सदा भवेत् ।

समजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वैर्व्यपोहति ॥

शौनकोऽपि—

प्रातस्तथाय यो विप्रः प्रातस्त्रायी सदा भवेत् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रियायां प्रातस्त्रानविधिः

वासोविषयाः

अथान्यान्यपि कानि चिद्रासोविषयाणि वचनानि लिख्यन्ते ।
तत्र भृगुः—

ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुल्वणम् ।

पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते ॥

इति । उल्वणं निविडम् । रक्तं धातुरक्तं,

‘न वेष्टितशिराः कृष्णकापायवासा वा देवपितृका-
र्याणि कुर्यात्’

इत्युशनसा कापायरञ्जितस्य निपेथस्परणात् ।

अहतं धातुरक्तं च तत्पवित्रीमिति स्थितिः ।

इति तस्यानुग्रहस्मरणात् । अनेनवाभिप्रायेण गौतमोऽपि—

‘न रक्तमुल्वणमन्यधृतं वासो विभृयात्’

इति । अहतस्य^१ लक्षणमादं पुलस्त्यः—

शीपद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न वारितम् ।

अहतं तद्रिजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम् ॥

^१ आहतस्य—मदन, पराशरमाधर्वीय.

इति । धौतं प्रक्षालितम् । अत्र विशेषमाह देवलः—
 स्वयं धौतेन कर्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता ।
 न तु नेजकधौतेन नाहतेन च कर्हि चित् ॥
 इति । नाहतेनाधौतेन, तत्राप्यहतशब्दप्रयोगात् । यथोक्तं
 सस्यतपसा—

अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासस्वयम्भुवा ।
 शस्तं तन्माङ्गलिक्येषु तावत्कालं न सर्वदा ॥

इति । माङ्गलिक्यं विवाहादि । अत्र पुराणं—
 अन्यदेव भवेद्रासशयनाय नराधिप ।
 अन्यदश्यामु देवानामर्चायामन्यदेव हि ॥
 अन्यच्च लोकयात्रायामन्यदीश्वरदर्शने ।

वोधायनोऽपि—

उत्तरं वासः कर्तव्यं पञ्चस्येतेषु कर्मसु ।
 स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भुक्ताचमनयोस्तथां ॥

इति । उत्सर्गो मूत्रादेः । भुक्तं भोजनम् । एताद्रिहितसकलकर्मो-
 पलक्षणार्थम् ।

विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नमश्चावस्त्र एव च ।
 श्रौतं स्मार्तं तथा कर्म न नमश्चिन्तयेदपि ॥

इति अनुत्तरीयस्य कर्ममात्रानिषेधात् । योगयाङ्गवल्क्योऽपि—
 स्नानं दानं जपं होमं स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ।
 नैकवस्त्रो द्विजः कुर्याच्छ्राद्धभोजनसत्क्रियाः ॥

विष्णुपुराणेऽपि—

होमदेवार्चनाद्वासु क्रियासु पठने तथा ।

नेकवस्त्रः प्रवर्तेत द्विजो नाचमने जपे ॥

गोविलोऽपि—

एकवस्त्रो न भुञ्जति न कुर्यादेवतार्चनम् ।

न चार्चयेद्विजान्नामौ कुर्यादेवंविधो नरः ॥

इति । एकवस्त्रस्य लक्षणमाह स एव—

सव्यादीपत्परिभ्रष्टकटिदेशधृताम्वरः ।

एकवस्त्रं तु तं विद्यादैवे पित्रये च वर्जयेत् ॥

इति । सव्याद्वाहूमूलात्परिभ्रष्टं कटिदेशधृतमम्बरं यस्य स तथो
क्तः । एवं द्वितीयदासोविहीनस्यापि वेदितव्यं,

‘विकच्छोऽनुत्तरीयश्च’

इति तस्यापि निषेधस्मरणात् । अत्र वासःपरिधाने च पारस्क-
रेण मन्त्रो दर्शितः—

परिधास्ये यशो धास्ये दीर्घायुत्वाय जरदृष्टिरस्मि ।

शतं च जीवामि शरदः पुरुषची रायस्पोपमभिसंव्ययिष्ये ॥

इति । तथा चोत्तरीयेऽपि—

यशसा मा व्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती ।

यशो भगव्य मा विद्यशो मां प्रतिपद्यताम् ॥

इति । एतच्च मन्त्रद्रव्यं पूर्वमविवसितवासोविपयं,

‘वासश्चत्रोपानहश्चापूर्वाणि चेन्मन्त्रः ।’

इति तेनैवोक्तत्वात् । अत्र वर्ज्यान्याह भृगुः—
 न रक्तमुल्वणं वासो न नीलं च प्रशस्यते ।
 दशाहीनं मलाकं च वर्जयेदम्बरं वुधः ॥

इति । जातूकर्णोऽपि—

कापायं कृष्णवस्त्रं वा मलिनं केशदूषितम् ।
 छिन्नाग्रं चोपवस्त्रं च कुत्सितं धर्मतो विदुः ॥

इति । भृगुरापि—

नग्नो मलिनवस्त्रस्यान्नग्नश्चाद्रूपटस्मृतः ।
 नग्नस्तु दग्धवस्त्रस्यान्नग्नस्यूतपटस्तथा ॥
 विकच्छोऽनुचरयश्च नग्नश्चावस्त्रं एव च ।
 श्रौतं स्मार्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्तयेदपि ॥
 मोहात्कुर्वन्नधो गच्छेत्तद्वेदासुरं कृतम् ।

इति । अयं च मलिनाद्विवासोनिपेधस्साति सामर्थ्ये वेदितव्यः ।

यदाह गौतमः—

‘सति विभवे न जीर्णमलवद्वासास्यात्’

इति । अत्रानुकल्पमाह वासिष्ठः—

अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च ।
 कुतपं योगपद्मं वा द्विवासोऽपि न वै भवेत् ॥

कुतपः पार्वतीयाजरोमनिर्मितः कम्बलः । स्मृत्यन्तरेऽपि—

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ।
 तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावे तदिष्यते ॥

इति । उत्तरीयस्य लक्षणमाह जातूकर्णः—

‘ वस्त्रोत्तरीयाभावे द्रव्यज्ञुलं त्रयज्ञुलं चतुरज्ञुलं वा
मूर्त्रैर्वस्त्राकृति परिमण्डलं तदुत्तरीयं कुर्यात् ।’

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां वासोविपयाः..

ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिः..

अथोर्ध्वपुण्ड्रविधिः । अत्र ब्रह्माण्डपुराणे ब्रह्माणं भगवानाह —

ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रमाणानि द्रव्याण्यज्ञुलिभेदतः ।

वर्णानि मन्त्रभेदांश्च प्रवक्ष्यामि फलानि च ॥

पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ।

सिन्धुतीरे च वल्मीकि तुलसीमूलमात्रिते ॥

मृद एतास्तु सङ्गाहा वर्जयेदन्यमृतिकाः ।

श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्युकरं भवेत् ॥

श्रीकरं पीतमित्याहुः वैष्णवं श्वेतमुच्यते ।

अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करं भवेत् ॥

अनामिकाऽन्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ।

एतैरङ्गुलिभेदस्तु कारेयन नवैस्तपृशेत् ॥

वर्तिदीपाकृतिं चापि वैषुपत्राकृतिं तथा ।

पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥

मत्स्यकूर्माकृतिं वाऽपि शङ्खाकारमतः परम् ।

दशाङ्गुलप्रमाणं तदुत्तमोत्तममुच्यते ॥

नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ।
 सप्तपद्मभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 चतुर्ख्विद्यङ्गुलं पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवेत् ।
 ललाटे केशवं विद्यान्ना¹ रायणमथोदरे ॥
 माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं कण्ठकूपके² ।
 उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधीयते ॥
 तत्पार्श्वे वाहुमध्ये तु स्मरेत्तु मधुमूदनम् ।
 त्रिविक्रमं कण्ठदेशे वामे कुक्षौ तु वामनम् ॥
 श्रीधरं वाहुके वामे हृषीकेशं तु कण्ठके ।
 पृष्ठे तु पद्मनाभं तु ककुदामोदरं स्मरेत् ॥
 द्वादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्धनि ।
 पूजाकाले च होमे च सायंप्रातस्समाहितः ॥
 नामान्युच्चार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम् ।
 अशुचिर्वाऽप्यनाचारो मनसा पापमाचरन् ।
 शुचिरेव भवेन्नियमूर्ध्वपुण्ड्राङ्कितो नरः ॥
 ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो मर्त्यो म्रियते यत्र कुत्र चित् ।
 श्वपाकोऽपि विमानस्थो मम लोके महीयते ॥

इति । सत्यव्रतोऽपि—

ऊर्ध्वपुण्ड्रो मृदा शुद्धो ललाटे यस्य दश्यते ।
 स चण्डालोऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ॥

¹ विद्धि ना—क.

² कूवरे—क.

व्यासोऽपि—

जाह्वीतीरसम्भूतां मृदं मूर्धा विभर्ति यः ।
विभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥
इति ।

नैमित्तिकस्त्रानानि.

अथ नैमित्तिकस्त्रानानि । तत्र मनुः—

दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं मूत्रिकां तथा ।
शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृद्धा स्तानेन शुद्ध्यते ॥

दिवाकीर्तिश्चण्डालः । उदक्या रजस्वला । स्तानेन सचेलेनेति शेषः,
शवस्पृष्टिमयोदक्यां मूत्रिकां पतितं तथा ।
स्पृद्धा स्तानेन शुद्धस्यात्सचेलेन न संशयः ॥

इसङ्गिरस्मरणात् । तत्र तच्छब्देन दिवाकीर्त्यादिशवपर्यन्तानां
ग्रहणं न शवमात्रस्य ; तेपामप्यशुचिवेन शवतुल्यत्वादेकवाक्यो-
पादानाच्च । न चात्रानन्तर्याच्छ्व एव तत्स्पृष्टिन्याय इति शङ्क-
नीयं, यत आह गौतमः—

‘पतितचण्डालमूत्रिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्टुचपस्प-
र्शने सचेलोदकोपस्पर्शनाच्छुद्धयेत्’

इति । अनेन पतितादिस्पृष्टिनमारभ्य तृतीयस्यापि सचेलं स्ता-
नमित्युक्तं भवति । न चात्रापि पतिताद्युदक्यान्तानां शवस्पृ-
ष्टिना सम्बन्धं इति तत्रैव तत्स्पृष्टिन्याय इति शङ्कनीयं, चण्डा-
लादिष्वपि स्मृत्यन्तरे तत्स्पृष्टिन्यायाभिधानात्—

‘शब्दचण्डालपतितमूर्तिकोदक्ष्याततस्पृष्टिस्पर्शने
स्नानम्’

इति । सङ्ग्रहकारोऽपि—

चण्डालमूर्तिकोदक्ष्यापतिताशशव एव च ।

एतेषामेव संस्पर्शे तत्स्पृष्टिन्याय इष्यते ॥

इति । एवकारः कटधूमादिस्पृशि तत्स्पृष्टिन्यायनिवृत्त्यर्थः ।

तदाहस एव—

कटधूमस्पृशं वान्तं विरिक्तं क्षुरकार्मणम्¹ ।

मैथुनाचरितारं च स्पृष्टा स्नानं न विद्यते ॥

इति । यनु संवर्तेन—

तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥

इति द्रयोरेव स्नानमुक्तं, तदवुद्धिपूर्वकस्पर्शनविषयम् । तथा च

सङ्ग्रहकारः—

अवुद्धिपूर्वकस्पर्शे² द्रयोस्नानं विधीयते ।

त्रयाणां वुद्धिपूर्वे तु तत्स्पृष्टिन्यायकल्पना ॥

इति । चतुर्थस्य त्वाचमनमेव,

उपस्पृशेच्चतुर्थस्तु तदूर्ध्वं प्रोक्षणं स्मृतम् ।

इति मरीचिस्मरणात् । यत्तु कूर्मपुराणे—

¹ कार्मणि—क.

² पूर्वे संस्पर्शे—वैय.

चण्डालसूतिकोदक्या¹ संस्पृष्टं संस्पृशेश्वदि ।

प्रमादात्त आचम्य जपं कुर्यात्समाहितः ॥

तत्स्पृष्टस्पृष्टिनं स्पृष्टा बुद्धिपूर्वं द्रिजोत्तमः ।

आचामेत्तद्रिशुद्धर्थं प्राह देवः पितामहः ॥

इति, तदुभयं द्वितीयादिविषयं, अन्यथा गौतमादिवचनविरोधात् अनेनैवाभिप्रायेण याज्ञवल्क्योऽपि—

उदक्याशुचिभिस्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् ।

अब्लिङ्गानि जपेचैव गायत्रीं मनसा सकृत् ॥

इति । उदक्याशुचिभिश्चण्डालपतिताद्यसंस्पृष्टस्नायात् ।

तैरुदक्यादिभिरस्पृष्टस्पृष्ट उपस्पृशेत् आचामेदित्यर्थः । भाष्य-
कारैस्तु दण्डादिस्पर्शविषय² मित्येतद्रचार्यात्म् । यद्वा—
तैरुदक्यादिभिरस्पृष्टस्पृष्ट उपस्पृशेत् स्नायादिति संवर्तवचनेन-
समानार्थम् । यदपि देवलेनोक्तं—

संस्पृश्याशुचिसंस्पृष्टं द्वितीयं चापि मानवः ।

हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षालयाचम्य शुद्धयति ॥

इति, तदपि याज्ञवल्क्येन समानार्थम् । यदपि वृद्धशातातपेन—

अशुचिं संस्पृशेदन्यमेक एव स दुष्यति ।

तत्स्पृष्टोऽन्यो न दुष्येत सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

¹ चण्डालसूतिकाशावैः—ग.

² एतच्च दण्डाद्यचेतनव्यवधानस्पर्शं

वेदितव्यम् । चेतनव्यवधाने तु मानवं—दिवाकितिमुदक्यां च—इति

याज्ञवल्क्यस्मृतांविज्ञानेश्वरः ।

इति, तदपि तेनैव समानार्थम् । यदप्यादित्यपुराणे—

समूतकं समूतकं प्रसूतां वा रजस्वलाम् ।

स्पृष्टा स्नायातु तस्त्पृष्टसंस्पर्शादाचमेद्युधः ॥

इति, तदपि संवर्तवचनेन समानार्थम् । अत्र कात्यायनः—

चण्डालसूतिकोदक्यापतिताशौचकुच्छवान् ।

स्पृष्टा स्नात्वा शुचिः प्रेतमनुगम्यानलं स्पृशेत् ॥

इति, एतत्प्रमादसंस्पर्शविषयम् ।

पतितं सूतिकामन्त्यं शवं स्पृष्टा च कामतः ।

स्नात्वा सचेलं स्पृष्टाऽप्यिं घृतं प्राश्य विशुद्धयति ॥

इति स्मरणात् । अत्र प्रचेताः—

वस्त्रान्तरितसंस्पर्शसाक्षात्स्पर्शोऽभिधीयते ।

साक्षात्स्पर्शे तु यत्प्रोक्तं तदस्त्रान्तरितेऽपि च ॥

इति । व्यासोऽपि—

चण्डालपतितौ दृष्टा नरः पश्येत भास्करम् ।

स्नातस्त्वेतौ समालोक्य सचेलं स्नानमर्हति ॥

सूतिकापतितोदक्याश्चण्डालं च चतुर्थकम् ।

यथाक्रमं परिहरेदेकद्वित्रिचतुर्युगम् ॥

वैयाग्रपादोऽपि—

चण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।

गोवालव्यजनादर्वाक्सवासा जलमाविशेत् ॥

इति । एतदतिसङ्कटस्थानविषयमिति कैश्चिद्वचार्यात्म ।

विष्णुरपि—

चण्डालोदक्यासंस्पर्शे स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यति ।

इति । पराशरोऽपि—

चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालसोमविक्रयी ।

एतांस्तु ब्राह्मणस्स्पृष्टा सचेलो जलमाविशेत् ॥

इति । चितिप्रदेशारोपितवृक्षः । चैत्यवृक्षः । अङ्गिरा अपि—

यस्तु छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणो द्विधिरोहति ।

तत्र स्नानं प्रकुर्वीत वृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥

आपस्तम्बोऽपि—

एकशास्त्रां समारूढश्चण्डालादिर्यदा भेवत् ।

ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात् ॥

इति । शाखाग्रहणमेवंजातीयकद्रव्योपलक्षणार्थम् ।

अत एव सङ्घकारः—

तार्णे संस्तर एकस्मिन्नस्पृश्यैस्सह तिष्ठति ।

अस्पृश्यै¹ स्तैरदुष्टोऽस्मीत्येवं मृढस्तु मन्यते ॥

इति । तार्णे तृणनिर्मिते । अत्र रजस्वलां प्रकृत्याङ्गिराः—

स्नानं रजस्वलायास्तु चतुर्थेऽहनि निर्दिशेत् ।

कुर्याद्रजसि निर्दृत्ते शौचार्थं तु ततः पुनः ॥

इति । मनुरपि—

रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ।

रजोनिवृत्त्यनन्तरं पुनस्स्नोनन साध्वी दैवादिकर्मयोग्येत्यर्थः ।

¹ अस्पृष्ट—वैद्य.

यत्पुनरङ्गिरोवचनं—

शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽहि स्नाता नारी रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पित्रये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति ॥

इति, तद्रजोनिवृत्तिकालोपलक्षणार्थम्, यतस्स एवाह—

साध्वाचारा न तावत्स्यात्स्नाताऽपि स्त्री रजस्वला ।

यावत्प्रवर्तमानं हि रजो न¹ विनिवर्तते ।

इति । साध्वाचारा दैवादिकर्मयोग्येत्यर्थः । स्पर्शयोग्या तु स्नानानन्तरं भवत्येव । तदाह काशायनः—

रजस्वला चतुर्थेऽहि स्नानाच्छुद्धिमवाप्नुयात् ।

इति । यदा तु रोगेण रजो निस्सरति तदा न तेनाशुद्धिरित्याहा-
ङ्गिराः—

रोगेण यद्रजस्त्रीणामसर्थं तु प्रवर्तते ।

अगुद्धा नैव तास्तेन यस्मा द्वैकारिकं हि तत् ॥

इति । एवमकालेऽपि रजोदर्शने द्रष्टव्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

अकाले यद्द्वेत् स्त्रीणां रक्तमाहुर्मनीपिणः ।

काले तु यद्रजः प्रोक्तं तस्मात्त्रैव साऽशुचिः ॥

इति । अत्र संवर्तः—

श्वराहश्वरानुष्ट्रान् वृकगोमायुवानरान् ।

काककुकुटगृध्रांश्च स्पृष्टा स्नानं समाचरेत् ॥

इति । पैठीनसिरपि—

¹ रजोऽपि—क.

‘काकोलूकस्पर्शने सचेलं स्नानम् । अनुदकमूत्रपु-
रीपकरणे सचेलं स्नानं, महाव्याहृतिभिर्होमश्च’

इति । तदनन्तरमुदकलाभ इत्यर्थः,

कृत्वा मूत्रं पुरीपं वा यदा नैवोदकं लभेत् ।

स्नात्वा लब्धोदकः पश्चात्सचेलस्तु विशुद्धयति ॥

इसाङ्गिरस्मरणात् । व्यासोऽपि—

भासवानरमार्जारखरोष्टाणां शुनां तथा ।

सूकराणाममेध्यं वै स्पृष्टा स्नयात्सचेलकम् ॥

हारीतोऽपि—

एलकं कुकुटं काकं श्वसृगालशिवावृकान् ।

चितियूपश्मशानानि विद्वराहखराशुचीन् ॥

अवकीर्णनमन्यं च स्पृष्टा स्नानं समाचरेत् ।

मार्कण्डेयपुराणेऽपि—

अभोज्यसूतिकापण्डमार्जाराखुश्कुकुटम् ।

पतितापविद्धचण्डालमृतहारांश्च धर्मवित् ॥

संस्पृश्य शुद्धयति स्नानान्नोदक्याग्रामसूकरौ ।

तद्वच्च सूतिकाशौचदूषितौ पुरुषावपि ॥

पद्मिनिशन्मते—

वौद्धान्पाशुपताञ्जेनान्लोकायतिककापिलान् ।

विकर्मस्थान्द्रिजान् स्पृष्टा सचेलो जलमाविशेत् ॥

कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामोऽधिको मतः ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि—

शैवान् पाशुपतान् स्पृष्टा लोकायतिकनास्तिकान् ।

विकर्मस्थान्द्रिजान् शूद्रान्सवासा जलमाविशेत् ॥

संवर्तोऽपि—

शूद्रोच्छिष्टं द्विजस्पृष्टा उच्छिष्टं शूद्रमेव वा ।

युचिमप्यवगृह्यैनं सवासा जलमाविशेत् ॥

अवगृह्य स्पृष्टेत्यर्थः । स्मृत्यन्तरेऽपि—

चिरिं च चितिकाष्टं च यूपं चण्डालमेव च ।

स्पृष्टा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ॥

देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।

स वै देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥

यमोऽपि—

शुना चैव श्वपाकेन मृतनिहरणेन वा ।

स्पृष्टमात्रस्तु कुर्वीत सचेलं प्रावनं जले ॥

इति । शुनि विशेषमाहापस्तम्बः—

‘शुनोपहतस्सचेलोऽवगाहेत । प्रक्षाल्य वा तं देश-

मग्रिना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रय-

तो भवति’

इति । सचेलावगाहनं नाभेरुद्धर्जस्पर्शनविपयम् । तथा च
विष्णुः—

¹ प्रावयेद्विजः—वैद्य.

नाभेरधः कराग्रं वा शुना यद्युपहन्यते ।
 प्रक्षालय दर्भेसंज्वालय¹ पुनराचम्य शुद्धयति ॥
 नाभेरुद्धर्वं शुना स्पृष्टो लिपोऽमेध्येन वा पुनः ।
 प्रक्षालय मृद्धिरङ्गानि सचेलं स्नानमर्हति ॥
 इति । एवं रजकादिस्पर्शने वेदितव्यम् । तथा च शातातपः—
 रजकश्चर्मकृच्चैव व्याधजालोपजीविनौ ।
 निर्णेजकस्सौनिकश्च नटशैलूपकस्तथा ।
 मुखेभगस्तथा श्वा च वनितास्सर्ववर्णगाः ॥
 चक्री ध्वजी वध्यघाती ग्रामकुकुटसूकरौ ।
 एतैर्यदङ्गं स्पृष्टं स्याच्छिरोवर्जं द्विजातिषु ।
 तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्ताः प्रयता मताः ॥
 रजको वस्त्रादिरागकर्ता । निर्णेजकश्चेलधावकः । सैनिको हिंसः ।
 नटो जातिविशेषः । अनटोऽपि रङ्गावतरणजीवी शैलूषकः । मुखे-
 भगव्यष्टिविशेषः । ध्वजी मद्यविक्रेता । अत्रापि श्वसाहचर्याच्छि-
 रोग्रहणं नाभेरुद्धर्वाङ्गोपलक्षणार्थम् । शङ्खोऽपि—
 रथ्याकर्दमतोयेन पृथिवनाव्येन² वा तथा ।
 नाभेरुद्धर्वं नरस्सपृष्टस्सद्यस्नानेन शुद्धयति ॥
 जातूकर्णोऽपि—
 ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गं स्पृशते खगः ।
 स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शेपं प्रक्षालय शुद्धयति ॥

¹ प्रक्षालय तदभिज्वालय. क.

फेनायैन च—वैद्य.

खगः पक्षी । यदि पुनरशुद्ध एव शादीन् स्पृशति तदा विशेषो
देवलेन दर्शितः—

श्वपाकं पतितं व्यज्ञ¹ मुन्मत्तं शबदाहकम् ।
सूतिकां स्नाविकां नारीं रजसा च परिष्टुताम् ॥
शुक्कुकुटवाराहान्याम्यान्संस्पृश्य मानवः ।
सचेलस्सशिरास्सनात्वा तदानीमेव शुद्धयति ॥
अशुद्धान्स्वयमप्येतानशुद्धस्तु यदि स्पृशेत् ।
विशुद्धचतुर्युपवासेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनः ॥

इति । स्नाविका प्रसवस्य कारयित्री । एतद्विष्टूर्वकस्पर्शविषयम् ।
तथा च कूर्मपुराणम्—

उच्छिष्टोऽद्विरनाचान्तश्चण्डालं वा स्पृशेद्विजः ।
प्रमादाद्रा जपेत्सनात्वा² गायत्रयष्टुपहस्तकम् ॥
चण्डालपतितादींस्तु कामाद्यसंस्पृशेद्विजः ।
उच्छिष्टस्त्र तुवींत प्राजापत्यं विशुद्धये ॥

इति । अनेनैवाभिप्रायेण विष्णुरपि—

अनुच्छिष्टेन संस्पृष्टे³ स्त्रानं येन विधीयते ।
तेनैवो⁴ च्छिष्टसंस्पृष्टः प्राजापत्येन शुद्धयति ॥

अत्र संवर्तः—

¹ पाषण्डं पतितं चान्त्य—वैद्य.

³ द्वै जपेन्नियं—ख.

² संसर्वे—ख.

⁴ तेरेवो—स्मृतिः.

नीलीं नीलीविकारांश्च मानुप्यास्थ्यपि वा द्विजः ।
 चण्डालपतितच्छायां स्पृष्टा स्नानं समाचरेत् ॥
 एतत्स्नेहास्थिविषयम् । यदाह मनुः—
 नारं स्पृष्टाऽस्थि स्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुद्धयति ।
 आचम्यैव तु निस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥
 अमानुषे तु विष्णूक्तं द्रष्टव्यम्—
 ‘भक्ष्यवर्जं पञ्चनखशवं तदस्थि स्नेहं च स्पृष्टा
 स्नायात्’

इति । अत्र यमः—

अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते शमश्रुकर्मणि मैथुने ।
 दुस्स्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ॥
 अजीर्णेऽपरेव्युर्भुक्तोद्वारे । अभ्युदिते शयानस्यादिसे । पुराणेऽपि—
 स्पृष्टा रुद्रस्य निर्मालयं सवासा आपुतश्गुचिः ।

पराशरोऽपि—

दुस्स्वमे मैथुने वान्ते विरिक्ते शुरुकर्मणि ।
 चितियूपश्मशानानां स्पर्शने स्नानमाचरेत् ॥
 अस्थिसञ्चयनात्पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत्¹ ।
 अन्तर्दशाहे विप्रस्य ऊर्ध्वमाचमनं स्मृतम् ॥

अत्रास्थिसञ्चयनादूर्ध्वं (अन्तर्दशाहे)² आचमनमिति सम्बन्धः ।
 वमनादौ तु विशेषमाह यमः—

¹ इदमर्थं कखयोर्नास्ति.

² ( ) इदं च कखयोर्नास्ति.

वान्तो विरिक्तस्त्रात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।

आचामेदेव भुक्ताऽन्नं स्नानं मैथुनिनस्मृतम् ॥

इति । भुक्ताऽन्नमनन्तरं वान्त आचामेदित्यर्थः । मैथुनिनः स्नानं
मृतुकालविषयम् । यदाह शातातपः—

ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनस्मृतम् ।

अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीपवत् ॥

इति । अत्र मूत्रपुरीपवच्छौचद्रव्यमपि कार्यमित्यर्थः । स्मृत्यन्तरे
त्वनृतावपि कालविशेषे स्नानमुक्तं—

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् ।

कृत्वा सचेलं स्नात्वा तु वारुणीभिश्च मार्जयेत् ॥

इति । अत्र व्यासः—

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।

ैनैमित्तिकं तु कुर्वन्ति स्नानं दानं च रात्रिपु ॥

एतन्मध्यमयामाभिप्रायम् । यदाह देवलः—

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्रव्यम् ।

तस्मात् स्नानं न कुर्वीत काम्यैनैमित्तिकाद्वते ॥

पैठीनसीरपि—

अपेयं हि सदा तोयं रात्रिमध्यमयामयोः ।

स्नानं चैव न कर्तव्यं तथैवाचमनक्रिया ॥

इति । अनेन महानिशायामेव स्नाननिपेथादन्यत्र रात्रावप्यविरु-
द्धमिति गम्यते । अत एव पराशरः—

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।

प्रदोपपश्चिमौ यामौ दिनवत् स्नानमाचरेत् ॥

इति । एतदप्यापद्विषयम् । यदाह स एव—

दिवाकरकरैः पूर्तं दिवा स्नानं प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निशास्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥

अहनि स्नाने सम्भवति रात्रावप्रशस्तमित्यर्थः । राहुदर्शनग्रहणं
सङ्कान्त्यादेरपि प्रदर्शनार्थम् । अत एव देवलः—

राहुदर्शनसङ्कान्तिविवाहात्ययवृद्धिपु ।

स्नानदानादिकं कुर्यान्निशि काम्यवतेषु च ॥

अत्ययो मरणम् । वृद्धिर्जननम् । योगयाज्ञवल्क्योपि—
ग्रहणोद्वाहसङ्कान्तियात्राऽर्तिप्रसवेषु च ।

स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावापि तदिष्यते ॥

इति । आर्तिमरणम् । पराशरोऽपि—

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा सङ्कमणे रवेः ।

राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥

यज्ञेऽवभृथे । रात्रिस्नाने तु विशेषमाह यमः—

विप्रस्पृष्टो निशायां तु उदक्यापतितेन वा ।

दिवाऽर्तिनेन तोयेन स्नापयेदधिसन्निधौ ॥

इति । तोयेन स्वर्णसहितेनेति शेषः । तथा च पराशरः—

दिवाऽर्हतं तु यत्तोयं कृत्वा स्वर्णयुतं तु तत् ।

रात्रो स्नाने तु सम्प्राप्ते स्नायादनलसन्निधौ ॥

इति । यदि दिवाऽऽहृतं न संभवति तदा विशेषमाह मरीचिः—

दिवाऽऽहृतं तु यत्तोयं गृहे यदि न विद्यते ।

प्रज्वाल्याम्रे ततस्नायान्नदीपुष्करिणीपु च ॥

कात्यायनोऽपि—

प्रवेशाद्रुणस्याप्सु न रात्रौ जलमुद्धरेत् ।

अन्यत्र धान्न इयेव तत्रस्थे स्नानमिष्यते ॥

धान्नो धान्न इति समन्त्रोद्धरणादन्यत्र रात्रौ जलं नोद्धरेदित्यर्थः । अत्रापि विशेषमाह पराशरः—

यदि गेहे न तोयं स्यात्तावच्छुद्धिः कथं भवेत् ।

धान्नो धान्नेति मन्त्रेण गृहीयादग्निसन्निधौ ॥

रात्रौ गृहांशुभिः पूतं दिवा पूतं तु भानुना ।

अनेनैव विशुद्धेत यथा रात्रौ तथा दिवा ॥

अत्र ब्रह्माण्डपुराणं—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणं तु भवेत्स्य अङ्गत्वेन प्राकीर्तितम् ॥

इति । नैमित्तिकेऽप्यस्य कचिदपवादमाहापस्तम्वः—

अस्पृश्यस्पर्शने वान्ते अश्रुपाते क्षुरे भगे ।

स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैवपित्रचविवर्जितम् ॥

अत्र विशेषमाह विष्णुः—

स्नानाहों यो निमित्तेन कृत्वा तोयावगाहनम् ।

आचमय प्रयतः पश्चात्स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

कृत्वाऽवगाहनं तूष्णीमिति शेषः । तथा च योगयाज्ञवल्क्यः—

तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः ।

आचमय प्रयतः पश्चात्स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

अत्र वृद्धशातातपः—

चण्डालादेस्तु संस्पर्शे वारुणं स्नानमाचरेत् ।

इतराणि तु चत्वारि यथायोगं स्मृतानि वै ॥

इतराणि ब्राह्मादीनि । योगयाङ्गवल्क्योऽपि—

प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने स्नानमेव विधीयते ।

पूर्वोद्दिष्टस्तथा मन्त्रेरन्यथा मार्जनं स्मृतम् ॥

इति । अन्यथा नित्यस्नाने । वारुणे तु विशेषमाह गर्गः—

कुर्यान्नैमित्तिकस्नानं शीताद्विः काम्यमेव च ।

निःयं यादच्छिकं चैव यथारुचि समाचरेत् ॥

इति । यादच्छिकं मलापकर्पणार्थम्,

मलव्यपोद्दनफलं स्नानं यादच्छिकं तु तत् ।

इति तेनैवोक्तत्वात् । आतुरस्नानं प्रकृत्य पराशरः—

आतुरस्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः ।

स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततश्शुद्धयेत्स आतुरः ॥

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यादि रजस्वला ।

पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥

सिक्तगात्रा भवेदद्विसाङ्गोपाङ्गा कथंचन ।

न वस्त्रपीडनं कुर्यान्नान्यद्वासश्च धारयेत् ॥

आतुरो रोगी । उशनाऽपि—

ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिषुता ।
 कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिस्यात्केन कर्मणा ॥
 चतुर्थेऽहनि सम्पासे स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् ।
 सहसा सा विगाहापस्सनात्वा स्नात्वा पुनस्सपृशेत्¹ ॥
 दशद्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।
 अन्ते तु वाससां त्यागस्ततशुद्धा भवेत्तु सा ॥
 दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुद्धयति ।

इति । तथा सूतिकामरणे स्मृत्यन्तरे विशेषो दर्शितः—
 सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
 कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥
 पुण्याभिरभिमन्त्रचापो वाचा शुद्धि लभेत्ततः ।
 तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि ॥

रजस्वलामरणे तु—
 पञ्चभिस्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् ।
 वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम् ॥

इति । अत्र शातातपः—

ग्रामे तु यत्र संस्पृष्टिर्यात्रायां कलहादिषु ।
 ग्रामसंदूपणे चैव स्पृष्टिदोषो न विद्यते ॥
 ग्रामे राजमार्गादौ । पद्मत्रिशन्मतेऽपि—
 देवयात्राविवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।

¹ सा सचेलाऽवगाह्यापस्सनात्वा चैव पुनस्सपृशेत्—क. ख.

उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टा स्पृष्टिर्न¹ विद्यते ।

वृहस्पतिरपि—

तीर्थे विवाहे यात्रायां सङ्गामे देशविष्ववे ।

नगरग्रामदाहे च स्पृष्टा स्पृष्टिर्न¹ दुष्याते ॥

एतच्च वाक्यत्रयं यत्राहमनेन स्पृष्ट इति ज्ञानं नास्ति तद्विषयमिति
केचित् । उच्छिष्टाशुचि² स्पर्शनविषयमित्यन्ये । तत्रापस्तम्बः—

‘शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयत्स्यात्’

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां नैमित्तिकस्त्रानानि.

काम्यस्त्रानानि.

अथ काम्यस्त्रानानि । तत्र पुलस्त्यः—

पुष्ये च जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ ।

अमायां च नदीस्त्रानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

रव्यङ्गारशनेवारे स्त्रानं कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

व्याधिभित्ते न पीड्यन्ते मृगैः केसरिणो यथा ॥

चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यस्त्रायाच्छिवसन्निधौ ।

न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायां च विशेषतः ॥

भविष्यत्पुराणे—

शिवलिङ्गसमीपे तु यत्तोयं पुरतास्थितम् ।

शिवगङ्गेति³ तज्ज्ञेयं⁴ तत्र स्त्रात्वा दिवं ब्रजेत् ॥

¹ स्पृष्ट्या स्पृष्टिर्न—क; स्पृष्टास्पृष्टिर्न—ख. ² अनुच्छिष्ट—क. ख.

³ शिवलिङ्गेति—क. ख. ⁴ शिवतीर्थभिति रुद्यात्—पराशरमाध.

यमोऽपि—

कार्तिक्यां पुष्करे स्नातस्सर्वपौः प्रमुच्यते ।
 माध्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वकिलिवैः ॥
 ज्येष्ठमासे सिते पक्षे द्वादश्यां हस्तसंयुते ।
 दशजन्माघहा गङ्गा तेन पापहरा स्मृता ॥
 यमुनायां तथा स्नात्वा माघकृष्णचतुर्दशीम् ।
 वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव ष ॥
 गङ्गातोये नरस्नाम्वा मुच्यते सर्वकिलिवैः ।

मार्कण्डेयोऽपि—

गवां कोटिसहस्र्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
 तत्फलं जाहवीस्नाने राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

पद्मपुराणेऽपि—

कार्तिके नवमी शुक्ला पितृणामुत्सवाय सा ।
 तस्यां स्नानं हुतं दत्तमनन्तफलदं भवेत् ॥

विष्णुरापि—

सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
 अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
 पुनर्वसुवुधोपेता चैत्रमासे सिताष्टमी ।
 स्नोतस्मु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥

शातातपोऽपि—

अमावास्या भवेद्वारे यदा भूमिसुतस्य वै ।
 जाहवीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं भवेत् ॥

पुराणेऽपि—

कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।

जपन्हविष्यभुक्स्नातससर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तुलामकरमेषेषु^१ प्रातस्नायी सदा भवेत् ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥

यमोपि—

य इच्छेद्विपुलान्योगांश्चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।

प्रातस्नायी भवेन्नित्यं मासौ द्वौ माघफालगुनौ ॥

मत्स्यपुराणेऽपि—

आपादादिचतुर्मासान्प्रातस्नायी भवेन्नरः ।

विप्रेभ्यो भोजनं दत्वा कार्तिक्यां गोप्रदो^२ भवेत् ॥

स वैष्णवं पदं याति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम् ॥

वृद्धवासिष्ठोऽपि—

रविसङ्कमणे पुण्ये न स्नायाद्यदि मानवः ।

सप्तजन्मसु रोगी स्याहुःखभागीह जायते ॥

सप्तजन्मातरं रोगैर्न विमुक्तस्सदा भवेत् ।

मार्काण्डेयोऽपि—

सर्वकालं तिलैस्नानं पुण्यं व्यासोऽव्रवीन्मुनिः ।

तुष्यसामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ॥

श्रीकामस्तु सदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।

सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालं च वर्जयते ।

^१ मासेषु—ख.

^२ सवतो—वैद्य.

अत्र ब्रह्माण्डपुराणं—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।
तर्पणं तु भवेत्स्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तिम् ॥

इति । गर्गोऽपि—

कुर्यान्नैमित्तिकस्नानं शीताद्दिः काम्यमेव च ।
नित्यं यादृच्छिकं चैव यथारुचि समाचरेत् ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां काम्यस्नानानि.

माघस्नानविधिः.

अथ माघस्नानविधिः । तत्र नारदीयपुराणं—

सम्प्राप्ते माघमासे तु तपस्त्विजनवल्लभे ।
क्रोशन्ति सर्ववारीणि समुद्रच्छति भास्करे ॥
पुनीमसर्वपापानि त्रिविधानि न संशयः ।
ब्रह्मग्रेनापि यानि स्युस्तीत्रकर्मकृतानि च ॥
देवैस्तेजः परिक्षिप्तं माघमासे जलेषु वै ।
अतः पवित्रं हि जलमशेषाघौवनाशनम् ॥
न दृलेषु तु न स्नायात्कौप्ये भाण्डे स्थिते जले ।
न सुखालभ्यते पुण्यं पुण्यं कृच्छ्रेण लभ्यते ॥
माघमासे वरारोहे शस्तं वै निम्रगाजलम् ।
स्नातो वर्द्धि न मेवेत अस्नातो वा कथं चन ॥

विष्णुरपि—

पौपकालगुनयोर्मध्ये प्रातस्नायी सदा भवेत् ।
दर्श वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमचरेत् ॥

पुण्यान्यहनि त्रिशतु मकरस्ये दिवाकरे ।
 तत्र चोत्याय नियमं गृहीयाद्विधिपूर्वकम् ॥
 माघमासमिमं पूर्णं स्नास्येऽहं देवं माधवं ।
 तीर्थस्यास्य जले नित्यमिति सङ्कल्प्य चेतसि ॥
 ततस्त्वात्वा गृही तीर्थे कृत्वा¹ शिरसि वै मृदम् ।
 वेदोक्तविधिना राजन् सूर्यस्यार्थं निवेदयेत् ॥
 पितृन् सन्तर्पयित्वा तु अवतीर्य ततो जलात् ।
 काष्ठा मौनी नमस्कृत्य पूजयेतुरुपोत्तमम् ॥
 शङ्खचक्रधरं देवं माधवं नाम पूजयेत् ।
 वहौ हुत्वा विधानेन ततस्त्वेकाशनो भवेत् ॥
 भूशय्याब्रह्मचर्येण शक्तस्त्वानं समाचरेत् ।
 अशक्तस्यां धनाद्यस्य स्वेच्छा सर्वत्र कथ्यते ॥
 अवश्यमेव कर्तव्यं माघस्नानमिति स्थितिः ।
 तिलस्त्वायी तिलोदर्तीं तिलहोमी तिलोदकी ॥
 तिलदस्त्रिलभोक्ता च पद्मिलो नावसीदति ।
 तिला आमलकाश्चैव तीर्थे देयास्तु नियशः ॥
 तथा प्रज्वालयेद्विहिमिन्धनार्थं द्विजन्मनाम्² ।
 एवं स्वानस्यावसाने भोजयं देयमवारितम्³ ॥
 भोजयेद्विजदाम्पत्यं भूषयेद्रस्त्रभूषणैः ।
 कम्बलाजिनरवानि वासांसि विविधानि च ॥

¹ दत्त्वा—य. ख. ² इन्धनोघिद्विजन्मना—वैद्य. ³ भोजयेद्विजदम्पती—वैद्य.

चेलकानि च देयानि प्रच्छादनपटास्तथा ।
उपानहौ तथा गुल्फमोचकौ पादमोचकौ ॥
अनेन विधिना दयान्माधवः प्रीयतामिति ।

अत्र पुराणोक्तो विशेषः—

सवित्रे प्रसवित्रे च परं धाम जले मम ।
त्वेत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥
दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोस्तु ते ।
परिपूर्णं करिष्येऽहं माघस्नानं तवाङ्गया ॥

इति सङ्कल्पमन्त्रः ।

अहन्यहनि दातव्यास्त्रिलाश्शर्करयाऽन्विताः ।
माघावसाने सुभगे विप्रान्सम्भोजयेत्तथा¹ ॥
सूर्यो मे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्तिरञ्जनः ।
दम्पत्योर्वाससी सूक्ष्मे सप्तधान्यसमन्विते ॥
त्रिंशत्तु मोदका देयाश्शर्करातिलसंयुताः ।
भागत्रयं तिलानां तु चतुर्थश्शर्करांशकः ॥
अनभ्यङ्गी वरारोहे सर्वं मासं नयेद्वृती ।

तत्र फलविशेषपार्थिनो नियमविशेषमाह विष्णुः—

संयतः पथि गच्छेत्तु मौनी पैशुन्यवर्जितः ।
यदीच्छेद्विपुलान्भोगांश्चन्द्रसूर्योपमाम् शुभान् ॥

¹ षड्रसं भोजनं तथा—क. ख.

अप्रावृतशरीरस्तु यः कामी¹ स्नानमाचेरेत् ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

पुराणेऽपि—

सरित्तोयं महावेगं नवकुम्भस्थितं तथा ।

वायुना ताडितं रात्रौ गङ्गास्नानसमं व्रतम् ॥

इति । एवं कुर्वतः फलमाह विष्णुः—

बालास्तरुणका वृद्धा नरनारीनपुंसकाः ।

स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥

पित्रा पितामहैस्सार्धं तथैव प्रपितामहैः ।

मातृमातामहैस्सार्धं वृद्धमातामहैस्तथा ॥

एकाविंशत्कुलैस्सार्धं भुक्ता भोगान्यथेप्सितान् ।

माघमास्युपसि स्नात्वा विष्णुलोकं स गच्छति ॥

पुराणेऽपि—

एवं माघश्ववे याति भित्वा विष्वं दिवाकरे ।

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां माघस्नानविधिः ।

मलापकर्षणस्नानम्.

अथ मलापकर्षणस्नानविपयाणि कानिचिद्रुचनानि लिख्यन्ते ।

अत्र वृद्धमनुः—

पक्षादौ च रक्षौ पष्ट्यां रिक्तायां च तथा तिथौ ।

तैलेनाभ्यज्यमानस्तु धनायुभर्चा विहीयते ॥

हारीतोऽपि—

¹ काष्ठ—ख.

पञ्चमीं दशमीं चैव पौर्णमासीं त्रयोदशीम् ।
 एकादशीं तृतीयां च यस्तैलमुपसेवते ॥
 अभ्यङ्गस्पर्शनाद्वाऽपि भक्षणाच्च तथैव च ।
 उच्छीर्णा तस्य वृद्धिस्याद्वनापत्यवलायुपाम् ॥

वोधायनोऽपि—

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दशम्यां च विशेषतः ।
 शिरोऽभ्यङ्गं वर्जयेत् पर्वसन्धौ तथैव च ॥

गर्गोऽपि—

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसङ्क्रमे ।
 द्वादश्यां सप्तमीपष्ठ्योस्तैलस्पर्शं विवर्जयेत् ॥
 एवं वारनिषेधोऽपि ज्योतिशास्त्रे प्रदर्शितः ।
 सन्तापः कान्तिरल्पायुर्धनं वै निधनं तथा ॥
 अनारोग्यं सर्वकामा अभ्यङ्गाद्वास्करादिपु ।

वामनपुराणोऽपि—

नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे
 क्षौरं च शुक्रे च कुजे च मांसम् ।
 वुधे च योपित्परिवर्जनीया
 शेषेषु कार्याणि ^१ सदैव कुर्यात् ॥
 चित्रासु हस्ते श्रवणे च तैलं
 क्षुरं विशाखासु भिपक्षु वर्जयेत् ।

^१ सर्वाणि—ग.

मूले मृगे भाद्रपदासु मांसं
 योषिन्मखाकार्तिकसोत्तरासु ॥
 तैलाभ्यङ्गो नार्कवारे न भौमे
 नो सङ्कान्तौ वैधृतौ विषिष्पृच्योः । ।
 पर्वस्वष्टुम्यां च नेष्टस्स इष्टः
 प्रोक्तो मुक्त्वा वासरे सूर्यमूनोः ॥

सूर्यसूनुश्शनैश्चरः । एवं चोत्तरादियुक्तां द्वितीयां विहायोत्तरा-
 सु तिथिष्वभ्यङ्गस्त्रानं कुर्यादित्युक्तं भवति । अत्र प्रचेताः—
 सार्षपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
 अन्यद्वययुतं तैलं न दुष्यति कदा चन ॥

यमोऽपि—

घृतं च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
 न दोषः पक्तैलेषु स्त्रानाभ्यङ्गेषु नियशः ॥

इति । अयं च तिथिविशेषनिषेयोऽभ्यङ्गस्त्रान एव, न निस्त्रा-
 नादौ । तथा च गर्गः—

पुत्रजन्मनि सङ्कान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।

नित्यस्त्राने च कर्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥

आपस्तम्बोऽपि—

यादृच्छिकं तु यत्स्त्रानं भोगार्थं क्रियते द्विजैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नियं नैमित्तिकं त्विति ॥

एवं काम्येऽपि द्रष्टव्यम् । अत एव जावालिः—

¹ नैव पष्टयां च दर्शे—वैश्य.

नियं न हापयेत्स्नानं काम्यं नैमित्तिकं च यत् ।

दशम्यामपि कर्तव्यं न तु यादृच्छिकं क्रचित् ॥

इति । यादृच्छिकं मलापकर्षणार्थं,

मलव्यपोहनफलं स्नानं यादृच्छिकं तु तत् ।

इति गर्गस्मरणात् । एवं च यदुक्तमापस्तम्बेन—

विना तु सन्ततस्नानं न स्नायादशमीपु च ।

इति, तत्काम्यनैमित्तिकयोरपि प्रदर्शनार्थीयित्यवगन्तव्यम् ।

इति स्मृतिचन्द्रिकायां मलापकर्षणस्नानम्.

तिथिप्रयुक्तनिषेधाः.

अथान्येऽपि तिथि¹ प्रयुक्तनिषेधाः प्रदर्श्यन्ते । तत्र क्रतुः—

पष्टिं च सप्तमीं चैव नवमीं च त्रयोदशीम् ।

सङ्क्रान्तौ रविवारे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥

योगयाङ्गवल्क्योऽपि—

धात्रीफलैरमावास्यासप्तमीनवमीपु च ।

न स्नायात्तत्र हीयन्ते तेज आयुर्धनं सुताः ॥

धात्री आमलकी । मार्कण्डेयोपि—

सप्तम्यां न स्पृशेत्तैलं नीलवस्त्रं न धारयेत् ।

न चाप्यामलकैस्त्वायान्न कुर्यात्कलहं नरः ॥

व्यासोऽपि—

¹ निय—क. ख.

पष्ट्यष्ट्यभी पञ्चदशी पञ्चद्रव्यचतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे क्षुरे भगे¹ ॥

एतदर्शपूर्णमासव्यतिरिक्तविषयं, तस्य तत्रैव विधानात् ॥ व्याघ्रोऽपि—

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां त्रिजन्मानि ।

तैलं मांसं व्यवायं च दन्तकाष्ठुं च वर्जयेत् ॥

व्यवायो मैथुनम् । अत्रिरपि—

षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशितं तथा ।

क्षुरकर्म चतुर्दश्याममायां मैथुनं तथा ॥

दन्तकाष्ठुममावास्यां मैथुनं च चतुर्दशीम् ।

हन्ति सप्तकुलं पुंसां तैलग्रहणमष्टमीम् ॥

पुराणेऽपि—

कुदूपूर्णेन्दुसङ्कान्तिचतुर्दश्यष्टमीपु च ।

नरश्चण्डालयोनिस्यात्तैलखीमांससेवनात् ॥

घौम्योऽपि—

मांसाशने पञ्चदशी तैलाभ्यङ्गे चतुर्दशी ।

अष्टमी ग्राम्यधर्मे च ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

ग्राम्यधर्मो मैथुनम् । पुराणेऽपि—

चतुर्दश्यष्टमी पष्टी अमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसङ्कान्तिरेव च ॥

¹ तैलमांसेषु सर्वदा—क. ख.

तैलस्त्रीमांससभ्मोगी पर्वस्वेतेषु यः पुमान् ।
विष्मूत्रभोजनं^१ नाम प्रयाति नरकं ध्रुवम्^२ ॥

मार्कण्डेयोऽपि—

अष्टमी च तथा पृष्ठी नवमी च चतुर्दशी ।
क्षुरकर्मणि वर्ज्यास्त्युः पर्वसन्धिस्तथैव च ॥
अमावास्यासु सर्वासु नववत्सं न धारयेत् ।

प्रचेता अपि—

विधुक्षये न गच्छेत् प्राप्तकालामपि स्त्रियम् ।
तैलं च न स्पृशेदामवृक्षादीश्व न कर्तयेत् ॥

विष्णुपुराणेऽपि—

छिनन्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्संस्थे निशाकरे ।
पत्रं^३ वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥

शङ्कोपि—

अमावास्यासु न चिछन्न्यात्कुशांस्तु समिधस्तथा ।
सर्वत्रावस्थिते सोमे हिंसायां ब्रह्महा भवेत् ॥

पैठीनसिरपि—

नामावास्यायामङ्कुराणि^४ छिन्नात् ।

इति । एवं च यदुकं जावालिना—

कुशान्काशां च पुष्पाणि गवार्थं च तृणादिकम् ।
निषेधे चापि गृहीयादमावास्याहनि द्रिजः ॥

^१ भाजनं—ख.

^२ नरः—क. ख.

^३ दृक्षं—ग.

^४ यां हरीतानि—ग.

इति, तच्छान्तीय¹ कुशादिग्रहणमिसयनुसन्धेयम् ।

इति स्मृतिचन्द्रिकायां तिथिप्रयुक्तनिषेधाः।
क्रियास्त्रानानि.

अथ क्रियास्त्रानम् । तत्र शङ्कः—

क्रियास्त्रानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्वकम् ।
मृद्विरद्विश्च कर्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥
जले निमग्नस्तून्मज्ज्य उपस्पृश्य यथाविधि ।
तीर्थस्यावाहनं² कुर्यात्तप्रवक्ष्यास्यतः परम् ॥
प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पातिमूर्जितम् ।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥
तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वपापनिपूदनम् ।
सान्निध्यमस्मिन्स्वे तोये स्थीयतां मदनुग्रहात् ॥
रुद्रान्प्रपद्ये वरदान्सर्वानप्सुपदस्त्वहम् ।
सर्वानप्सुपदश्वैव प्रपद्ये वरुणास्त्वह ॥
देवमप्सुपदं वर्द्धं प्रपद्येऽरिनिपूदनम् ।
अपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये शरणं तथा ॥
सर्वे रुद्रास्तथाऽग्निश्च वरुणश्चाप एव च ।
शमयन्त्वाथु मे पापं रक्षन्तु च सदाऽप्सु माम् ॥
इत्येवमुक्त्वा कर्तव्यं ततस्सम्मार्जनं कुशैः ।
आपो हिष्टेति तिस्रभिर्यथावदनुपूर्वशः ॥

¹ तच्छास्त्रीय —गः

² तीर्थविगाहनं—क. ख,

हिरण्यवर्णा इति च क्रग्भिश्च तिस्रभिस्तथा ।
 शं नो देवीरिति तथा शं न आपस्तथैव च ॥
 इदमापः प्रवहतेसेवं च समुदीरयेत् ।
 एवं संमार्जनं कृत्वा छन्द आर्पं च दैवतम् ॥
 अघमर्षणसूक्तं च संस्मरेत्प्रयत्ससदा ।
 तथाऽम्भसि निमग्नस्तु त्रिः पठेद्घमर्षणम् ॥
 प्रदद्यान्मूर्धि च तथा महाव्याहृतिभिर्जलम् ।
 इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां क्रियान्वानम्.

स्नानार्हजलानि-

अथ स्नानार्हजलानि । तत्र मनुः—

नदीपु देवखातेपु तटाकेपु सरस्मु च ।
 स्नानं समाचरेन्नियं गर्तप्रस्त्रवणेपु च ॥
 देवखातं देवनिर्मितं, न तु स्थावरकृत्रिमं जलम् । गर्तस्तु कात्या-
 यनेन प्रदर्शितः—

धनुस्सहस्राण्यष्टौ तु गतिर्यासां न विद्यते ।
 न ता नदीशब्दवहा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥
 अनेनाथान्निदीलक्षणमप्युक्तं भवति । पर्वतादेस्तोकजलप्रवाहः
 प्रस्त्रवणम् । विष्णुपुराणेऽपि—

नदीनदतटाकेपु देवखातजलेपु च ।
 नित्यं क्रियार्थं स्नायीत गिरिप्रस्त्रवणेपु च ॥

¹ नित्यं—क.

कूपेषूद्धततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि ।

स्नायीतोद्धततोयेन अथवा भुव्यसम्भवे ॥

मार्कण्डेयोऽपि—

पुराणानां नरेन्द्राणामृषीणां च महात्मनाम् ।

स्नानं कूपतटाकेषु देवतानां समाचरेत् ॥

इति । महात्मनामित्यनेन पतिताद्युदपानेषु न स्नायादित्याह ।

अत एव वृद्धमनुः—

अन्यायोपात्तवित्तस्य पतितस्य च वार्धुषेः ।

न स्नायाद्युदपानेषु स्नात्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥

इति । एवमनुत्सृष्टेष्वपि द्रष्टव्यम् । यदाह व्यासः—

अनुत्सृष्टेषु न स्नायात्तथैवासंस्कृतेष्वपि ।

असंस्कृतमप्रतिष्ठितम् । अनुत्सृष्टमदत्तं परकीयामिति यावत् ।

अत एव जावालिः—

न पारक्ये सदा स्नायान्न भुजीत महानिशि ।

नार्द्दमेकं च वसनं परिदध्यात्कदा चन ॥

मनुरापि—

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदा चन ।

निपानकर्तुरस्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥

इति । यत्पुनर्व्यासेनोक्तं—

पञ्च पिण्डान्समुद्धत्य पारक्ये स्नानमाचरेत् ।

इति, तन्नद्याद्यलाभविषयम् । तथा च यमः—

अलाभे देवखातानां सरसां सारितां तथा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान्पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥

इति । अनेनैवाभिप्रायेण शौनकोऽपि—

वापीकूपतटाकेपु यदि स्नायात्कदा चन ।

उद्धृत्य मृत्तिकापिण्डान्दश पञ्चाथवा क्षिपेत् ॥

योगयाङ्गवल्क्योऽपि—

परकीयनिपानेपु यदि स्नायात्कदा चन ।

सप्त पिण्डान्तदोऽद्धृत्य ततस्नानं समाचरेत् ॥

इति । अत्र यथासामर्थ्यं व्यवस्था । एवमनुद्धृत्य परकीये

यस्नाति तस्यैव तदोषभावत्वमित्युक्तं भवति । उक्तं च शौनकेन—

अनुद्धृत्य तु यस्सनायात्परकीयजलाशये ।

वृथा भवति तत्स्नानं कर्तुः^१ पापेन लिप्यते ॥

वृथा निष्फलमित्यर्थः । उत्सृष्टे तु सर्वार्थत्वात्तदभावादनुद्धर-

णेऽपि^२ न दोष इति भावः । एवमुष्णोदकस्नानेऽपि नैष्फल्य-

माह शङ्खः—

स्नातस्य वह्नितप्तेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं लभेत् ॥

याङ्गवल्क्योऽपि—

वृथा तूष्णोदकस्नानं वृथा जप्यमवैदिकम् ।

वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकम् ॥

^१ कर्ता—ग.

^२ सर्वार्थत्वेन कृतत्वादनुद्धरणेऽपि—स्मृतिर.

यतु कैश्चिदुक्तं—

आप एव सदा पूतास्तासां वहिर्विशोधकः ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु उष्णाम्भः पावनं सृतम् ॥

इति, यदपि पद्मिंशन्मते—

आपस्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वहिसंयुताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा ॥

इति, तदातुरस्नानविपयम् । तथा च यमः—

आदित्यकिरणैः पूर्तं पुनः पूर्तं तु वहिना ।

आम्नातमातुरस्नाने प्रशस्तं¹ तु कुशोदकम् ॥

इति । यदा तु नद्यादिजलं न लभ्यते तदाऽनातुरस्याष्टुष्णोदकस्नानमविरुद्धमित्याह स एव—

नियं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मलकर्पणम् ।

तीर्थाभावे तु कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥

इति । यतु दूदमनुनोक्तं—

मृते जन्मानि सङ्कान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

सङ्कान्त्यां भानुवारे च सप्तम्यां राहुदर्शने ।

आरोग्यपुत्रामित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा ॥

स गोहसाकृतं पापं प्राप्नोत्येव न संशयः ।

¹ पवित्रं—ख.

इति, तेनाप्युक्तेषु मरणादिषु तीर्थाभावेऽपि नोप्णोदकैस्त्रायात्किं तु परोदकैरुद्वैरित्युक्तमित्यविरोधः । उष्णोदकस्ताने तु विशेषमाह व्यासः—

शीतास्वप्सु निषिद्ध्योप्णा मन्त्रसम्भारसम्भृताः ।

गेहे वा शस्यते स्वानं तद्वीनमफलं वहिः ॥

इति । सम्भारा मृदादयः । अत एव मध्यनिदनाधिकारे विवस्वान्—

मन्त्रसम्भारसंयुक्तमुपस्पर्शनमुच्यते ।

स्वानेऽवगाहने चैव प्लावनं विधिवर्जितम् ॥

इति । तथाऽल्पोदकेऽपि न स्नायादिसाह शङ्खः—

‘नाल्पोदके स्नायान्न समुद्रोदकेऽवगाहेत’

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

नातुरो नारुणकरानाकान्ते च न भस्स्थले ।

न पराम्भसि नाल्पे च नाशिरस्कः कथं चन ॥

इति । एतत्प्रभूतोदकसम्भवाभिप्रायम् । यदाह योगयाङ्गवल्क्यः—

प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे ।

नाल्पोदके द्विजस्त्रायान्नदीं चोत्सृज्य कृत्विमे ॥

पुराणोऽपि—

नद्यां तु विद्यमानायां न स्नायादन्यवारिषु ।

न स्नायादल्पतोये तु विद्यमाने वहूदके ॥

¹ नदीं चोत्सृज्य कृत्विमे—स्मृतिरे.

पुण्योदके सम्भवति नापुण्ये स्नायादित्यर्थः । तत्र पुण्योदकान्याह
मार्कण्डेयः—

भूमिष्टमुदृतात्पुण्यं ततः प्रस्तवणोदकम् ।

ततोऽपि सारम् पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते ॥

तीर्थतोयं ततः पुण्यं गाङ्गं पुण्यं तु सर्वतः ॥

तीर्थतोयं साधुपरिगृहीतं¹ जलम् । विष्णुरपि—

‘उदृतात्पुण्यं भूमिष्टमुदकम् । तस्मान्नादेयम् । त-

स्मादपि साधुपरिगृहीतम् । सर्वत एव गाङ्गम्’

इति । विवस्वानपि—

एकतस्सर्वतर्थीनि जाद्व्येकैव चान्यतः ।

ब्रह्मलोकेशशिरसः पतिना या महीतले ॥

मरीचिरपि—

भूमिष्टमुदृतं वाऽपि शीतमुष्णमथापि वा ।

गाङ्गं पयः पुनासाशु पापमामरणान्तिकम् ॥

त्रिभिस्सारस्वतं तोयं पञ्चाहेन तु यामुनम् ।

सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नार्मदम् ॥

योगयाङ्गवल्क्योऽपि—

त्रिरात्रफलदा नद्यः याः काश्चिदसमुद्रगाः ।

ममुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य मरितां पतिः ॥

सरितां पतिस्समुद्रः । अत्र व्यासः—

¹ जुष्ट—क. ख.

नद्यामस्तमिते स्नानं वर्जयेत् सदा बुधः ।

नद्यां स्नात्वा नदीं चान्यां न प्रशंसेत धर्मवित् ॥

इति । देवलोऽपि—

न नदीपु नदीं व्रूयात्पर्वतेषु न पर्वतम् ।

नान्यं प्रशंसयेत्तीर्थे¹ तीर्थेष्वायतनेषु च ॥

इति । जलावगाहनं प्रकुसापस्तम्बः—

‘साशिरावमज्जनमप्सु वर्जयेत् ,

इति । एतत्मथावरोदकविषयम् । तथा च पुराणं—

स्ववन्नदीपु तु स्नायात्प्रविश्यान्तस्थितो द्रिजः ।

तटाकादिषु त्रोयेषु प्रत्यक्षं स्नानमाचरेत् ॥

इति । अत्र वर्ज्योदकान्याह व्यासः—

नद्या यच्चपरिभ्रष्टं नद्या यच्च विनिस्सृतम् ।

गतप्रत्यागतं यच्च तत्त्वायं परिवर्जयेत् ॥

न मेहेन जलद्रोण्यां स्नातुं च न नदीं तरेत् ॥

परिभ्रष्टं विच्छिन्नम् । यन्निस्सृतमविच्छिन्नं तद्रिवर्जयेत् । आवर्तागतं गतप्रत्यागतम् । गर्भोऽपि—

प्रत्यायर्तेऽभसि स्नानं नद्यां वर्ज्य द्रिजातिभिः ।

वोधायनोऽपि—

अधोवर्णोदके स्नानं वर्ज्य नद्यां द्रिजातिभिः ।

तस्यां रजकतीर्थे तु दशहस्तेन वर्जयेत् ॥

¹ नान्यं प्रशंसेत्तत्रस्थः—ग.

स्नानं रजकतीर्थं तु भोजनं गणिकागृहे ।

पश्चिमोत्तरशायित्वं शक्रादपि हरेच्छ्रयम् ॥

गणिका वेश्या । योगयाज्ञवल्क्योऽपि—

अग्राद्यास्त्वग्रिमा आपो नद्याः प्रथमवेगिकाः ।

प्रश्नोग्निताश्च केनापि याश्च तीर्थाद्विनिस्मृताः ॥

अग्रिमा नद्याः । स्मृत्यन्तरे—

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणश्च प्रसूतिकाः ।

दशरात्रेण शुद्धयन्ति भूमिषु च नदोदकम् ॥

कात्यायनोऽपि—

याश्शोपमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे कुसरितो भुवि ।

तासु प्रावृपि न स्नायादपूर्णे दशवासरे ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां स्नानार्हजलानि.

नदीरजोदोपनिर्णयः ।

अथ नदीरजोदोपनिर्णयः । तत्र योगयाज्ञवल्क्यः—

यावन्नोदेति भगवान्दक्षिणाशामिभूपणः ।

तावद्रेतोवहा नद्यो वर्जयित्वा तु जाह्वीम् ॥

यावन्नोदित्यगत्यस्तावन्नद्यो रेतोवहा रजस्वला इत्यर्थः । उद-

योऽपि तत्योदीच्यदेशे शरवेव ज्योतिशशास्त्रे दर्शितः । एवं च

वर्णकाले रजस्वला इत्युक्तं भवति । अत एव कात्यायनः—

सम्भ्रासे श्रावणे मासे सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वित वर्जयित्वा तु जाह्वीम् ॥

इति । सम्प्राप्ते श्रावणे मासे यावन्मासद्वयमिति शेषः । अत एव मार्कण्डेयः—

द्विमासं सरितस्सर्वा भवन्ति हि रजस्वलाः ।

अप्रशस्तं ततस्स्नानं वर्षादौ नववारिणि ॥

इति । एतत्समुद्रगनदीव्यतिरिक्तविषयम् । तथा च कासायनः—

यव्यद्रूयं श्रावणादौ सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाम् ॥

इति । यव्यो मासः,

‘यव्या मासात्सुमेकसंवस्तरः’

इति शतपथश्रुतेः । समुद्रगास्वपि कासुचिद्रजोदापमाह स एव—

प्रावृद्धकाले महानयस्सन्ति सद्योरजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा तु जाह्वीम् ॥

इति । महानदीव्यपि जाह्वीं वर्जयित्वेत्यर्थः । महानद्यो वामनपुराणे दर्शिताः—

गोदावरी भीमरथी कृष्णवेणी सरस्वती ।

तुङ्गभद्रा सुप्रयागा वेणी कावेरिकेति च ॥

दुग्धोदा नलिना रेवा वारा शीता कलस्वना ।

एता अपि महानद्यो सहमूलाद्विनिर्गताः ॥

नृसिंहपुराणेऽपि—

‘गङ्गा यमुना गोदावरी तुङ्गभद्रा कावेरीत्येता
महानद्यः’

इति । स्नानग्रहणं तर्पणादेरपि प्रदर्शनार्थम् । यदाह कात्यायनः—
न भोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रंजस्वलाः ।

न स्नानादीनि कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ॥

इति । कर्कटकादिमासद्वयं यावत्तावद्रजस्वला इत्यर्थः । यत्तु
कात्यायनेन ‘प्रावृद्धकाले’ इत्युपक्रम्य ‘वर्जयित्वा तु जाह्वीम्’
इत्युक्तं न तत्स्याससर्वत्र प्रावृद्धकाले रजोयोगाभावप्रतिपादन-
परम् । यतस्स एवाह—

प्रवृत्ते^१ श्रावणे मासे त्रयहं गङ्गा रंजस्वला ।
चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते शुद्धा भवति जाह्वी ॥

इति । एतदपि सौरमाना^२ भिप्रायम् । अन्यथा,
प्रथमं कर्कटे देवि त्रयहं गङ्गा रंजस्वला ।
सर्वा रक्ता महानद्यः^३ करतोयाऽम्बुद्वाहिनी ॥

इति योगयाङ्गवल्क्यवचनविरोधस्यात्, श्रावणमासप्रवृत्तेरर्वा-
गेव कर्कटसङ्कृन्तनियमात् । करतोया नदी । अत्र यमः—

गङ्गा धर्मोद्धवा पुण्या यमुना च सरस्वती ।
अन्तर्गतरजोयोगाससर्वाहेष्वपि चामलाः ॥

^१ प्रावृषि—क. ख.

^२ मारा—ख.

^३ सर्वा रक्तवहा नद्यः—स्मृतिर.

प्रतिस्थोतोरजोयोगो रथ्याज्ञलनिपेवणम् ।
गङ्गायां न प्रदुष्यन्ति सा हि धर्मोद्ध्रवा स्वयम् ॥

वामनपुराणेऽपि—

सरस्वती नदी पुण्या तथा वैतरणी नदी ।
आपगा च महापुण्या गङ्गा मन्दाकिनी तथा ॥
मधुस्नवा चांशुनदी कौशिकी पापनाशिनी ।
द्विपद्रती महापुण्या तथा हैरण्यती नदी ॥
वर्षाकालवहाससर्वा वर्जयित्वा सरस्वतीम् ।
एतासामुदकं पुण्यं वर्षाकाले प्रवर्धितम् ॥
रजस्वलात्वमेतासां विद्यते न कदा चन ।

कात्यायनोऽपि—

तपनस्य मुता गङ्गा गोमती च सरिद्रिग् ।
रजसा न प्रदुष्यन्ति ये चान्ये पुन्नदा¹ स्मृताः ॥
तपनस्य मुता यमुना । मार्कण्डेयोऽपि—

आदित्यदुहिता गङ्गा प्रक्षजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञिकाः ॥

इति । कुरुक्षेत्रे या सरस्वती सा प्रक्षजाता । तथा गोमसादिप्व-
पि कर्कटादौ त्रिरात्रमाह कात्यायनः—

कर्कटादौ रजोदुष्टा गोमती वासरत्रयम् ।
चन्द्रभागा सती सिन्धु² स्सरयूर्नर्मदा तथा ॥

¹ पुण्यदा—क. ख.

² गङ्गा—स्मृतिर.

इति । एवमुक्तरजोदोपस्य कचिदपवादमाह स एव—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रातस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोपो न विद्यते ॥

स्वर्धुन्यम्भस्समानि स्युस्सर्वाण्यम्भांसि भूतले ।

कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संशयः ॥

इति । अतः कथं रजोदोष इति भावः । स्वर्धुनी गङ्गा । इति स्मृतिचन्द्रिकायां नदीरजोदोपनिर्णयः

तीर्थस्नानमन्त्राः

अथ प्रसङ्गान्तीर्थस्नानमन्त्राः प्रदर्श्यन्ते—

विष्णुपादाब्जसम्भूते गङ्गे त्रिपथगामिनि ।

धर्मपदेतिविख्याते पापं मे हर जाहावि ॥

श्रद्धया धर्मसम्पन्ने श्रीमातर्देवि जाहावि ।

अमृतेनाम्बुना देवि भागीरथि पुनीहि माम् ॥

इति गङ्गास्नानमन्त्रः ॥

करतोये सदानीरे सरिच्छ्लेषेतिविश्रुते ।

आप्नावयसि पौत्राणां¹ पापं हर करोद्दरे ॥

इति करतोयास्नानमन्त्रः ॥

गाथिराजसुते देवि विश्वामित्रमुनेस्सुते ।

ऋचीकभार्ये सत्यार्ये पापं मे हर कौशिकि ॥

¹ पौत्राणां—ग.

इति कौशिकीस्नानमन्त्रः ।

सह्यपादोद्भवे देवि श्रीशैलोत्सङ्गगामिनि ।

कृष्णवेणीति विख्याते सर्वपापप्रणाशिनि ॥

सह्यपादोद्भवा देवी कृष्णवेणीति विश्रुता ।

सर्वपापविशुद्धयर्थं स्नास्ये देवि तवाभ्यसि ॥

प्रसीद मे देवि सदा रसेन

देवेश^१ सृष्टा जगतां विमुक्तैः ।

स्नानेन यस्यामवधूतपापः

प्राप्नोति विष्णोः पदमेव मर्त्यः ॥

ब्रह्मामृतानन्दरसेन पूर्णा

जलेन पूर्णामिव^२ मेनिरे जनाः ।

तां त्वाऽवगाहामि पिवामि कृष्णे

देवानृषीस्तर्पयिष्ये पितृश्च ॥

इति कृष्णवेणीस्नानमन्त्रः ।

भीमसेन^३ समुद्रौते रथनोमिविनिसृते ।

सर्वपापप्रणाशार्थं स्नास्ये देवि तवाभ्यसि ॥

इति भीमरथीस्नानमन्त्रः ।

नमोऽस्तु ते पुण्यजले नमस्सागरगामिनि ।

नर्मदे पापनिर्माचे नमो देवि वरानने ॥

^१ मेध्येन—ख.

^२ मिति—ग.

^३ भांमस्वेद—ग.

नमोऽस्तु ते मुनिगणसिद्धसेविते

नमोऽस्तु ते शङ्करदेहनिस्तुते ।

नमोऽस्तु ते धर्मभृतां वरप्रदे

नमोऽस्तु ते सर्वपवित्रपावनि ॥

इति नर्मदास्त्रानमन्त्रः ।

त्वं देवि सरितां नाथे त्वं देवि सरितां वरे ।

उभयोस्सङ्गमे स्नात्वा मुञ्चामि दुरितानि वै ॥

इति गङ्गासागरसङ्गमस्त्रानमन्त्रः ।

ब्रह्मपुत्र महभाग शन्तनोः कुलवर्धन ।

अमोघगर्भसम्भूतं पापं लौहित्य मे हर ॥

इति लौहित्यस्त्रानमन्त्रः ।

आग्रस्तु ते योनिरिढा च देहो

रेतोऽपि विष्णो¹ रमृतस्य नाभिः ।

एतद्वृत्त्याण्डव सत्यवाक्यं

ततोऽवगाहेत पर्ति नदीनाम् ॥

इति सागरस्त्रानमन्त्रः ।

आजन्मशतसाहस्रे यत्पापं कुरुते कचित् ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यस्त्रात्वैव लवणाम्भसि ॥

अश्वत्थसागरश्चैव² न स्पृष्टव्यौ कदा चन ।

अश्वत्थं मन्दवारे तु सागरं पर्वणि स्पृशेत् ॥

¹ विष्णु—ग.

² अश्वत्थसागरौ चैव—क.

अन्यदा तु कुरुश्रेष्ठ देवयोनिरपां पतिः ।

कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्पृष्टव्यो महोदधिः ॥

इति । अत्रोदकान्तरेणैवाचमनं कार्यं, न समुद्रोदकेन,
‘अक्षाराभिरनुष्णाभिराचामेत्’

इति स्मरणात् । न च येन स्नानं तेनैवाचमनमित्यपि नियमोऽ-
स्ति । उक्तं च तैत्तिरीयकश्चुतौ—

‘तस्मात्समुद्रस्य न पिवन्ति’

इति । तर्पणादिकं तु तेनैव कार्यं, निषेधाभावात् । एवमुष्णोदक-
कुण्डस्नानेऽपि द्रष्टव्यम् । अत्र तीर्थप्रसङ्गात्पैठीनसिः—

पोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।

अर्धतीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥

शहोऽपि—

तीर्थं प्राप्यानुषङ्गेण यस्तत्र स्नानमाचरेत् ।

स्नानं फलमामोति तीर्थयात्राश्रितं न तु ॥

नृणां पापकृतां तीर्थे पापप्रशमनं भवेत् ।

यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छुद्धा¹ त्मनां नृणाम् ॥

व्यासोऽपि—

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।

विद्या तपश्च² कीर्तिश्च स तीर्थफलमभुते ॥

वृद्धवासिष्ठोऽपि³—

¹ च्छुद्धा—क.

² वित्तं च तस्य—क.

³ वसिष्ठोपि—ग.

पितरं मातरं वाऽपि भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।

मज्जयेत् यमुद्दिश्य द्वादशांशं¹ लभेत् सः ॥

पैठीनसिरपि—

यः प्रकृतिं कुशमर्यां तीर्थवारिणि मज्जयेत् ।

मज्जयेत् यमुद्दिश्य हृष्टभागं लभेत् सः ॥

अत्रायं मन्त्रः—

कुशोऽसि त्वं पवित्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

त्वयि स्त्राते तु स स्त्रातो यस्यैतद्रन्थिवन्यनम् ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां तीर्थस्त्रानमन्त्राः ।

गौणस्त्रानानि.

अथ गौणस्त्रानानि । तत्र गर्गः—

दिव्यं वायव्यमायेयं ब्राह्मं सारस्वतं तथा ।

मानसं चेति विज्ञेयं गौणस्त्रानं तु पद्मिधम् ॥

योगयाज्ञवल्क्योऽपि—

मान्त्रं भौमं तथाऽस्येयं वायव्यं दिव्यमेव च ।

वारुणं मानसं चैव सप्त स्त्रानान्यनुक्रमात् ॥

इति । एतेषां लक्षणमाह स एव—

आपो हिष्ठादिभिर्मान्त्रं मृदालम्भश्च² पार्थिवम् ।

आयेयं भस्मना स्त्रानं वायव्यं गोरजस्स्मृतम् ॥

¹ अष्टभाग—ख.

² मृजलं ³चैव —क.

यत्तु सातपवर्णेण तत्स्नानं दिव्यमुच्यते ।

वारुणं चावगाहस्तु मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥

मानसं प्रवरं स्नानं केचिदिच्छन्ति¹ सूरयः ।

अत्मतीर्थप्रशंसायां व्यासेन पठितं यतः ॥

अत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः—

आग्रेयं भस्मनाऽपादमस्तकादेहधूलनम् ।

योगयाज्ञवल्क्योऽपि—

शंन आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् ।

एतैस्तु पञ्चभिर्मन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥

बृहस्पतिरापि—

वायव्यं गोरजः प्रोक्तमस्तं गच्छति गोपतौ ।

विद्रृत्सरस्वतीप्राप्तं स्नानं सारस्वतं स्मृतम् ॥

गोपतौ सूर्ये । विदुषां सरस्वती वाणी तया प्राप्तं सारस्वतमित्य-
र्थः । तत्स्वरूपमाह व्यासः—

स्वयमेवोपपन्नाय विनयेन द्रिजातये ।

तज्जन्त्रस्मपादयेत्स्नानं शिष्याय च सुताय² च ॥

दाक्षायणमयैः कुर्भैर्मन्त्रवज्जाहवीजलैः ।

कृतमङ्गलपुण्याहैस्स्नानमस्तु तदर्थिनाम् ॥

आदौ तावत्प्रभासे वहुगुणसलिले मध्यमे पुष्करे वा

गङ्गाद्वारे प्रयागे कनखलसहिते भद्रकर्णे गयायाम् ।

¹ सर्वे शंसन्ति—स्मृतिर्.

² नताय—क.

राहुग्रस्ते तु सोमे दिनकरसहिते सन्निपत्या¹ विशेषात्
एतैव्याख्याततीर्थस्थिभुवनविदितैस्नानमच्छिद्रमस्तु ॥
प्राप्य सारस्वतं स्नानं भवेन्मुदितमानसः ।
सर्वतीर्थाभिषेकाद्वि पवित्रं विदुपां हि वाक् ॥

इति । एतानि गौणस्नानान्यशक्तावेव कारयेत् । तदुक्तं
कूर्मपुराणे—

अप्रायसे समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत् ।

ब्राह्मादीन्यथा² शक्तौ स्नानान्याहुर्मनीषिणः ॥

योगयाङ्गवल्क्योऽपि—

कालदोपादसामर्थ्यान्न शक्रोति यदा ह्यसौ ।

तदा ज्ञात्वा क्रपिभ्यस्तु मन्त्रैर्दृष्टं तु मार्जनम् ॥

जावालिरपि—

अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

आर्द्रेण वाससा वाऽपि मार्जनं दैविकं³ विदुः ॥

इति । एतत्कापिलं स्नानम् । तदाह वृहस्पतिः—

आर्द्रेण कर्पटेनाङ्गशोधनं कापिलं स्मृतम् ।

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां गौणस्नानानि.

सन्ध्याप्रशंसा.

अथ सन्ध्याप्रशंसा । तत्र योगयाङ्गवल्क्यः—

¹ सन्निह्यां—ग ; सत्यपत्यानि शेषात्—वैद्य. ² ब्राह्मादीन्यन्यथा—स्मृतिर.

³ दैविकं—ग ; चाङ्गमार्जनं कापिलं विदुः—वैद्य.

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासननिर्णयम् ।
 अहोरात्रकृतैः पापैर्यामुपास्य प्रमुच्यते ॥
 सर्वावस्थोऽपि यो विप्रसन्ध्योपासनतत्परः ।
 ब्राह्मण्याच्च न हीयेत अन्यजन्मगतोऽपि सः ॥
 यावन्तोऽस्यां पृथिव्यां तु विकर्मस्था द्विजातयः ।
 तेषां हि पावनार्थाय सृष्टा सन्ध्या स्वयम्भुवा ॥
 त्रिंशत्कोश्यस्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ।
 प्रद्रवन्ति^१ सहस्रांशुमुदयन्तं दिनेदिने ॥
 अहन्यहनि ते सर्वे मूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ।
 अतस्सूर्यस्य तेषां च युद्धमासीत्सुदारुणम् ॥
 ततो देवगणास्सर्वे क्रपयश्च तपोधनाः ।
 सन्ध्यां तु समुपासीना यत् क्षिपन्त्यन्वहं^२ जलम् ॥
 ब्रह्मव्याहृतिसंयुक्तं गायत्रया चाभिमन्त्रितम् ।
 ददृशन्ते तेन ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा ॥
 एतद्विदित्वा यस्सन्ध्यामुपास्ते संशितव्रतः^३ ।
 दीर्घमायुस्स विन्देत सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 यस्तु तां केवलां सन्ध्यामुपासीत स पुण्यभाक् ।
 तां परियज्य कर्माणि कुर्वन्नाप्नोति किल्विपम् ॥
 ब्रह्मणोपासिता सन्ध्या विष्णुना शङ्करेण च ।
 कस्तां नोपासयेदेवीं सिद्धिकामो द्विजोत्तमः ॥

^१ प्रविशन्ति—क. ख. ^२ क्षिपन्ति जले जलम्—क. ^३ शास्तिव्रतः—वैश.

कश्यपोऽपि—

ब्रह्मणो हृदयं विष्णुविष्णोरपि शिवस्स्मृतः ।
शिवस्य हृदयं सन्ध्या तेनोपास्या द्विजोत्तमैः ॥

इति । इति सूर्तिचन्द्रिकायां सन्ध्याप्रशंसा.

सन्ध्याशब्दार्थनिर्णयः.

अथ सन्ध्याशब्दार्थनिर्णयः । तत्र दक्षः—

अहोरात्रस्य यस्मन्धिस्सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।
सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति । सा सन्ध्या उपास्येति शेषः । अत एव योगयाङ्ग-
वल्क्यः—

सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्रते¹ रवौ ।

छन्दोगश्चुतिरापि—

“ब्रह्मवादिनो वदन्ति—कस्माद्ब्रह्मणोऽहोरात्र-
संयोगे सन्ध्यामुपास्ते? कस्माद्ब्रह्मणसायमासी-
नसन्ध्यामुपास्ते? कस्मात्प्रातस्तिष्ठन्? का च
सन्ध्या? कश्च सन्ध्याकालः? किं च सन्ध्या-
यासन्ध्यात्वम्? देवाश्चामुराश्चास्पर्धन्त । ते
अमुरा आदित्यमभिद्रवन् । स आदित्योऽविभेत् ।

¹ नोदिते—ग.

तस्य हृदयं कूर्मरूपेणा^१ तिष्ठत्स प्रजापतिसुपाधाव-
 च स्य प्रजापतिरेतद्वेषजमपश्यत् । क्रुतं च सत्यं
 च ब्रह्म चोङ्कारं च त्रिपदां गायत्रीं ब्रह्मणो मुखं
 मपश्यत् । तस्माद्ब्रह्मणोऽहोरात्रसंयोगे सन्ध्यामुपा-
 स्ते । सज्योतिष्याज्योतिषो दर्शनात्सोऽस्य सन्ध्या
 कालः । सा सन्ध्या । तत्सन्ध्यायास्सन्ध्यात्वम् ।
 यत्सायमासीनसन्ध्यामुपास्ते तया वीरस्थानं
 जयति । यत्प्रातस्तिष्ठन् तया स्वर्गलोकं जयति ।
 अथ यदपः प्रयुक्ते ता विप्रुपो वज्रीभूत्वा अमुरा-
 नपाग्नन्ति^२ । ”

इति । अनेनापि या उपास्या सा सन्ध्या इत्युक्तं भवति ।
 ‘सज्योतिषि’ ससूर्ये काले प्रारभ्य ‘आ ज्योतिषो दर्शनात्’ आ-
 नक्षत्रदर्शनात् उपासीतेत्यर्थः । तथा च नारासिंहपुशाणं—

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां सादित्यां वै यथाविधि ।
 गायत्रीमध्यसेत्तावद्यावदक्षाणि पश्यति ॥
 पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रामुपक्रम्य यथाविधि ।
 गायत्रीमध्यसेत्तावद्यावदादिदर्शनम् ॥

^१ रूपेणाति—वैय.

^२ ततो देवा अमवन्पराऽसुगः । मवत्यात्मना

पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति । य एव वेद । यत्तायमासीनसन्ध्या-
 मुपास्ते दद्या वीरस्थानं स्थानं च सन्ततगविच्छिन्नं भवति । य
 एवं वेदेति—इति ख. पुस्तकेऽधिकः पाठः—

सनक्षत्रामित्यनेनानियमे प्राप्ते नियमार्थमाह दक्षः—

रात्रचन्तयामनाडी द्वे सन्ध्यायाः काल उच्यते ।

दर्शनाद्रविरेखायास्तदन्तो मुनिभिस्समृतः ॥

रविरेखाया दर्शनादुपलक्षितः कालसन्ध्यान्त इत्यर्थः । सा च
सन्ध्या योगयाङ्गवलक्येन दर्शिता—

पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा समृता ।

या भवेत्पश्चिमा सन्ध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥

व्यासोऽपि—

गायत्री नाम पूर्वाङ्गे सावित्री मध्यमे दिने ।

सरस्वती च सायाहे सैव सन्ध्या त्रिपु समृता ॥

प्रतिग्रहादन्नदोपात्पातकादुपपातकात् ।

गायत्री प्रोच्यते तस्माङ्गायनं त्रायते यतः ॥

सवितृद्योतनाच्चैव सावित्री परिकीर्तिता ।

जगतः प्रसवित्री या वामूपत्वात्सरस्वती ॥

उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च ।

तामेव सन्ध्यां तस्माच्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

इति । अत्र स्वाधिष्ठित² मन्त्रद्वारा तत्प्रतिपाद्यस्यापि सावित्रीत्व-
मविरुद्धमिति भावः । अतो गायत्र्यादिनामत्रयप्रतिपाद्यस्सवितृ-
तैव सन्ध्येयनुसन्ध्येम् । उक्तं च स्मृत्यन्तरे—

¹ सन्ध्यादिः—ग.

² स्वाधीन—क.

प्रातःकाले तु गायत्री सायंकाले सरस्वती ।
 मध्यन्दिने च सावित्री उपास्या नामभेदतः ॥
 गायत्रीह भवेद्रक्ता सावित्री शुक्रवर्णिका ।
 सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः ॥
 गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी ।
 सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या रूपभेदतः ॥
 उदये ब्रह्मरूपं तु मध्याह्ने तु महेश्वरम् ।
 सायाहे विष्णुरूपं तु त्रिरूपं वै दिवाकरम् ॥
 उपासने तु सन्ध्यायां निशाया दिवसस्य च ।
 तामेव सन्ध्यां तस्माच्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

इति । उपासनं चात्र ध्यानं,
 ‘वाचं ब्रह्मेत्युपासीत । मनो ब्रह्मेत्युपासीत’

इत्यादिपु तथा दर्शनात् । तौत्तरीयश्रुतिरापि—

‘उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन्कुर्वन्वाह्णणे
 विद्रांत्सकलं भद्रमश्नुतेऽसावादिसो ब्रह्मेति ब्रह्मैव
 सन्व्रह्माप्येति य एवं वेद’

इति । उक्तगायत्रयादिनामत्रयोपेतं वर्णत्रयान्वितं रूपत्रयात्मकं
 सन्ध्याशब्दाभिलक्ष्य¹ मादित्यं ब्रह्मेति कालत्रयेऽपि यथा क्रमेण
 ध्यायन् ब्रह्माप्येति प्राप्नोत्तिर्थः । अत एव व्यासः—

¹ भिलव्यं - क. ख.

नाभिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।

सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित् ॥

कूर्मपुराणेऽपि—

प्राकूलेपु ततस्थित्वा दर्भेषु सुसमाहितः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत्सन्ध्यामिति श्रुतिः ॥

या सन्ध्या सा जगत्मूर्तिर्मायातीता हि निष्कला ।

ईश्वरी केवला शक्तिस्तत्त्वत्रयसमन्विता ॥

ध्यात्वाऽर्कमण्डलगतां सावित्रीं वै जपेद्वृथः ।

अत्र ध्यानदेशोऽपि स्मृत्यन्तरे दर्शितः—

गायत्रीं चिन्तयेद्यस्तु हृत्पद्मे समुपस्थिताम् ।

धर्माधर्मविनिर्मुक्तस्स याति परमां गतिम् ॥

इति । एवं च सन्ध्यासुपासीतेत्यनेन सन्ध्यामुक्तरूपामर्कमण्डला-
न्तर्गतामादिसाख्यां ब्रह्मात्मिकां देवतां हृदि सोऽहमस्मीत्युपा-
सीत ध्यायेदित्युक्तं भवति । तेनात्रोपासनमेव प्रधानमन्यतसर्वे
मार्जनादिकमङ्गमिसनुसन्धेयम् । अत एव युधिष्ठिरादिभिर्युद्धो
व्यतैस्साङ्गानुष्टानासमर्थस्सकलाङ्गपरित्यागेनादित्योपासनमात्रम-
नुष्टितम् । तदुक्तं व्यासेन—

ते तथैव महाराज दंशिता रणमूर्धनि ।

सन्ध्यागतं सहस्रांशुमादिसमुपतस्थिरे ॥

¹ समुद्रवा—क.

इति । दंशितास्सन्नद्धाः । सन्ध्यागतमस्तंगतमिति
यावत् । एवं च यदुक्तं योगयाङ्गवल्ययेन—

ओङ्कारो व्याहृतीस्सप्त^१ गायत्री शिरसा सह ।

आपो हिष्टेत्यृचस्तिसो^२ द्रुपदा चायमर्षणम् ॥

उदुसं चित्रं तच्चक्षुस्तेजोऽसीति यथाक्रमम् ।

गायत्रयाथ तुरीयं तु सन्ध्यामेतैस्समाचरेत् ॥

इति, तत्राप्येतैर्मन्त्रैरात्मशुद्धिद्वारा सन्ध्यां समाचरेदुपासीतोति
सन्ध्याशब्दस्य देवतापरत्वादविरोध इति । इति स्मृतिचन्द्रिका-
यां सन्ध्याशब्दार्थनिर्णयः ।

प्रातस्सन्ध्या

अथ प्रातस्सन्ध्या । तत्र दक्षः—

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय कृतशौचविविर्द्धिजः ।

प्रातस्सन्ध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

इति । शौचग्रहणं स्नानस्यापि प्रदर्शनार्थं, अन्यथा सन्ध्याद्यन-
धिकारात् । तदाह स एव—

अस्नात्वा नाचरे^३त्कर्म जपद्वेमादि किं चन ।

लालास्वेदसमाकीर्णशशयनादुत्थितः पुमान् ॥

कूर्मपुराणेऽपि—

न च स्नानं विना पुंसां प्राशस्त्यं कर्मसु स्मृतम् ।

होमे जप्ये विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत् ॥

इति ।

^१ व्याहृतिस्सप्त—ग. ^२ लृचं तिसः—स्मृतिर. ^३ स्नात्वा समाचरे—क. ख.

सन्ध्याप्रयोगः

अत्रायं सन्ध्याप्रयोगः—कृतस्नानस्त्वाचान्तो यथाविधि प्राणानायम्य प्रातसन्ध्यामुपासिष्ये इति सङ्कल्प्य ‘आपो हिष्ठा मयोभुवः’ इति तुचेन मार्जयेत् । तदुक्तं याज्ञवल्त्येन—

प्राणानायम्य मम्पोऽश्य तुचेनाऽवैवतेन तु ।

इति । अत्र व्यासः—

सिन्धुद्रीप ऋषिश्लन्दो गायत्र्यापो हि देवताः^१ ।

मार्जने विनियोगश्च अबैवत्ये प्रकीर्तिः^२ ॥

आवश्यकं चैतदार्पादिज्ञानमन्यथा दोषश्रवणात् । तदाह स एव—
अविदित्वा मुर्नि छन्दो दैवतं योगमेव च ।

योऽश्यापयेज्जपेद्राऽपि पापीयान् जायते तु सः ॥

योगयाज्ञवल्क्योऽपि—

ब्राह्मणं विनियोगं च छन्द आर्पं च दैवतम् ।

आज्ञाता पश्च यो मन्त्रे न स तत्कलमक्षुते ॥

इति । मार्जने तु विशेषमाह ब्रह्मा—

ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात्पादान्ते वा समाहितः ।

तृचस्यान्तेऽथ वा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदशम् ॥

इति । योगयाज्ञवल्क्योऽपि—

आपो हिष्ठेति तिष्ठुभिः ऋग्मिससम्प्रयतश्शुचिः ।

नवप्रणवयुक्ताभिर्जलं शिरसि निक्षिपेत् ॥

^१ श्यापो मुखादिभिः—वेद. ^२ सूर्यश्चेति जलं पिवेत् स्मृतिर्

इति । अत्र फलविशेषमाह शैनकः—

नवप्रणवयुक्तेन आपोहिष्टातृचेन च ।
संवत्सरकृतं पापं मार्जनान्ते विनश्यति ॥

व्यासोऽपि—

आपोहिष्टातृचे कुर्यान्मार्जनं तु कुशोदकैः ।
प्रणवेन तु संयुक्तं क्षिपेद्रारि पदे पदे ॥
विप्रुषोऽष्टौ क्षिपेदूर्ध्वमधो यस्य क्षयाय जित् ।
रजस्तमोमोहजातान् जाग्रत्स्वप्नमुपुमिजान् ।
वाञ्चनःकर्मजान्दोपान्नवैतान्नवभिर्दहेत् ॥

इति । अत्र प्रतिपादं मार्जने कर्तव्ये नव विप्रुषो भवन्ति । तत्र
'यस्य क्षयाय जिन्वथ' इत्यनेन विप्रुपमधो विक्षिपेदिसर्थः ।
अत्र हारीतः—

'मार्जनार्चनवल्कर्मभोजनानि देवेन तीर्थेन कुर्यात्'

इति । दैवमङ्गल्यग्रम् । तच्च मार्जनं धाराच्युतेन न कार्यम् ।

तथा च व्रह्मा—

धाराच्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्तिर्विगर्हिता ।
पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः ॥

इति । अत्र हेतुमाह स एव—

मन्त्रपूतं जलं यस्मादापोहिष्टाभिमन्त्रितम् ।
पतत्यशुचिदेशे तु तस्मात्तपरिवर्जयेत् ॥

इति । कथं तर्हि मार्जनमिसपेक्षिते स एवाह—

न व्यास्तीर्थं हृदे वाऽपि भाजने मृण्मयेऽपि वा ।

आौदुम्बरेऽथ सौवर्णे राजते दारुसम्भवे ॥

कृत्वा तु वामहस्ते वा सन्ध्योपास्ति समाचरेत् ।

इति । आौदुम्बरे ताम्रमये कृत्वोदकमिति शेषः । एवं च यदुक्तं—

वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु सन्ध्यामुपासते ।

सा सन्ध्या वृपली ज्ञेया असुरास्तैस्तु तर्पिताः ॥

इति, तन्मृण्मयादिपात्रसद्विषयमिसनुसन्धेयम् । एवमुक्तेन
विधिना मार्जियत्वा ‘सूर्यश्च’ इत्यपः पिवेत् । तदाह
वोधायनः—

अथातसन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः तीर्थं
गत्वा प्रयतोऽभिपिक्तः प्रक्षालितपाणिपादोऽप
आचम्य ‘अग्निश्च मा मन्युश्च’ इति सायमपः पीत्वा
‘सूर्यश्च मा मन्युश्च’ इति प्रातसपवित्रेण पाणिना
सुरभिमत्या ऽक्षिलङ्घाभिर्वारुणीभिर्हरण्यवर्णाभिः
पावमानीभिर्व्याहृतिभिरन्यश्च पवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य
प्रयतो भवति.

इति । ‘अग्निश्च’, ‘सूर्यश्च’ इति यजुर्वेदपठितौ मन्त्रौ । सूर्यश्चे-
त्यस्य मन्त्रस्य प्रकृतिश्लन्दः, अग्निक्रपिः, सूर्यमन्युमन्युपतिरा-
त्रयो देवताः, प्रातसपवित्रेण विनियोगः । सुरभिमती ‘दधि-
क्रावणः’ इति । तस्या वामदेव कृपिः, अनुष्टुप्छ्लन्दः, दधिकावा

देवता, मार्जने विनियोगः । अब्लङ्गाभिरापोहिष्टादिभिः ।
 ‘हिरण्यवर्णाभिः’—‘हिरण्यवर्णः’, ‘यासां राजा’, ‘यासां
 देवाः’, ‘श्वेन मा’, इति चतस्राभिः । तासां त्रिष्टुप्छन्दः,
 अग्निः क्रषिः, आपो देवता, मार्जने विनियोगः । उन्दोगानां
 तु आचमनमन्त्रौ गौतमेनोक्तौ—‘अहश्च माऽऽदित्यश्च पुनातु’
 इति प्रातः, ‘रात्रिश्च मा वरुणः पुनातु’ इति सायमिति । इमे
 यजुषी प्रजापतिरपश्यत् । लिङ्गोक्ते देवते । सन्ध्याचमने तु
 विशेषमाह विष्णुः—

जानुभ्यामुपरिष्टातु शुप्कवासास्तिथतो जले ।

सान्ध्यमाचमनं कुर्वन् शुचिस्त्वादशुचिस्त्वतः ॥

सन्ध्याचमनानन्तरं नारायणः—

स्पृष्टा चाभिष्टुता¹ तोयं मूर्धि ब्रह्ममुखेन तु ।

आपो हिष्टेति सूक्तेन दर्भैर्मार्जनमाचरेत् ॥

इति । अभिष्टुदोङ्कारः । ब्रह्ममुखमपि मनुनोक्तं—

ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥

इति । तेन तोयं स्पृष्टा तेन तोयेन आपो हिष्टेति सूक्तेन दर्भैर्मार्जनमाचरेदिसर्थः । तत्र सूक्तं नवर्चम् । तत्र भृगुः—

आपोहिष्टा नवस्वक्षु सिन्धुद्रीप कृपिस्त्वतः ।

अब्दैवत्यास्तु समर्चो गायत्र्यो द्वे अनुष्टुभौ ॥

¹ सार्वमिष्टुता—क. ख.

मार्जनं प्रकृत्य कात्यायनोपि—

शिरसो मार्जनं कुर्यात्कुशैरसोदकविन्दुभिः ।

प्रणवो भूर्भुवस्स्वश्च गायत्री च तृतीयिका ॥

अब्दैवतं तृचं चैव चतुर्थमिति मार्जनम् ।

मार्जनानन्तरं ब्रह्मा—

जलपूर्णं तथा हस्तं नासिकाग्रे समर्पयेत् ।

ऋतं चेति पठित्वा तु तज्जलं तु क्षितौ क्षिपेत् ॥

यमोऽपि—

गृहीत्वा पाणिना वारि स्वशाखोक्तामृचं जपेत् ।

विभृयान्नासिकाग्रे तु निरुद्धप्राणमारुतः ॥

य एवं द्रुपदां नित्यं त्रिरह्मः प्रयतो जपेत् ।

न पर्युपनित पापानि तस्य देहे द्विजन्मनः ।

इति । ततस्मूयर्धिर्य निवेदयेत् । तथा च व्यासः—

कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदिसाभिमुखस्तिष्ठन्निरुर्ध्वमय चोक्षिपते ॥

अत्र विशेषमाह हारीतः—

‘सावित्र्याऽभिमन्त्रितमुदकं पुष्पमिश्रम्’¹

अञ्जलिना क्षिपेदिति शेषः । नारायणस्त्वर्वदाने मन्त्रान्तरमाह—

कराभ्यामञ्जलिं कृत्वा जलपूर्णं समाहितः ।

उदुत्यामिति मन्त्रेण तत्तोयं च क्षिपेद्गुवि ॥

¹ मिश्रितम्—क.

ततः प्रदक्षिणमावृत्योदकं स्पृशेत् । तदुक्तं वामनपुराणे—
सायं मन्त्रवदाचम्य प्रोक्ष्य मूर्यस्य चाच्चलिम् ।

दत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा जलं स्पृश्वा विशुद्धयति ॥

श्रुतिरपि—

‘यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधून्वन्ति’
इति ।

उत्थायार्कं प्रतिप्राप्य¹ त्रिकेनाच्चलिनाऽम्भसः² ।

उच्चित्रमृगद्रयेनैन³ मुपतिष्ठेदनन्तरम् ॥

सन्ध्याद्रयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ।

प्रणवो व्याहृतयस्तिस्तस्सावित्री चेति तु त्रिकम् ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

उदुखं चित्रं तच्चक्षुरूपस्थाय त्रिभिस्सदा ।

सन्ध्ययोरुभयोस्मूर्यं गायत्रीजपमाचरेत्⁴ ॥

इति । एतेषां गायत्री त्रिष्टुवुष्णिगति⁵ क्रमेण छन्दांसि ; प्रस्क-
ण्वकुत्सवसिष्टाः क्रमेण क्रपयः ; मूर्यो देवता ; मूर्योपस्थने विनि-
योगः । ततः कृतप्राणायामसन्ध्यां ध्यात्वा गायत्रीजपानन्तर-
मादित्यमुपतिष्ठेत । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

आचम्य मन्त्रवन्नित्यं पुनराचम्य वाग्यतः ।

सम्पार्ज्य मन्त्रेरात्मानं कुशैस्सोदकविदुभिः ॥

¹ प्रतिप्रोहेत्—क.

² त्रिकमज्जलिमम्भसः—वैद्य

³ (उदुखं उच्चत्रमित्यनेनव—वैद्य.

⁴ मारनेत्—ग-

⁵ त्रिष्टुवनुष्टुवुष्णिगति—ग.

आपेहिष्टाव्याहृतिभिसावित्रचा वारुणैश्शुभैः ।
 ओङ्कारव्याहृतियुतां गायत्रीं वेदमातरम् ॥
 जस्ता जलाञ्जलि दद्याद्वास्करं प्रति तन्मनाः ।
 प्राकूलेषु तत्स्थित्वा दर्भेषु सुसमाहितः ॥
 प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत्सन्ध्यामिति श्रुतिः ।¹
 या सन्ध्या सा जगत्सूतिर्मायातीता हि निर्मला² ॥
 ईश्वरी केवला शक्तिस्तत्त्वत्रयसमुद्रवा ।
 ध्यात्वाऽर्कमण्डलगतां सावित्रीं वै जपेद्गुधः ॥
 सहस्रपरमां नित्ये शतमध्यां दशावराम् ।
 सावित्रीं वै जपेद्विद्रान् प्राञ्जुषः प्रयत्स्थितः ॥
 अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।
 मन्त्रैस्तु विविधैः³ स्सौरैः क्रुग्यजुस्सामसम्भवैः ॥

इति स्वशाखाधीतमन्त्राभिप्रायं,

उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेत् ।

इति वसिष्ठस्मरणात् । अतो यज्ञशाखिनां ‘मित्रस्य’, ‘मित्रो जनान्’, ‘प्रसमित्र’, इति त्रिभिरुपस्थानम् । तासां प्रथमा गायत्री, उत्तरे त्रिष्टुभौ, विश्वेदेवा क्रृपयः, मित्रो देवता, सूर्यो-पस्थाने विनियोगः । एवमन्येषामपि द्रष्टव्यम् । वोधायनस्तु जपान्तेऽहरहरुपस्थानमाह—

¹ स्मृतिः—क.

² निष्कला—ख,

³ मन्त्रैर्नानाविधै—क.

‘एवमेव प्रातः प्रञ्जुखस्तिष्ठन् मैत्रीभ्यामहरूपातिष्ठते मित्र-
स्य चर्षणीधृतः, मित्रो जनान्यातयतीति द्वाभ्याम्’

इति । अत्र पुराणम्—

आत्मपादौ तथा भूमि सन्ध्याकालेऽभिवादयेत् ।
आर्युवद्यां तथाऽरोग्यं प्राप्नोति पुरुषसदा ॥

इति । एवं कुर्वतः फलमाह यमः—

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः ।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥

अत्रिरपि—

यस्तु सन्ध्यामुपासीत श्रद्धया विधिवद्विजः ।
न तस्य किं चिदप्राप्य त्रिपु लोकेषु विद्यते ॥

कूर्मपुराणेऽपि—

अनन्यचेतसशान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
उपास्य विधिवत्सन्ध्यां प्राप्नाः पूर्वे परां गतिम् ॥

अथाकरणे दोषोऽपि दक्षेण दर्शितः—

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्निःखमनर्हस्सर्वकर्यसु ।

यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥

गोविलोऽपि—

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैव ह्युपासिता ।
जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतश्वा चाभिजायते ॥

मनुरापि—

न तिष्ठति तु यः पूर्वा नोपास्ते यश पश्चिमाम् ।
स शूद्रवद्वहिप्कार्यस्सर्वस्माद्वजकर्मणः ॥

विष्णुपुराणेऽपि—

उपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां ये न पूर्वा न पश्चिमाम् ।
व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्त्रं नरकं नृप ॥

कूर्मपुराणेऽपि—

योऽन्यत्र कुरुते यत्र धर्मकार्ये द्विजोत्तम ।
विहाय सन्ध्याप्रणति स याति नरकायुतम् ॥

विष्णुपुराणेऽपि—

तस्मान्नो लङ्घनं कार्यं सन्ध्योपासनकर्मणः ।
स हन्ति सूर्यं सन्ध्याया नोपास्ति कुरुते तु यः ॥

इति । एतत्सर्वमनार्तविषयम् । अत एव योगयाज्ञवल्क्यः—
अनार्तश्चोत्सजेत्यस्तु स विप्रशूद्रसम्मितः ।
प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः ॥

अत्रिरापि—

नोपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां स्वस्थावस्थास्तु वै द्विजाः ।
हिंसन्ति ते सदा पापा भगवन्तं दिवाकरम् ॥
ये हिंसन्ति द्विजास्मूर्यं मोक्षद्वारमनुत्तमम् ।
कथं मोक्षस्य सम्प्राप्तिर्भवेत्पां द्विजन्मनाम् ॥

विष्णुपुराणेऽपि—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते ।

अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतिः ॥

इति । विभ्रमो भ्रान्तिः । तदादिप्वसामर्थ्येन सन्ध्याया अकर-
णेऽपि दोषो नास्तीर्यर्थः । सूतकादौ तु सत्यापि सामर्थ्ये न
सन्ध्योपासनं कार्यमित्याह मरीचिः—

सूतके कर्मणां त्यागस्सन्ध्यादीनां विधीयते ।

इति । यत्तु पुलस्येनोक्तं—

सन्ध्यामिष्टि च रुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत्सूतके वाऽपि यजन्गच्छत्यधोगतिम् ॥

इति, तन्मानससन्ध्याभिप्रायम् । यतस्म एवाह—

सूतके पूतके चैव सन्ध्याकर्म न संत्यजेत् ।

यनसोचारयेन्मन्त्रान्प्राणायाममृते द्विजः ॥

इति । एवं च यानि सूतकादौ सन्ध्याकर्मनिषेधपराणि तानि
बाचिकमन्त्रप्रयोगनिषेधपराणीति मन्तव्यम् । यदपि पैठीनसि-
नोक्तं—

‘सूतके मावित्रचाऽर्जींल प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा
सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्’

इति, तदपि सकलसन्ध्याकर्मोपलक्षणार्थमिति ‘सन्ध्यामिष्टि’
इत्यनेन समानार्थम् । यदा—यदत्र सन्ध्याकर्मणि श्रौतमञ्जलिदा-
नादि, तदेवानुष्टुप्यं नान्यादित्यभिप्राय इसनुसन्धेयम् । यदत्र युक्तं
तद्वाह्यम् । अत्र शातातपः—

दर्भहीना तु या सन्ध्या यच्च दानं विनोदकम् ।

असङ्घचातं तु यजप्त्यं तत्सर्वं स्यान्निरर्थकम् ॥

कूर्मपुराणेऽपि—

प्राङ्मुखस्सपवित्रस्सन् सन्ध्योपासनमाचरेत् ।

इति स्मृतिचन्द्रिकायां प्रातस्सन्ध्या-

प्राणायाममहिमा-

अथ प्राणायाममहिमा । तत्र मनुः—

प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः ।

व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥

दद्यन्ते धमायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।

तथेन्द्रियाणां दद्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु पोडश ।

अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥

यमोऽपि—

दशप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्चतुर्दशैः ।

मुच्यते व्रह्महत्यायाः किं पुनश्चेषपातकैः ॥¹

व्यासः—

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

ये जपन्ति² सदा तेषां न भयं विद्यते क चित् ॥

योगयाज्ञवल्क्योऽपि—

¹ मासाच्चवोपपातकैः—वैय.

² यजन्ति—क. न.

य एता व्याहृतीस्सप्त संस्मरेत्प्राणसंयमे ।
उपासितं भवेत्तेन विश्वं भुवनसप्तकम् ॥
सर्वेषु चैव लोकेषु कामचारश्च जायते ।

व्यासोऽपि—

पोदशाक्षरकं ब्रह्म गायत्र्यास्तु शिरस्मृतम् ।
सकृदावर्त्यान्विपः संसारात्स विमुच्यते ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां प्राणायाममहिमा.

प्राणायामविधिः

अथ प्राणायामविधिः । तत्र योगयाज्ञवल्क्यः—

एवं सम्मार्जनं कृत्वा वाश्यशुद्धयर्थकारकम् ।
अथाभ्यन्तरशुद्धयर्थं प्राणायामं समाचरेत् ॥

संवर्तोऽपि—

प्राणायामैक्षिभिः पूतो गायत्रीं तु ततो जपेत् ।

इति । प्राणस्य वायोरायामो निरोधः प्राणायामः । स किंलक्षण
इत्यपेक्षिते मनुराह—

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामस्स उच्यते ॥

इति । व्याहृतयो भूराद्यास्सप्त सत्यान्ताः,

सप्त व्याहृतयः प्रोक्ताः प्राणायामे तु नित्यशः ।

भूर्भुवस्त्वर्महर्जनस्तपस्सत्यं तथैव च ॥

इति योगयाङ्गवल्क्यस्मरणात् । शिरश्चात्र ‘ओमापो ज्योतिः’

इति याजुर्वेदिको मन्त्रः,

ओमापो ज्योतिरित्येष मन्त्रो वै तैत्तिरीयकः ।

इति व्यासस्मरणात् । सप्रणवामियनेन भूरादिषु नवस्वपि^१ प्रण-
वयोगमाह । तथा च योगयाङ्गवल्क्यः—

भूर्भुवस्स्वर्महर्जनस्तपत्सत्यं तथैव च ।

प्रयेङ्कारसमायुक्तं तथा तत्सवितुःपदम् ॥

ओमापो ज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात्प्रयोजयेत् ।

त्रिरावर्तनयोगात् प्राणायामस्तु शब्द्यते^२ ॥

इति । ओङ्कारोऽप्यत्र मन्त्रादौ द्रष्टव्यः । तथा च यमः—

ओङ्कारपूर्विकास्सप्त जपेत्तु व्याहृतीस्तथा ।

शिरसा सह गायत्रीं प्राणायामः परन्तप ॥

जपेन्मनसेति शेषः । तथा च संवर्तः—

प्रणवेन तु संयुक्ता व्याहृतीस्सप्त नियशः ।

सावित्रीं शिरसा सार्थं मनसा त्रिः पठेद्विजः ॥

इति । अत्र वृहस्पतिः—

वध्वाऽऽसनं नियम्यासून् स्मृत्वा चार्षादिकं तथा ।

संनिमीलितद्व्यौनीं प्राणायामं समभ्यसेत् ॥

इति । आसनं चात्र स्वस्तिकाद्यन्यतमं वेदितव्यम् । आर्षादिकं
चात्र व्यासेनोक्तं—

^१ सप्तस्वपि—ग.

^२ शक्तिः—क. ख. शब्दितः—ग.

प्रणवस्य क्रृषिर्व्रह्मा गायत्रं छन्दं एव च ।
देवोऽग्निस्सर्वकर्मदौ विनियोगः प्रकीर्तिः ॥

योगयामवलक्ष्योऽपि—

व्याहृतीनां तु सर्वासामार्पं चैव प्रजापतिः ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्च वृहती पञ्चिरेव च ॥
त्रिष्टुप्च जगती चैव छन्दांस्येतानि सप्त वै ।
अग्निर्वायुस्तथाऽऽदिसो वृहस्पत्याप एव च ॥
इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवतास्समुदाहृताः ।
प्राणायामप्रयोगे च विनियोग उदाहृतः ॥
सविता देवता यस्या मुखमग्निस्त्रिपाच्च या ।
विश्वामित्र क्रृषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते ॥
विनियोगस्तूपनये प्राणायामे तथैव च ।
ओमापो ज्योतिरित्येप मन्त्रो यस्तु प्रकीर्त्यते ॥
तस्य प्रजापतिश्चार्पं यजुश्छन्देऽविवर्जितम् ॥
ब्रह्मा वायुश्च सूर्यश्च देवतास्समुदाहृताः ।
प्राणस्यायमने चैव विनियोग उदाहृतः ॥

इति । ब्रह्मा तु व्याहृतीनामृषिभेदमाह—

विश्वामित्रो जमदग्निः र्भरद्राजोऽथ गौतमः ।
क्रृषिरत्रिर्वसिष्टुश्च कश्यपश्च यथाक्रम् ॥

¹ जामदग्नि—क. ख.

इति । स च प्राणायामः पूरकं कुम्भकरेचकैख्लिलक्षणो झेयः ।
तथा च योगयाज्ञवल्क्यः—

पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामख्लिलक्षणः ।
एतेषां लक्षणमाह स एव—

नासिकाकृष्ट उच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते ।
कुम्भको निश्चलश्वासो रिच्यमानस्तु रेचकः ॥

इति । कुम्भके तु विशेषप्राहात्रिः—

आ केशाग्रान्नग्राग्राच निरोधशक्यते बुधैः ।
निरोधाज्ञायते वायुर्वायोरग्निश्च जायते ॥
अग्रेरापश्च जायन्ते ततोऽन्तश्शुद्धयते त्रिभिः ॥

इति । योगयाज्ञवल्क्यस्तु पूरकरेचकयोर्विशेषप्राह—

वाहस्थितं ध्राणपुटेन वायुं
आकृष्य यत्रेन शनैस्मस्तम् ।
नाड्यश्च सर्वाः परिपूरणीयाः
स पूरको नाम महानिरोधः ॥
शनैर्नासापुटे वायुमुत्सज्जेन्न तु वेगतः ।
न कम्पयेच्छरीरं तु स योगी परमो मतः ॥

इति । अत्र व्यासः—

नाभिपद्मस्थितं ध्यायेत् कं रक्तं पूरणेन तु ।
नीलोत्पलाभं हृत्पद्मे कुम्भकेन जनार्दनम् ॥

ललाटस्थं शिवं श्वेतं रेचकेनापि चिन्तयेत् ।

युद्धस्फटिकसङ्काशं निर्मलं पापनाशनम् ॥

अत्र फलमाह वृहस्पतिः—

रक्तं प्रजापतिं ध्यायेद्विष्णुं नीलोत्पलप्रभम् ।

शङ्करं त्यम्बकं श्वेतं ध्यायन्मुच्येत वन्धनात् ॥

योगयाङ्गवलक्ष्योऽपि—

कुम्भके विष्णुसायुज्यं पूरके ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।

रेचकेन तृतीयेन प्राप्तुयादैश्वरं पदम् ॥

इति । अत्र ब्रह्मा—

पादयोश्च तथा जान्वोर्जङ्ग्योर्जठरेऽपि च ।

कण्ठे मुखे तथा मूर्ध्नि क्रमेण व्याहृतीन्यसेत् ॥

भूरङ्गुष्ठद्वये न्यस्य भुवस्तर्जनिकाद्वये ।

ज्येष्ठाङ्गुलिद्वये धीमान् स्वःपदं विनियोजयेत् ॥

करन्यासविधिं कृत्वा अङ्गन्यासं समारभेत् ।

भूःपदं हृदि विन्यस्य भुवश्शिरसि विन्यसेत् ॥

शिखायां स्वःपदं न्यस्य कवचे तत्पदं न्यसेत् ।

अक्षणोर्भर्गपदं न्यस्य दिग्विदिक्षु धियःपदम् ॥

इति । तत ओमापो ज्योतिरिति सर्वाङ्गन्यासः,

शिरस्तस्यास्तु सर्वाङ्गे प्राणायामे परं न्यसेत् ।

इति व्यासस्मरणात् । एवं कुर्वतः फलमाह याङ्गवलक्ष्यः—

प्राणायामत्रयं कृत्वा सूर्यस्योदयनं प्रति ।

निर्मलास्स्वर्गमायान्ति सन्तसुकृतिनो यथा ॥.

संवर्तोऽपि—

मानसं वाचिकं पापं कायेनैव तु यत्कृतम् ।

तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रं प्राणायामत्रये कृते ॥

इति । इति स्मृतिचान्द्रिकायां प्राणायामविधिः ।

ध्येयस्वरूपम्.

उक्तं प्राणायामानन्तरमेव सन्ध्यां ध्यायेदिति । तत्र ध्येयस्वरूपमाह गोविलः—

‘प्रातर्गायित्री रविस्थिता¹ रक्तवर्णा कुमार्यक्षमालाहस्ता हंसासनमारूढा ब्रह्मदैवत्या क्रुजेदमुदाहरन्ती; मध्यन्दिने मावित्री रविमध्ये स्थिता श्वेतवर्णा यौवनस्था त्रिनेत्रा त्रिशूलहस्ता वृषभासनमारूढा रुद्रदैवत्या यजुर्वेदमुदाहरन्ती; सायं सरस्वती रविमध्ये स्थिता इशामवर्णा वृद्धा चतुर्भुजा चक्रहस्ता मुपर्णासनमारूढा विष्णुदैवत्या सामवेदमुदाहरन्ती’

एवंविद्या क्रमेण कालत्रयेऽप्यावाद्येति शेषः । तदुक्तं गायत्रीनिर्णये—

¹ रविमध्ये स्थिता—वैद्य.

बालां त्वृद्धां गायत्रीं व्यक्तरां चतुराननाम् ।
 शक्तां रक्ताम्बरोपेतामक्षमूत्रधरां तथा ॥
 कमण्डलुधरां देवीं हंसवाहनसंस्थिताम् ।
 ब्रह्माणीं ब्रह्मदेवत्यां ब्रह्मलोकनिवासिनीम् ॥
 आवाहयेतु मन्त्रेण आयान्तीं सूर्यमण्डलात् ।
 एवं मध्यमसन्ध्यायां सावित्रीं युवतीं तथा ॥
 शुक्राङ्गीं शुक्रवस्त्रां च वृपारूढां त्रिलोचनाम् ।
 त्रिशूलदमरुहस्तां रुद्राणीं रुद्रदेवताम् ॥
 कैलासनिलयां देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।
 एवं पश्चिमसन्ध्यायां वृद्धावस्थां सरस्वतीम् ॥
 वर्णतः कृष्णवर्णां च चारुरूपां चतुर्भुजाम् ।
 शङ्खचक्रगदापद्मधारिणीं विष्णुदेवताम् ॥
 बद्ध्याश्रमवासां तामायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।

इति । योगयाज्ञवल्क्यस्तु वर्णविपर्यासमाह—

श्वेता भवति गायत्री सावित्री शुक्रवार्णिका ।
 कृष्णा सरस्वती द्वेया सन्ध्यात्रयमुदाहृतम् ॥

इति । एवं च रविमण्डलान्तस्थां ब्रह्मलोकवासिनीं वा सन्ध्यां
 ध्यायेदि¹ त्युक्तं भवति । उक्तं च योगयाज्ञवल्क्येन—
 आदित्यमण्डलान्तस्थां ब्रह्मलोकगतां तथा ।

¹ सन्ध्यामावाहयेदि—क.

अक्षमूत्रधरां देवीं पद्मासनगतां शुभाम् ॥

आवाह्य यजुपाऽनेन तेजोऽसीति विधानतः ॥

इति । तेजोऽसीति वाजसनेयिको मन्त्रः । व्यासस्तु मन्त्रान्तरमाह—

आवाहयेच्च गायत्रीं सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

आगच्छ वरदे देवि जप्ये¹ मे सत्त्विधौ भव ॥

गायन्तं त्रायसे यस्माद्वायत्री त्वमुदाहृता ।

गोविलोऽपि—

आयाहि वरदे देवि त्रयक्षरे ब्रह्मवादिनि² ।

गायत्री छन्दसां मातर्व्रह्मयोने नमोऽस्तु ते ॥

शौनकोऽपि—

आवाहनं तैत्तिरीये उक्तं चापि विसर्जनम् ।

इति । तत्रावाहनमन्त्रः—

‘आयातु वरदा देवी’

इति । तस्य गायत्री छन्दः; विश्वेदेवा ऋषयः; शुक्रो³ देवता; गायत्र्यावाहने विनियोगः । एवमावाहोक्तनामादियुक्तां सन्ध्याशब्दाभिलप्या⁴ मादित्याख्यां ब्रह्मात्मिकां देवीं हृदि साऽहमस्मीति ध्यायेत् । तदुक्तं व्यासेनः—

¹ जपे—क.

² देवीत्याहरेद्ब्रह्मवादिनीम्—वैय.

³ रुद्रो—क.

⁴ शब्दाभिधेया—ग.

न भिन्नां प्रतिपद्येत् गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।

साऽहमस्मीत्युपासीत् विधिना येन केनचित् ॥

इति । एतत्सर्वं सन्ध्याशब्दार्थनिर्णये दर्शितम् । ततस्तां गाय-
न्यास्तुरीयेण पादेनोपस्थाय जपेत् । तदापि तेनैवोक्तं—

तुरीयं तु पदं तस्याः शिवब्रह्मपदे स्थितम् ।

उपस्थाय तुरीयेण जपेत्तां तु समाहितः ॥

तुरीयं पादं—

‘परो रजासि सावदोम्’

इत्यष्टाक्षरम् । तस्य विमल क्रष्णिः; तुरीयं छन्दः; परमात्मा
देवता; मोक्षे विनियोगः । इति स्मृतिचान्द्रिकायां ध्येयस्वरूप-
निर्णयः.

गायत्रीमहिमा.

अथ गायत्रीमहिमा । तत्र यमः—

गायत्रीं चैव वेदांश्च तुलयाऽतोलयत्पभुः ।

एकतश्चतुरो वेदान्साङ्गांश्च सपदक्रमान् ॥

एकतश्चैव गायत्रीं तुलयरूपा तु सा स्मृता ।

मनुरपि—

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।

वेदत्रयान्निरदुहदूर्भुवस्वरितीति च ॥

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूहत् ।

तदित्यृचोऽस्यास्सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥

शङ्कोऽपि—

‘नाघर्षणात्परमन्तर्जले न व्याहृतिभ्यः परं होमे
न सावित्र्याः परं जप्ये’

इति । ब्रह्माऽपि—

गायत्र्या न परं जप्यं गायत्र्या न परं तपः ।

गायत्र्या न परं ध्यानं गायत्र्या न परं हुतम् ॥

व्यासोऽपि—

दशकृत्वः प्रजसा सा त्रयहात्पापं तु यत्कृतम्¹ ।

तत्पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्या विचारणा ॥

शतं जसा तु सा देवी पापौवशमना स्मृता ।

सहस्रजसा सा देवी उपपातकनाशिनी ॥

लक्ष्मजापेन च तथा महापातकनाशिनी ।

कोटिजापेन राजेन्द्र यदिच्छति त²दाप्नुयात् ॥

यक्षविद्याधरत्वं वा गन्धर्वत्वमथापि वा ।

देवत्वमथवा राज्यं भूलोकं हतकण्ठकम् ॥

मनुरापि—

योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।

स ब्रह्मपदमप्येति वायुभूतस्वमूर्तिमान्³ ॥

¹ त्रयहात्पापत्कृतं लघु—क. ख.

² यद्यरिच्छेत—क. ख.

³ तः खमूर्तिमान्—क. ख.

व्यासोऽपि —

दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुराकृतम् ।

त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्री हन्ति किलिवपम् ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां गायत्रीमाहिमा.

आर्षादिकम्

अथास्या आर्षादिकमुच्यते । तत्र ब्रह्मा —

छन्दो गायत्री गायत्र्यास्सविता देवता स्मृता ।

शुक्लो वर्णो मुखं चाग्नि^१ विश्वामित्र ऋषिस्तथा ॥

त्रयी शिरशिशखा रुद्रो विष्णुर्हृदयमेव च ।

उपासने^२ विनियोगस्साङ्गत्यायनसगोत्रता ॥

त्रैलोक्यं चरणं ज्ञेयं पृथिवी कुक्षिरेव च ।

एवं ध्यात्वा तु गायत्रीं जपेद्वादशलक्षणाम् ॥

इति । गायत्रीकल्पे तु प्रतिपादमस्या आर्षादिकमुक्तं —

‘तत्सवितुः’ इत्यस्य गायत्री छन्दः; विश्वामित्र

ऋषिः; ब्रह्मा देवता। ‘भर्गो देवस्य’ इत्यस्य गायत्री

छन्दः; विश्वामित्र ऋषिः; विष्णुदेवता। ‘धियो

यो नः’ इत्यस्य गायत्री छन्दः; विश्वामित्र ऋषिः;

रुद्रो देवता । अक्षराणां तु सर्वेषां प्रजापतिः

ऋषिः; गायत्री छन्दः; विनियोगोऽङ्गन्यासे;

देवतास्तु ब्रह्मोक्ता वेदितव्याः —

आग्रेयं प्रथमं तस्या वायव्यं तु द्वितीयकम् ।

^१ मुखमग्निविपाचैव — वैद्य.

^२ उपनयने — ग.

तृतीयं सूर्यदैवत्यं चतुर्थं वैद्युतं तथा ॥
 पञ्चमं यमदैवत्यं वारुणं पष्टमुच्यते ।
 वार्षस्पत्यं सप्तमं च पार्जन्यं चाष्टमं विदुः ॥
 एन्द्रं तु नवमं प्रोक्तं गान्धर्वं दशमं स्मृतम् ।
 पौष्णमेकादशं प्रोक्तं शैवं द्वादशकं तथा ॥
 त्वाष्ट्रं त्रयोदशं प्रोक्तं वासवं तु चतुर्दशम् ।
 मारुतं पञ्चदशकं सौम्यं पोडशकं स्मृतम् ॥
 मप्तदशं त्वाङ्गिरसं वैश्वदेवमतः परम् ।
 आश्विनं चैकोनविंशं प्राजापसं च विंशकम् ।
 सर्वदेवमयं प्रोक्तमेकविंशकमक्षरम् ।
 रौद्रं द्वाविंशकं ज्येयं ब्राह्मं चैव ततः परम् ॥
 वैष्णवं च चतुर्विंशमेता अक्षरदेवताः ।
 जपकाले तु सञ्चिन्त्य तासु सायुज्यमाप्नुयात् ॥

इति । अथाक्षरतत्त्वानि—

अथ तत्त्वानि वक्ष्यामि अक्षराणां विशेषतः ।
 पृथिवी ह्युदकं तेजो वायुरम्बरमेव च ॥
 गन्धो रसोऽथ रूपं च स्पर्शशब्दोऽथ वागिति ।
 हस्तावृपस्थः पायुश्च पञ्चलोत्रं त्वक्च चक्षुषी ॥
 जिह्वा ग्राणो मनस्तत्त्वमहङ्कारो महत्तथा ।
 गुणत्रयं च सत्तत्त्वं क्रमशस्तत्त्वनिर्णयः¹ ॥

¹ च क्रमशो वर्णतत्त्वविनिश्चयः—वैद्य.

इति । अथाक्षरशक्तयोऽपि—

“सहा नित्या विश्वहृदया विलासिनी प्रभावती
लोला^१ शान्ता कान्तिः^२ दुर्गा सरस्वती विष्णु-
रूपा विशाला ईशा आप्यायिनी विमला तमोऽप-
हारिणी^३ हिरण्यरूपा सूक्ष्मा विश्वयोनिः जया-
वहा पद्मालया वरा शोभा गदारूपा—इति
शक्तयः^४ ”.

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां आर्पादिनिर्णयः.

न्यासविधिः

अथ न्यासविधिः । तत्रादावस्त्रमन्त्रेण करथुद्दिः ।

ततो गायत्र्या व्यापकं कृत्वा करन्यासपूर्वकमङ्गन्यासं^५ कुर्यात्,
तस्य सर्वमन्त्रसाधारणत्वात् । तत्राङ्गन्यासो व्यासेन दर्शितः—

^१ लोहिता—क.   ^२ गान्तिः—ग.   ^३ तमोमयी—ग.

^४ प्रहादिनी प्रभा नित्या विश्वभद्रा विलासिनी ।

प्रभावती जया शान्ता कान्ति दुर्गा सरस्वती ॥

विद्यारूपा विशालेशा व्यापिनी विमला तथा ।

तमोऽपहारिणी सूक्ष्मा विश्वयोनिर्जयावहा ॥

पद्मालया परा शोभा भद्ररूपेति शक्तयः ।

इति वैद्यनाथीये आद्विककाण्डं स्मृतिरत्नाकरे च पाठान्तरं दृश्यते.

^५ चन्द्रिकायां—गायत्र्या व्यापकं कृत्वा करन्यासपूर्वकं षडङ्गन्यासं—

इति वैद्यनाथीये.

हृदि तत्सवितुर्न्यस्य न्यस्येत्कण्ठे वरेणियम् ।
 भर्गो देवस्येति खण्डं शिखायां च ततो न्यसेत् ॥
 धीमहीति न्यसेद्वक्त्रे धियो यो नश्च नेत्रयोः ।
 प्रचोदयादिति पदमस्त्रार्थं विनियोजयेत् ॥
 अनामिकाद्रये धीमान्न्यसेत्तपदमग्रतः ।
 कनिष्ठिकाद्रये भर्गः पाण्योर्मध्ये धियःपदम् ॥
 ॐ भूर्विन्यस्य हृदये ॐ भुविश्शरसि न्यसेत् ।
 ॐ स्वशिखायां विन्यस्य गायत्र्याः प्रथमं पदम् ॥
 विन्यसेत्कवचे धीमान्द्रितीयं नेत्रयोन्यसेत् ।
 तृतीयेनास्त्रविन्यासं चतुर्थं सर्वतो न्यसेत् ॥

अत्र ब्रह्मा—

तत्कारं विन्यसेत्स्वाङ्गे पादा¹ इष्टद्रये द्रिजः ।
 सकारं गुल्फदेशे तु विकारं जङ्घयोन्यसेत् ॥
 जान्वोस्तु विद्धि तुःकारं वकारं चोरुदेशतः ।
 रेकारं विन्यसेत्तुवे णिकारं वृषणे न्यसेत् ॥
 कटिदेशे तु यङ्कारं भकारं नाभिमण्डले ।
 गोकारं जठरे धीमान्देकारं स्तनयोन्यसेत् ॥
 वकारं हृदि विन्यस्य स्यकारं कण्ठ एव तु ।
 धीकारमास्ये विन्यस्य मकारं तालुमध्यतः ॥
 हिकारं नासिकाग्रे तु धिकारं नयनद्रये ।

¹ त्वाङ्गपादा—वैद्य.

भ्रुवोर्मध्ये तु योकारं ललाटे तु द्वितीयकम् ॥

पूर्वानने तु नःकारं प्रकारं दक्षिणानने ।

उत्तरास्ये तु चोकारं दकारं पश्चिमानने¹ ॥

विन्यसेन्मूर्धि यात्कारं सर्वव्यापिनमीश्वरम् ।

इति । अत्र सर्वे मन्त्राः प्रणवान्ता नमोऽन्ताश्च । तथा च
भृगुः ॥

ओङ्कारमादावुच्चार्य मन्त्रवीजमनन्तरम् ।

नाम ग्राह्यं नमोऽन्तं तु जपन्यासः प्रकीर्तिः ॥

इति । ततो वर्णध्यानं कुर्यात् । तदाह ब्रह्मा—

कृत्वा चैवेदशं न्यासमशेषं पापनाशनम्² ।

पश्चात्समाचरेद्द्यानं वर्णरूपसमन्वितम् ॥

इति । तदपि तेनैवोक्तं—

तत्कारं चम्पकापीतं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।

शान्तं पद्मासनारूढं ध्यायेत्स्यस्थानसंस्थितम्³ ॥

सकारं चिन्तयेच्छायाममतसीपुष्पसन्निभम् ।

पद्ममध्यस्थितं सौम्यमुपपातकनाशनम् ॥

विकारं पिङ्गलं नित्यं कमलासनसंस्थितम् ।

ध्यायेच्छान्तं द्विजश्रेष्ठो महापातकनाशनम् ॥

¹ चोकारं विन्यसेत्काले दकारं तु कपोल्योः — वैद्य.

² चैवाक्षरन्यासमशेषाधविनाशनम्—वैद्य.

³ यात्वा दहति पातकम्—वैद्य.

तुःकारं चिन्तयेत्प्राज्ञ इन्द्रनीलसमप्रभम् ।
 निर्दहेत्सर्वदुःखं तु ग्रहतारसमुद्भवम् ॥
 वकारं वद्विदीपयाभं चिन्तयेत्तु विचक्षणः ।
 भ्रूणहत्याकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 रेकारं विमलं ध्यायेच्छुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
 पापं नश्यति तत्क्षणप्रमगम्यागमनोद्भवम्^१ ।
 णिकारं चिन्तयेद्योगी विद्युत्स्फुरितसप्रभम् ॥
 अभक्ष्यभक्षजं पापं तत्क्षणादेव नश्यति^२ ।
 यङ्कारं तारकावर्णमिन्दुशेखरभूषणम् ॥
 योगिनां वरदं ध्यायेद्वृहत्याविनाशनम् ।
 भक्तारं कृष्णवर्णं तु नीलमेघसमप्रभम् ॥
 ध्यात्वा पुरुषहत्यादि पापं नाशयति द्रिजः ।
 गोकारं रक्तवर्णं तु कमलासनसंस्थितम् ॥
 गोहसादिकृतं पापं नाशयन्तं विचिन्तयेत् ।
 देकारं मरकतश्यामं कमलासनसंस्थितम् ॥
 चिन्तयेत्सततं योगी स्त्रीहसा दह्यते परम् ।
 वकारं शुक्रवर्णं तु जातीपुष्पसमप्रभम् ॥
 गुरुहत्याकृतं पापं ध्यात्वा दह्यति तत्क्षणात् ।
 स्यकारं च तथा पीतं सुवर्णसदृशप्रभम् ॥

^१ अभक्ष्यभक्षजं पापं तत्क्षणादेव नश्यति—वैद्य.

^२ गुरुतत्पृकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति—वैद्य.

मनसा चिन्तितं पापं ध्यात्वा दहति मानवः ।
 धीकारं चिन्तयेच्छुकं कुन्दपुष्पसमप्रभम् ॥
 पितृमातृवधात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
 मकारं पद्मरागाभं चिन्तयेदीप्तेजसम् ॥
 पूर्वजन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
 हिकारं शङ्खवर्णं तु पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ॥
 अशेषपापदहनं ध्यायेन्नियं विचक्षणः ।
 धिकारं पाण्डुरं ध्यायेत्पद्मस्योपरि संस्थितम् ॥
 प्रतिग्रहकृतं¹ पापं स्मरणादेव नश्यति ।
 योकारं रक्तवर्णं तु इन्द्रगोपकसन्निभम् ॥
 ध्यात्वा प्राणिवधे पापं निर्दहेन्मुनिपुङ्गव² ।
 द्वितीयश्चैव यः प्रोक्तो योकारो रुक्मसन्निभः ॥
 निर्दहेत्सर्वपापानि नान्यैः पापैश्च लिप्यते ॥
 नःकारं तु मुखं पूर्वमादित्योदयसन्निभम् ।
 सकृदयात्वा द्विजश्रेष्ठस्स गच्छेदैवतं पदम् ॥
 नीलोत्पलदलश्यामं प्रकारं दक्षिणाननम्³ ॥
 सकृदयात्वा द्विजश्रेष्ठस्स गच्छेदैश्वरं⁴ पदम् ।
 सौम्यं गोरोचनापीतं चोकारं चोत्तराननम् ॥
 सकृदयात्वा द्विजश्रेष्ठस्स गच्छेदैष्णवं पदम् ।

¹ प्राणिहत्याकृतं—वैद्य. ² प्रतिग्रहकृतं पापं ध्यात्वा दहति तत्क्षणात्—वैद्य.

³ दक्षिणामुखं—वैद्य. ⁴ च्छेद्रक्षणः—वैद्य.

शङ्खकुन्देन्दु¹ सङ्काशं दकारं पश्चिमाननम् ॥
 सकृद्यात्वा द्रिजश्रेष्ठस्त गच्छेद्रूप्यणः² पदम् ।
 यात्कारस्तु शिरः प्रोक्तश्चतुर्वदनसन्निभः³ ॥
 प्रत्यक्षफलदो ब्रह्मा विष्णू रुद्र इति स्थितिः ।
 एतज्ञात्वा⁴ तु मेधावी जपहोमं करोति यः ॥
 न भवेत्सूतकं तस्य मृतकं च न विद्यते ।
 साक्षाद्वयससौ ब्रह्मा स्वयंभूः परमेश्वरः ॥
 यस्त्वेवं न विजानाति गायत्रीं तु यथाविधि ।
 कल्पितं⁵ सूतकं तस्य मृतकं च मयाऽनघ⁶ ॥
 नैव दानफलं तस्य नैव यज्ञफलं लभेत् ।
 न च तीर्थफलं प्रोक्तं तस्यैवं सूतके सति ॥

मुद्राः

अथ मुद्राः । ता अपि तेनैव दर्शिताः—

अथातो दर्शयेन्मुद्रासंसमुखं⁷ सम्पुटं तथा ।
 ततो विततविन्निर्णे द्रिमुखत्रिमुखे तथा ॥
 चतुर्मुखं पञ्चमुखं पष्ठमुखायोमुखे तथा ।
 व्यापकाञ्चलिकाख्यं च शकटं तदनन्तरम् ॥
 यमपाशं च ग्रथितं ततस्यात्सन्मुखोन्मुखम् ।

¹ शुङ्खवणेन्दु—ग. ² च्छेदैश्वरं—वैद्य. ³ चतुर्वर्णसमुद्रवः—वैद्य.

⁴ एतद्वयात्वा—वैद्य. ⁵ कथितं—वैद्य. ⁶ सैदैव हि —वैद्य.

⁷ सुमुखामित्यपि क्वचिद्दृश्यते.

विलम्बो मुष्टिको मीनस्ततः कूर्मवराहकौ ॥
सिंहाकान्तं महाकान्तं ततो मुद्रपल्लवौ ।

एतासां लक्षणमाह स एव—

सम्मुखं¹ संहतौ हस्तौ उत्तानौ कुञ्चिताङ्गुली ।
कुञ्चिता वक्रा अङ्गुलयो ययोरुक्तलक्षणयोर्हस्तयोस्तौ सम्मुखं¹
नाम मुद्रा.

सम्पुटं पद्मकोशाभौ करावन्योन्यसंहतौ ॥
संहतौ पद्ममुकुलाभौ करौ सम्पुटं नाम मुद्रा.
विततं संहतौ हस्तावुत्तानावायताङ्गुली ।
आयताः प्रसारिता अङ्गुलयो ययोरुक्तलक्षणयोः हस्तयोस्तौ वि-
ततं नाम मुद्रा.

विस्तीर्णं संहतौ पाणी मिथो मुक्ताङ्गुलिद्वयौ ॥
मुक्तमङ्गुलिद्वयं याभ्यां पाणिभ्यां तौ मिथससंयुतौ विस्तीर्णं
नाम मुद्रा.

सम्मुखासक्तयोः पाण्योः कनिष्ठाद्वययोगतः ।
शेषाङ्गुलीनां वैरल्ये द्विमुखत्रिमुखादयः ॥
मिथससम्मुखासक्तयोः पाण्योः कनिष्ठाद्वययोगेन शेषाङ्गुलिवैर-
ल्ये अङ्गुष्ठद्वयमारभ्यानामिकान्तं यावत् द्विमुखत्रिमुखचतुर्मुख-
पञ्चमुखा नाम मुद्रा भवन्ति । तत्र वकारे द्विमुखं; रेकारे त्रिमुखं;
णिकारे चतुर्मुखं; यकारे पञ्चमुखम् ।

¹ सुमुखं.

शेषाङ्गुलीनां संयोगात्पूर्व^१ योगविनाशनम् ।

तिर्यक्संयुज्यमानाग्रौ संयुक्ताङ्गुलिमण्डलौ ।

हस्तौ पण्मुखामित्युक्ता मुद्रा मुद्राविशारदैः ॥

पूर्वयोगः कनिष्ठाद्वयसंयोगः । तद्रिनाशेनेतराङ्गुलीनां संयोग-
तिर्यक्संयुज्यमानमग्रं ययोस्तथा संयुक्तमङ्गुलिमण्डलं च य-
योस्तौ हस्तौ पण्मुखं नाम मुद्रा.

आकुञ्चिताग्रौ संयुक्तौ न्युब्जौ^२ हस्तावधोमुखम् ।

ईपद्वकाग्रौ अर्वाकृतौ^३ संयुक्तौ हस्तौ अधोमुखं नाम मुद्रा.

उत्तानौ तादृशावेव व्यापकाङ्गुलिकं करौ ॥

तादृशौ संयुतौ उक्तलक्षणौ करौ व्यापकाङ्गुलिकं नाम मुद्रा.

अधोमुखौ वद्धमुष्टियुक्ताग्राङ्गुप्तकौ करौ ।

शकटं नाम कथितं

मुक्ताग्राङ्गुष्टौ ययोरुक्तलक्षणयोः करयोस्तौ शकटं नाम मुद्रा.

यमपाशमतः परम् ।

वद्धमुष्टिकयोः पाण्योरुत्ताना वामतर्जनी ॥

कुञ्चिताग्राऽन्यया युक्ता तर्जन्या न्युब्जवक्रया ।

वद्धमुष्टिकयोरुपर्यधोभावेनावस्थितयोः पाण्योः या उत्ताना कु-
ञ्चिताग्रा वामतर्जनी साऽन्यया दक्षिणतर्जन्या न्युब्जवक्रया
युक्ता यमपाशं नाम मुद्रा.

उत्तानसन्धिसंलीनवद्धाङ्गुलितलौ करौ ।

१ वैरल्ये पूर्व—स्मृतिर.

२ व्यक्तौ.

३ अथःकृतौ.

सम्मुखौ घटितौ दीर्घावङ्गुष्ठौ ग्रथितं मतम् ॥

उत्तानानि सन्धिसंलीनानि वद्धान्यङ्गुलितलानि योः करयोस्तौ तथोक्तौ । तावन्योन्यमुपयाटितौ दीर्घौ¹ वक्राङ्गुष्ठौ ययोस्तौ ग्रथितं नाम मुद्रा.

सञ्चितोऽर्धाङ्गुलिर्वामस्तादशो² दक्षिणेन तु ।

अधोमुखेन संयुक्तस्सन्मुखोन्मुखमुच्यते ॥

सञ्चितास्सम्बद्धा ऊर्ध्वाङ्गुलयो यस्य स तथोक्तः । तादशो दक्षिणेनाधोमुखेन करेण संयुक्तस्सन्मुखोन्मुखं नाम मुद्रा.

उत्ताने ह्यन्नते कोटी विलम्बः³ कथितः कराँ ।

उत्ताने उन्नते कोटी ययोस्तौ विलम्बो³ नाम मुद्रा.

मुष्टी चान्योन्यसंयुक्तावुत्तानौ मुष्टिको भवेत् ।

अन्योन्यसंयुक्तावुत्तानौ मुष्टिको नाम मुद्रा.

मीनस्तु सम्मुखीभूतौ युक्तानामकनिष्ठिकौ ।

ऊर्ध्वसंयुक्तवक्राग्रौ शेपाङ्गुलितलौ कराँ ॥

युक्ते सम्बद्धे अनामिकाकनिष्ठिके ययोस्तौ तथोक्तौ तावन्योन्यसम्मुखीभूतौ तथा ऊर्ध्वं संयुक्तानि वक्राणि शेपाङ्गुलितलानि ययोः करयोस्तौ मीनो नाम मुद्रा.

अधोमुखः करो वामस्तादशो² दक्षिणेन तु ।

¹ तावन्योन्यसम्मुखौ घटितौ दीर्घावङ्गुष्ठौ—स्मृतिर.

² तादशा—स्मृतिर. ³ प्रलम्ब इत्यपि पाठः—इति स्मृतिगत्वाकरे.

पृष्ठदेशे समाक्रान्तः कूर्मो नामाभिधीयते ॥

अथोमुखो न्युव्जो वामस्तावशेन तक्षिणेन पृष्ठदेशे युक्तः कूर्मो नाम मुद्रा.

ऊर्ध्वमध्यो वामभुजः कक्षाभ्याशाश्रये करे ।

वराहः कथयते

कक्षसमीपाश्रये करे सति उक्तलक्षणो वामभुजो वराहो नाम मुद्रा.

सिंहाक्रान्तं कर्णाश्रितौ करौ ॥

कर्णद्वयाश्रितावायताङ्गुलिकौ करौ सिंहाक्रान्तं नाम मुद्रा.

किञ्चिदाकुञ्चिताग्रौ चेन्महाक्रान्तं ततः परम् ।

तावेव कुञ्चिताग्रौ महाक्रान्तं नाम मुद्रा.

ऊर्ध्वे किञ्चिद्रत्तौ पाणी मुद्ररो नाम तर्जनी ।

ग्रस्ता दक्षिणहस्तेन

किञ्चिद्गूर्ध्वं गतयोः पाण्योर्या वामतर्जनी दक्षिणहस्तेन गृहीता सा मुद्ररो नाम मुद्रा.

पल्लवो दक्षिणः करः ।

अथोमुखस्थितो मूर्ध्नि मुद्राणामिति लक्षणम् ॥

इत्युक्तलक्षणो मूर्ध्नि निहितः करः पल्लवो नाम मुद्रा । अत्र महासंहितोक्तो विशेषः—

न जातु दर्शयेन्मुद्रा महाजनसमागमे ।

क्षुभ्यन्ति देवतास्तस्य विफलं च कृतं भवेत् ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां न्यासविधिः..

गायत्रीकवचम्.

अथ गायत्रीकवचं—

ओमिति हृदये भूरिति मुखे भुव इति शिरसि
सुवारिति सर्वाङ्गे; ततो यथाविधि गायत्रीमध्यसेत्.

एवं कुर्वतः फलमाह व्यासः—

विन्यस्यैवं जपेद्यस्तु गायत्रीं वेदमातरम् ।
ब्रह्मलोकमवाग्नोति व्यासस्य वचनं यथा ॥
स्वरूपं यः पुनस्तस्या ज्ञात्वोपास्ते यथाविधि ।
गृह्णन्दोपैर्न लिप्येत रत्नपूर्णा वसुन्धराम् ॥
यथाकथंचिज्जप्ता सा देवी परमपावनी ।
सर्वकामप्रदा प्रोक्ता किं पुनर्विधिना नृप ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां गायत्रीकवचम्.

गायत्रीजपविधिः

अथ गायत्रीजपविधिः । तत्र मनुः—

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।
शुचौ देशे जपञ्चप्यमुपासीत यथाविधि ॥

यथाशास्त्रमित्यर्थः । तत्कथमित्यपेक्षिते शङ्ख आह—

कुशब्रुस्यां समासीनः कुशोत्तरायां वा कुशपवि-

त्रपाणिरुदद्भुखस्सूर्याभिमुखो वा ७ क्षमालामादाय
देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात्.

इति । ब्रुसी आसनम् । कुशोत्तरा कुशच्छदा । देवता चात्र
गायत्रीप्रतिपाद्या,

मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम्

इति वृहस्पतिस्मरणात् । तस्याश्रायमर्थः—

देवस्य द्योतमानस्य सवितुरादित्यस्य सम्बन्धिभूतं तत् ब्रह्म भर्ग-
स्तेजोरूपं वरेण्यं धीमहि ध्यायेमहीति सम्बन्धः; तच्छब्दस्य
ब्रह्मवाचकत्वात् तदुक्तं भगवद्गीताम्—

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्समृतः ।

इति । य एवंविधः परमात्मा स नोऽस्माकं धियो बुद्धीः दृष्टाह-
ष्टार्थफलेषु कर्मसु प्रचोदयात् प्रेरयेत् इति । एवं च सवितुर्मण्ड-
लान्तस्थं हिरण्मयं पुरुषं ध्यायन् जपेदित्युक्तं भवति । उक्तं
च गायत्रीजपाधिकारे तु मार्कण्डेयेन—

कुशब्रह्मां निविष्टस्तु कुशपाणिर्जितेन्द्रियः ।

अर्कमध्यगतं ध्यायेत्पुरुषं तु महाद्युतिम् ॥

इति । अत्र शङ्खः—

स्वरवर्णपदैर्वाक्यं शुद्धमावर्तयेज्जपन् ।

न कम्पयोच्छ्वरोग्रीवं दन्तान्नैव प्रदर्शयेत् ॥

इति । तच्च वाक्यं मनुतोक्तं—

एतदक्षरमेतां च जपन्व्याहृतिपूर्विकाम् ।

सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥

इति । एतदक्षरं प्रणवः । एतां गायत्रीम् । अत एव व्यासः—

प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीं तु जपेत्ततः ।

प्रणवोऽप्यत्र मन्त्रादौ द्रष्टव्यः । तथा च संवर्तः—

प्रणवाद्यां तु सन्ध्यायां जपेद्वचाहृतिभिस्सह ।

इति । व्याहृतयोऽप्यत्र भूराद्यास्तिस्त एव । योगयाज्ञवल्क्यस्त्व-
न्तेऽपि प्रणवयोग माह—

ओङ्कारं पूर्वमुच्चार्यं भूर्भुवस्स्वस्तथैव च ।

गायत्रीं प्रणवं चान्ते जप एवमुदाहृतः ॥

इति । एषा सम्पुटगायत्री । अत्र विशेषमाह वोधायनः—

‘उभयतःप्रणवां सव्याहृतिकाम्’.

इति । गायत्री¹ मावर्तयेदित्यनुवर्तते । वृद्धमनुरापि—

षडोङ्कारां जपनिविप्रो गायत्रीं मनसा शुचिः ।

अनेकजन्मजैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥

इति । सा च किंलक्षणेत्यपेक्षिते स एवाह—

तिस्रो व्याहृतयः पूर्वं षडोङ्कारसमन्विताः² ।

पुनसंहस्र चोङ्कारं मन्त्रस्याद्यन्तयोस्तथा ॥

सोङ्कारा चतुरावृत्त्या विज्ञेया सा शताक्षरा ।

शताक्षरां समावर्त्य सर्ववेदफलं लभेत् ।

एतया ज्ञातया नियं वाङ्मयं विदितं भवेत् ॥

¹ सावित्री—ख.

² पृथगोङ्कारसंयुताः—वैद्य.

उपासितं भवेत्तेन विश्वं भुवनसप्तकम् ।

इति । अस्यार्थः—सोङ्कारेत्यनेन व्याहृतीनां सङ्ख्याऽननुप्रवेश-
माह । एवं चोङ्कारेण सह पञ्चविंशत्यक्षरा चतुरावृत्या शताक्षरा
सम्पद्यत इति । अत्र जपयज्ञं प्रकृत्य नृसिंहपुराणम्—

त्रिविधो जपयज्ञस्त्वात्तस्य भेदं निवोधत ।

वाचिकाख्य उपांशुश्च मानसस्त्रिविधस्स्मृतः ॥

त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः ।

इति । अत्र हारीतः—

उच्चैस्त्वेकगुणः प्रोक्तो ध्वानो दशगुणस्स्मृतः ।

उपांशुस्याच्छतगुणस्साहस्रो मानसस्स्मृतः ॥

उच्चोपांशुत्वयोर्लक्षणं पुराणे दर्शितम्—

यदुच्चनीचस्वरितैस्स्पृष्टैस्स्पृष्टपदाक्षरैः ।

मन्त्रमुच्चारयेद्राचा जपयज्ञस्स वाचिकः ॥

शनैरुद्दीरयेन्मन्त्रमीपदोष्टौ प्रचालयेत् ।

किञ्चिच्छद्रं स्वयं विद्यादुपांशुस्स जपस्स्मृतः ॥

मानसस्य तु लक्षणं वैयाग्रपादेनोक्तं—

यो भवेदचलजिह्वादशनावरणो जपः ।

स मानसस्समाख्यातो जपश्श्रूतिपरायणैः¹ ॥

इति । वर्णानुपलब्ध्या स्वरमात्रोपलब्धेष्वानः । यत्पुनव्या-
सेनोक्तं—

¹ विभूषणः—ख.

नोचैर्जप्यं वुधः कुर्यात्सावित्त्यास्तु विशेषतः ।

इति, तन्मानसादिजपप्रशंसाभिप्रायं, न पुनरुचैस्त्वप्रतिषेधार्थम्।
तथात्वे—

उपांशुजपयुक्तस्य शंस्याच्छतगुणं भवेत् ।

इति वचनाविरोधस्यात् । शंस्य उच्चैर्जपः । अत्र जपनियमप्रका-
रमाह शौनकः—

कृत्वोत्तानो करौ प्रातः सायं चाधोमुखौ ततः ।

मध्ये स्तब्धकराभ्यां¹ तु जप एवमुदाहृतः ॥

वृहस्पतिरपि—

मनसंहरणं² शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।

अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसम्पत्तिहेतवः ॥

व्यासोऽपि—

न चङ्गमन्न च हसन्न पार्वानवलोकयन् ।

नापाश्रितो न जलपंश्च न प्रावृतशिरास्तथा ॥

न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।

न चासमाहितमना न च संश्रावयञ्जपेत् ॥

होमः प्रतिग्रहो दानं भोजनाचमने जपः ।

न वहिर्जानु कार्याणि साङ्गुष्टानि सदाऽचरेत् ॥

सुमन्तुरपि—

नाधोरविर्नान्यमना न च व्यत्यस्तपत्करः ।

अपवित्रकरो नग्निशरसि प्रावृतोऽपि वा ॥

¹ स्कन्धभुजाभ्यां—स्मृतिरं. ² मनसंहनन—ख.मनःप्रहर्षणं—स्मृतिरं—

प्रलपन्वा जपेद्यावत्तावन्निष्फलमुच्यते ।

शातातपोऽपि—

दर्भहीना च या सन्ध्या यच्च दानं विनोदकम् ।
असङ्घचातं च यज्जप्यं तत्सर्वं स्यान्निरर्थकम् ॥

वोधायनोपि—

‘नाभेरधस्स्पर्शनं¹ कर्मसंयुक्तो वर्जयेत् ’

इति । यमोऽपि—

नाभेरधस्त्यकायं तु सृष्टा प्रक्षालयेत्करौ ।
दक्षिणं वा स्पृशेत्कर्णं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

शौनकोऽपि—

पूर्वं सन्ध्यां जपन् तिष्ठेदुपासीनस्तु पश्चिमाम् ।
न चान्तरा व्याहरेत्तु विरमेद्वा कथं चन ॥

इति । अत्र क्वचिदपवादमाह स एव—

विरमेद्वात्मणे प्राप्ते कामं तेन च संवदेत् ।

शूद्रं दृष्टा तु सम्प्राप्तं नार्थीयीत कथं चन ॥

शूद्रं दृष्टा विरमेदेव न संवदेदित्यर्थः । व्यासोपि—

जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ।

एतेष्वेवावसक्तं तु यद्यागच्छेद्विजोत्तमः ॥

अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमं च कीर्तयेत् ।

¹ स्स्पर्श—ख.

हति । अवसक्तोऽवहितः । प्रमादकृते तु वाग्यमलोपे योगयाज्ञ-
वल्कयोक्तं द्रष्टव्यं—

यदि वाग्यमलोपस्याज्ञपादिपु कथं चन ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

इति । तथा देशनियमोऽपि तेनैव दर्शितः—

अग्रचगारे जलान्ते वा जपेद्वालयेऽपि वा ।

पुण्यतीर्थे¹ गवां गोष्टे द्विजक्षेत्रेऽथ वा गृहे ॥

अत्र शङ्कः—

गृहे त्वेकगुणं जप्यं नद्यादौ द्विगुणं स्मृतम् ।

गवां गोष्टे दशगुणमग्रचगारे शताधिकम् ॥

सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु देवतानां च सन्निधौ ।

सहस्रशतकोटिस्यादनन्तं विष्णुसन्निधौ ॥

अत्रापि विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः—

गुह्यका राक्षसासिद्धा हरन्ति प्रसर्भं यतः ।

एकान्ते शुद्धदेशे च² तस्माजप्यं समाचरेत्³ ॥

अङ्गिरा अपि—

प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानं च निरहङ्कृतम् ।

जप्यानि च सुगुप्तानि तेषां फलमनन्तकम् ॥

¹ तीर्थे क्षेत्रे—क.

² शुभदे देशे—क.

³ तस्माहुतं जपेद्वृथः—स्मृतिर.

इति । अत्र जपसङ्ख्यामाह यमः—

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।

गायत्रीं तु जपेत्तिसं सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥

इति । दशावरामित्यापद्विषयम् । वोधायनोऽपि—

‘दर्भेष्वासीनो दर्भान्धारयमाणस्सोदकेन पाणिना
प्राङ्मुखस्सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेच्छतकृत्वोऽ-
परिमितकृत्वो वा’.

इति । सहस्रकृत्व इति वानप्रस्थादिविषयम् । तथा च योग-
याज्ञवल्क्यः—

ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत् ॥

इति । तयोरनग्निकत्वेन होमकालानतिपत्तेरिति भावः । शतम-
ष्टोत्तरमित्यनुदितहोमविषयम् । ब्रह्मचारिणोऽपि,
सन्ध्ययोरग्निकर्म च

इति प्रागुदयादग्निकार्यस्मरणादविरोधः । उदितहोमिनस्तु मनूकं
द्रष्टव्यं—

पूर्वा सन्ध्यां जपेत्तिष्ठन् सावित्रीमाऽर्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीनः सम्यगाक्षिविभावनात् ॥

इति । क्रक्षं नक्षत्रम् । अत्र तिष्ठन् जपेदिति व्यत्ययेनान्वयः,
जपस्त्वैव प्रधानत्वात् । अत एव शङ्खः—

पूर्वा सन्ध्यां जपेत्तिष्ठन्नासीनः पश्चिमां तथा ।

इति । ननु च—‘नान्तरा विरमेत्’ इति जपमध्ये विरमणनिषेधाद्युदित¹ होमिन आहितामेविरमणासम्भव एव? मैवं, तस्य श्रुतिलक्षणत्वेन मध्येऽपि विरमणेऽविरोधात्। अत एवापस्तम्बः—
‘विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं वलीयः’

इति । अत्र जपानन्तरं गोविलः—

महेश्वरमुखोत्पन्ना विष्णोर्हृदयसम्भवा ।

ब्रह्मणा समनुज्ञाता गच्छ देवि यथेच्छया ॥

इति गायत्रीविसर्जनमन्तः । शौनकोऽपि—

आवाहनं तैत्तिरीय उक्तं चापि विसर्जनम् ।

इति । अत्र,

‘उत्तमे शिखरे देवि’

इति विसर्जनमन्वः । अत्र गोविलः—

न कदाचिदीप प्राङ्मो गायत्रीमुदके जपेत् ।

गायत्र्यग्रिमुखा प्रोक्ता तस्मादुत्थाय तां जपेत् ॥

इति । श्रुतिरपि—

‘अग्रिमुखा गायत्री, तस्मन्नाभ्यु जपेत्’

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां गायत्रीजपीविधिः—

गायत्रीजपविपयाः

अथान्यान्यपि गायत्रीजपविषयाण्येव कानिचिद्वचनानि लिख्यन्ते । तत्र मनुः—

¹ वादुदित—क.

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य वहिरेतत्त्रिक द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥

प्रणवो व्याहृतयस्सावित्री चेति त्रिकम् । संवर्तोऽपि—

ब्रह्मचारी मिताहारससर्वभूतानुकम्पनः ।

गायत्रीलक्षजापेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अयाज्ययाजनं कृत्वा भुक्ता चानं विगर्हितम् ।

गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपं कृत्वा विशुद्धयति ॥

ऐहिकामुष्मिकं पापं सर्वं निरवशेषतः ।

पञ्चरात्रेण गायत्रीं जपमानो व्यपोहति ॥

चतुर्विंशतिमतेऽपि—

गायत्र्यास्तु जपेत्कोर्ति ब्रह्महस्यां व्यपोहति ।

वसिष्ठोऽपि—

गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपं कृत्वोत्थिते रवौ ।

मुच्यते पातकैस्सर्वैर्यदि न भ्रूणहा भवेत् ॥

लक्षाशीतिं जपेत्यस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ।

पुनाति हेमहर्तारं गायत्रीलक्षससातिः ॥

गायत्र्याष्टष्टिभिर्लक्ष्मैर्मुच्यते गुरुतल्पगः ।

योगयाज्ञवल्क्योऽपि—

यत्र यत्र च सङ्कीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या जप एव वा ॥

यमोऽपि—

यृतयुक्तैस्तिलैर्वाहिं हुत्वा तु सुसमाहितः ।
गायत्र्याः प्रयतश्शुद्धसर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
स्त्रायाच्छतेन गायत्र्याश्शतमन्तर्जले जपेत् ।
अपश्शतेन पीत्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

व्यासोऽपि—

संवत्सरं वा पण्पासान् यो जपेद्विधिवद्विजः ।
सोऽचिरात्सर्वकामांस्तु प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥

मार्कण्डेयोऽपि—

सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ।
दशसाहस्रमध्यस्ता गायत्री शोधनं परम् ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां गायत्रीविषयाः ।

जपमाला

अथ जपमाला । तत्र योगयाज्ञवल्क्यः—

स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पुत्रजीवसमुद्भवैः ।
अक्षमाला तु कर्तव्या उत्तमा द्युत्तरोत्तरा ॥

पुराणोऽपि—

अक्षमूर्त्रं तु कर्तव्यं मुक्तामाणिमयं शुभम् ।
सौवर्णं राजतं ताम्रं स्फाटिकं वाऽथ कारयेत् ॥

हारीतोऽपि—

शङ्खरूप्यमयी माला काञ्चनी निम्बजैः फलैः ।
पद्माक्षकैश्च रुद्राक्षैर्विद्वैर्मणिमौक्तिकैः ॥

रजतेन्द्राक्षकेमाला तथैवाङ्गुलिपर्वभिः ।

पुत्रजीविमयी माला शस्ता वै जपकर्मणि ॥

अत्र व्यासः—

हिरण्यरत्नमणिभिर्जप्यं शतगुणं भवेत् ।

सहस्रगुणमिन्द्राक्षै रुद्राक्षैरयुतं भवेत् ॥

नियतं प्रयुतं वा स्यात्पद्माक्षैस्तु न संशयः ।

पुत्रजीविकजप्यस्य परिसङ्घचा न विद्यते ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

हस्तसङ्घचाकृताजप्यादरिष्टैरपृथा फलम् ।

पुत्रजीवेन दशधा फलं स्यान्मन्त्रजापिनाम् ॥

शतधा शङ्खपद्माभ्यां मणिभिस्तु सहस्रधा ।

कुशग्रन्थया च रुद्राक्षैः फलं लक्षगुणं भवेत् ॥

हारीतोऽपि—

जप्यं शतगुणं प्रोक्तं निम्वारिष्टकमालया ।

रुद्राक्षैर्लक्षगुणितं विद्वैर्देशलक्षकम् ॥

मौक्किकैस्फाटिकैश्चैव कोटिकोटिगुणोत्तरम् ।

परिसङ्घचा न विज्ञेया रुद्राक्षाङ्गुलिपर्वभिः ॥

पद्माक्षैः पुत्रजीवैश्च परिसङ्घचा न विद्यते ।

ब्रह्माऽपि—

रुद्राक्षैर्द्विगुणं हेत्वः पद्मवीजैस्तथाऽर्बुदम् ।

कुशग्रन्थया द्विजश्रेष्ठ कोटिकोटिर्विशिष्यते ॥

रुद्राक्षं प्रकृत्य रुद्रपुराणे—

लक्षकोटिसहस्रस्य लक्षकोटिशतस्य च ।

जपे च लभते पुण्यं नात्र कार्या विचारणा ॥

उच्छिष्टो वा विकर्मस्थस्संलिप्तस्सर्वपातकैः ।

मुच्यते सर्वपापेन रुद्राक्षस्य तु धारणात् ॥

रुद्राक्षं कण्ठ आधाय श्वाऽपीह म्रियते यदि ।

सोऽपि रुद्रपदं याति किं पुनर्मानुपादयः ^१ ॥

इति । अत्र पुराणम्—

स्फाटिकं त्वक्षसूत्रं तु शान्तिपुष्टिकरं हि तत् ।

सर्वसिद्धिकरं स्वर्णं मौक्तं राजतमेव च ॥

भुक्तिमुक्तिप्रदं शङ्खं पद्मेन्द्राक्षौ च दर्भजम् ।

सर्वकामप्रदं धन्यमायुष्यं सर्वसिद्धिदम् ॥

पुत्रजीवाक्षसूत्रं तु शान्तिपुष्टिप्रदायकम् ।

हारीतोऽपि—

शङ्खेमयी रौप्या माला वै शान्तिकर्मणि ॥

पद्माक्षैरन्द्ररुद्राक्षैर्मृन्मयैः पुष्टिकर्मणि ।

पुत्रजीवाङ्गुलीपर्वमाला स्यान्मुक्तिसिद्धिदा ॥

स्फटिकै रचिता माला मुक्तिदा विचारणा तथा ।

इति । अत्र सङ्ख्यानियममाह ब्रह्मा—

अष्टोत्तरशतां कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकां तथा ।

सप्तविंशतिका कार्या ततो नैवाधिका मता ॥

अष्टोत्तरशता माला उत्तमा सा प्रकीर्तिता ।

चतुःपञ्चाशिका या तु मध्यमा सा प्रकीर्तिता ॥

^१ मानुषा वयम्— क.

अधमाऽप्युच्यते निःसं माला द्वात्रिंशसम्भवा ।
 उत्तमेषु च साध्येषु भोगमोक्षप्रदेषु च ॥
 अष्टोत्तरशतायां तु मालायां जपमाचरेत् ।
 चतुःपञ्चाशिकायां वा नाधमायां कदाचन ॥
 वश्यादिक्षुद्रकर्माणि मारणोच्चाटनानि च ।
 विद्रेषोन्मादमोहानि जेपद्वात्रिंशकैर्दिजः ॥
 अधमेनाधमान्येव वृक्षसूत्रेण योजयेत् ।
 अधमे चाधमां मलां उत्तमां तु विसर्जयेत् ॥

इति । अत्र स्कन्दपुराणम्—

तर्जन्या न स्पृशेत्सूत्रं कम्पयेन्न च धूनयेत् ।
 अङ्गुष्ठस्य तु मध्यस्थे परिवर्तं समाचरेत् ॥
 उल्लाङ्घिते तथा मेरौ पतिते चाक्षसूत्रके ।
 प्राणायामशतं कृत्वा वृतप्राशनमाचरेत् ॥

अङ्गुष्ठाकर्षणं—

मध्यमाकर्षणं तस्य सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
 नान्याङ्गुलिभिराकर्षेन्न नखैश्च तथा स्पृशेत् ॥

इति । इति श्रीसकलविद्याविशारदश्रीकिशवादित्यभट्टोपाध्यायसु-
 नुना याज्ञिकदेवणभट्टोपाध्यायेन विरचितायां स्मृतिचन्द्रिकायां
 प्रातसन्ध्याकाण्डं सम्पूर्णम् ।

अभ्युक्षणाहरणम्.

अथाभ्युक्षणाहरणम् । तत्र शाव्यायानिः—

ततस्मूर्यमुपस्थाय सम्यगाचम्य च स्वयम् ।

अभ्युक्षणं समादाय संयतात्मा गृहं व्रजेत् ॥

इति । आचम्य द्विरिति शेषः । तया च वृद्धशातातपः—

ततस्सम्यग्द्विराचम्य अभ्युक्षणमथाहरेत् ।

न विनाऽभ्युक्षणं जातु विधिनः किञ्चिदाचरेत् ॥

आहरणे विशेषप्राह शाव्यायानिः—

सोपानत्कस्सदर्भश्च पात्रस्थं सदशोत्तरः ॥

इति । अभ्युक्षणमाहरेदिति शेषः । सदशमुत्तरीयं यस्यासौ
सदशोत्तरः । प्रचेता अपि—

अनुगुप्ता अपो गृह्य प्रचारार्थं गृहं व्रजेत् ।

सवने प्रोक्षणं कुर्यादृही तेन सदा शुचिः ॥

इति । अनुगुप्ताः केनाप्यदृष्टाः । सवने प्रातरादौ । अत एव
गर्गः—

त्रिसन्ध्यं वाग्यतो वारि गुप्तमाहत्य शोधयेत् ।

शोधयेत्सम्यक्परीक्षेत् । अत्र कालनियममाह गोविलः—

‘पुरा प्रादुष्करणवेलायास्सायं प्रातरनुगुप्ता अप
आहरेत्परिचरणीयाः’

इति । प्रादुष्करणं विद्वरणम् । अत्र पात्रनियममाह योगयाज्ञ-
वल्क्यः—

सौवर्णं राजतं ताम्रं मुख्यं पात्रं प्रकीर्तिम् ।

तदलाभे तु मृत्पात्रं स्वते यन्न धारितम् ॥

शाव्यायनिरपि—

आश्मं हिरण्मयं रौप्यं दारवं मृत्मयं दृढम् ।

ताम्रं पत्रपुटं पुण्यं पात्रमभ्युक्षणाय वै ॥

पत्रपुटं पात्रान्तरालाभविषयम् । यदाहापस्तम्बः—

सर्वालाभे तु पात्राणां पर्णपात्रं विधीयते ।

पात्रं तदापि विज्ञेयं स्वते यन्न धारितम् ॥

तथा वर्ज्यान्यपि स एवाह—

शैवालवालुकादूर्वातृणपर्णायसैरपि ।

अभ्युक्षणं न गृह्णीयादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥

इति ।

नालिकाभिन्नपात्रेण कांस्यपात्रेण चैव हि ।

प्राण्यङ्गफलजेनापि कुर्यान्नाभ्युक्षणं द्विजः ॥

इति । नालिका वेणुमयी । प्राण्यङ्गं शङ्खशुक्त्यादि । फलजं नारिकेलविल्वादिमयम् । वृद्धशातातपोऽपि—

शैवालतृणपर्णाद्यैरसंस्काराम्बुभाजनैः ।

सिकतावस्त्रलेपैश्च न कुर्यात्प्रोक्षणं वुधः ॥

असंस्काराम्बुभाजनैः उक्तसम्मार्जनादिसंस्काररहितैरिति यावत् । यमोऽपि—

पात्राद्विरहितं तोयमुदृतं सव्यपाणिना ।
न तेन प्रोक्षणं कुर्याद्वस्त्रानिष्पीडनेन च ॥

इति । पात्राद्विरहितं पाण्यादिनाऽहृतम् । अत एव शास्त्रायानि:-

नाहरेदेकपात्रस्तु नावतो न च कन्यका ।
न पाणिना न वस्त्रेण तोयमभ्युक्षणाय वै ॥

एकपात्रः पिधानरहितः । अव्रतोऽनुपनीतः अत एव प्रचेताः—

नाहरेदेकजातिस्तु न वटु¹ न च कन्यका ।
नानुपेतो नैकवस्त्रस्तोयमभ्युक्षणाय वै ॥

एकजातिशूद्रः । तथा च मनुः—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रियो वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थं एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥

इति । अभ्युक्षणानन्तरं प्रचेताः—

अभ्युक्षणोदपात्रं तु न तावत्स्थाप्यते क्वचित् ।
यावन्नाचमनं दत्तं प्रोक्षिता न गलन्ति याः ॥

अनेनाहृताभ्युक्षणमनिधायैवाचम्य प्रोक्ष्य निदध्यादित्युक्तं भवति । शास्त्रायानिरपि—

प्रोक्षणग्रहणं पात्रं निदधदृह² मागतः ।
अकृत्वाऽचमनं भूमावाचान्तः प्रयतो भवेत् ॥

¹ शिशु—स्मृतिर.

² पात्रमविन्ददृह—ग; पात्रमनिदधदृह—क. ख.

इति । आचमनमकृत्वा प्रोक्षणपात्रं भूमावनिदंधदाचान्तः प्रय-
तो भवेदित्यर्थः¹ । आचमनानन्तरं पुलस्त्यः—

तेन द्रव्याण्यशेषाणि प्रोक्षयाचम्य पुनर्गृहे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत सत्क्रियाश्च द्विजोत्तमः ॥

इति । अत्र गृहे पुनराचम्य तेन द्रव्याणि प्रोक्षयेदित्यन्वयः ।
द्रव्याण्यपि गर्गेण दर्शितानि—

त्रिसन्ध्यं वाग्यतो वारि गुप्तमाहूत्य शोधयेत् ।

होमोपहारभूगेहद्रव्यात्मपरिचारकान् ॥

यमोऽपि—

अभ्युक्षेत्तु प्रयवेन प्रातः पर्युषितं² गृहम् ।

मध्याह्ने चैव सन्ध्यायां न चानभ्युक्षिते यजेत् ॥

अत्र गर्गः—

गोचर्ममात्रमविवन्दुर्गां शोधयति पातितः ।

समूढामसमूढां वा यत्र लेपो न विद्यते ॥

उक्ताभ्युक्षणासमर्थं प्रकृत्य शास्त्रायानि—

नद्यादौ सम्यगाचान्तस्संयतो गृहमागतः ।

उद्धृत्य मणिकात्तोयमथाभ्युक्षणमाचरेत् ॥

गृहे वा समुपस्पृश्य कृत्वा स्वर्णकुशोदकम् ।

कृत्वाऽचमनमाचान्तः पुनः प्रोक्षणमाचरेत् ॥

¹ आचमनमकृत्वा प्रोक्षणपात्रं भूमां निक्षिपन्नाचान्तश्शुचिर्मवेदित्यर्थः—

स्मृतिरः

² प्रातः राश्युषितं—ग.

मणिकमुदपात्रम् । प्रचेता अपि—

वैश्वानरेण यत्किञ्चित्कुरुते प्रोक्षणं द्रिजः ।

गङ्गातोयसमं सर्वं वदन्ति व्रह्मवादिनः ॥

इति । इतिस्मृतिचन्द्रिकायामभ्युक्षणाहरणम्.

अग्निहोत्रमहिमा.

अथाग्निहोत्रमहिमा । तत्र प्रजापतिः—

अग्निहोत्रफला वेदास्सपडङ्गपदक्रमाः ।

अग्निहोत्रसमो धर्मो न भूतो न भविष्यति ॥

हारीतोऽपि—

नाग्निहोत्रात्परो धर्मो नाग्निहोत्रात्परं तपः ।

नाग्निहोत्रात्परं श्रेयो नाग्निहोत्रात्परं यशः ॥

नाग्निहोत्रात्परा सिद्धिर्नाग्निहोत्रात्परा गतिः ।

नाग्निहोत्रात्परं स्तानं नाग्निहोत्रात्परं व्रतम् ॥

निर्द्रन्दा निर्मनस्का वा यमुपायन्यनीयिणः ।

सोऽयं सूक्ष्मोऽग्निहोत्रेषु गृहोऽग्निरिव दारुषु ॥

शुक्रियेषु रहस्येषु निपत्मूपनिपत्मु च ।

यं पठन्ति महात्मानस्सोऽग्निहोत्रे¹ प्रकाशते ॥

मुहूता² न्यग्निहोत्राणि नयन्ति परमां गतिम् ।

अत्र स्वर्गश्च मोक्षश्च यो यथा गन्तुमिच्छति ॥

¹ सोऽग्निहोत्रात्—क.

² मुहूता—क.

आद्या व्याहृतयस्तिस्तस्त्वया स्वाहा नमो वषट् ।

यस्यैते वेशमनि सदा ब्रह्मलोकस्थ एव सः ॥

आङ्गिरा अपि—

यो दद्यात्काश्चनं मेरुं पृथिवीं च ससागराम् ।

तत्सायं प्रातर्होमस्य तुल्यं भवति वा न वा ॥

सत्यव्रतोऽपि—

शिलोऽिञ्छनां तु यद्गर्म्यमहन्यहनि यत्फलम् ।

तदर्शपूर्णमासाभ्यां सम्यगग्रोति वै द्रिजः ॥

वायुपुराणे—

दर्शं च पूर्णमासं च ये यजन्ति द्रिजातयः ।

न तेषां पुनरावृत्तिर्वैद्यलोकात्कदा चन ॥

पैठीनसिरापि—

हुताग्रिहोत्रस्य कृताग्रिकस्य

समाप्तजप्यस्य पथि¹ स्थितस्य ।

यद्वाह्मणस्यात्मनि ब्रह्मवीर्यं

तत्काङ्क्षन्ते क्रषयो वै समस्ताः ॥

हारीतोऽपि—

नास्तचयज्ञस्य लोको वै नायज्ञो विन्दते शुभम् ।

अनिष्टयज्ञोऽपूतात्मा भ्रश्यति छिन्नपर्णवत् ॥

¹ समाप्त्य जन्मार्थपथे—ग.

यज्ञेन लोका विमला विभान्ति
 यज्ञेन देवा अमृतत्वमापुः ।
 यज्ञेन पापैर्वहुभिर्विमुक्तः
 प्राप्नोति लोकान्परमस्य विष्णोः ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायामग्रिहोत्रमहिमा.

कर्माणि.

अथ कर्माणि । तत्र मनुः—

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
 तद्वि कुर्वन्यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

एतत्स्मार्तस्यापि प्रदर्शनार्थम् । अत एव विष्णुः—

श्रौतं स्मार्तं च यत्किञ्चिद्विधानं सर्वमादरात् ।
 गृहे निवसता कार्यमन्यथा दोषमृच्छति ॥

स्मार्तं गृहोक्तमौपासनादि । तद्रैवादिकाश्रौतं कार्यम् । तथा च
 याज्ञवल्क्यः—

कर्म स्मार्तं विवाहाश्रौतं कुर्वति प्रस्त्रहं गृही ।
 दायकालाहृते वाऽपि श्रौतं वैतानिकाग्रिषु ॥

श्रौतमाग्रिहोत्रादि । वैतानिका गार्हपत्यादयः । गौतमोऽपि—
 ‘भार्यादिरग्निर्दायादिवर्ता तस्मिन्गृह्याणि.’

इति । दायं पितृधनम् । अत्र भार्यादित्वे दायादित्वे च यथा
 स्वगृहं व्यवस्था । एवं च यदुक्तं गार्येण—

कृत्वा दारान्^१ वै तिष्ठेत्क्षणमप्यग्निना विना ।
 तिष्ठेत चेद्विजो व्रायस्तथा च पतितो भवेत् ॥
 यथा स्त्रानं यथा भार्या वेदस्याध्ययनं यथा ।
 तथैवोपासनं दृष्टं न स्थितिस्तद्वियोगतः ॥

इति, यदपि वासिष्ठेन—

‘अश्रोत्रिया अननुवाक्या अनग्रयश्गूद्रधर्माणो भवन्ति’

इति, यदपि व्यासेन—

योऽगृहीतविवाहाग्निर्गृहस्थ इति मन्यते ।

अन्वं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

इति, तदधिकारप्राप्तौ सत्यां वेदितव्यम् । अश्रोत्रिया वेदर-
 हिताः । अनुवाक्यमनुवचनं तद्रिहीना अननुवाक्या ज्ञानरहिता
 इत्यर्थः । अत्र गर्गः—

यो वैदिकमनादृत्य कर्म स्मार्तेतिहासिकम् ।

मोहात्समाचरेद्विप्रो न स पुण्येन युज्यते ॥

प्रधानं वैदिकं कर्म गुणभूतं तथेतरत् ।

गुणनिष्ठः प्रधानं तु हित्वा गच्छत्यधोगतिम् ॥

इति । एतद्विद्यमानवैदिकसामर्थ्यविषयम् । अत एव व्यासः—

श्रौतं कर्म न चेच्छक्तः कर्तुं स्मार्तं समाचरेत् ।

अत्राप्यशक्तः करणे सदाचारो भवेद्बृधः^२ ॥

अनेन सति सामर्थ्ये भवितव्यं वैदिकेनेत्युक्तं भवति ।

^१ कृतदारो न—क. ख.

^२ सदाचारे लभेद्बृधः—ग.

उक्तं च वसिष्ठेन—

‘अलमग्रचाधेयाय नानाहिताग्निस्स्यात्,

अलं च सोमाय नासोमयाजी।’

इति । अलं समर्थ इत्यर्थः । सामर्थ्यं चानाहिताग्निपितृराहिसादि । एवं च यस्याधानादिसामर्थ्यमस्ति तस्यैव ‘अनाहिताग्निता स्तेयम्’ इत्यादिदोषो नान्यस्येत्यनुसन्धेयम् । अत्र वसिष्ठः—

‘अवश्यं ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । दर्शपूर्णमासाग्रय-

णेष्टिचातुर्मास्यपशुसोमैश्च यजेत्।’

इति । हारीतोऽपि—

पाकयज्ञान्यजेन्नित्यं हविर्यज्ञांश्च नियशः ।

सौम्यांश्च¹ विधिपूर्वेण य इच्छेद्वर्ममव्ययम् ॥

इति । ते च गौतमेन दर्शिताः—

अष्टुका पार्वणं श्राद्धं श्रावण्याग्रयणी चैत्र्याश्वयुजी

चेति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । अग्रचाधेयमग्निहोत्रं

दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्याग्रयणेष्टिर्निरूपशुव-

न्धस्सौत्रामणिरिति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः । अग्नि-

ष्टोमोऽसग्निष्टोम उक्थ्यष्ठोऽशी वाजपेयोऽतिरा-

त्रोऽसौर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः.

इति । पार्वणं पर्वणिं क्रियगाणं स्थालीपाकलक्षणम् । श्राद्धं

मासिश्राद्धम् । श्रावणी सर्पवलिः । आग्रयण्याग्रयणम् । चैत्री

¹ सोमांश्च—क. ख.

होलकाख्यं कर्म । आश्वयुजी इन्द्रधनजहोमाख्यं कर्म । अन्ये प्रसिद्धाः । केचित् 'औपासनहोमो वैश्वदेवं पार्वणमष्टका मासि- श्राद्धं सर्पवलिरीशानवलिः' इति सप्त पाकयज्ञानाहुः । एवमेकविं- शतिसंस्थं यज्ञमभिधाय देवलः—

‘वाजपेयाश्वमेधराजसूयपौण्डरीकगोसवादयो म-
हायज्ञकतवः’

इति । अत्र कालनियममाह मनुः—

अग्निहोत्रं तु जुहुयादायन्ते शुनिशोस्सदा ।
दर्शेन चार्धमासान्ते पूर्णमासेन चैव हि ॥
सस्यान्ते नवसस्येष्या तथर्त्वान्ते द्विजोऽध्वरैः ।
पथुना त्वयनस्यान्ते समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥

इति । आद्यन्ते शुनिशोस्सायं प्रातससन्ध्ययोरित्यर्थः । अध्वरै-
श्रातुर्मास्यैः,

सस्ययुक्तो नवेष्या तु चातुर्मास्यैस्समृतो मखः ।

इति जावालिस्मरणात् । अत्रानुकल्पमाह याज्ञवल्क्यः—

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ।

कर्तव्याऽग्रयणोष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टुं वैश्वानरीं द्विजः ।

इति । एषां सोमादीनां कथंचिदसम्भवे प्रतिनिधित्वेन तत्त्वाल एव पृथक्पृथगेनामिष्टं निर्वपेदित्यर्थः । तत्त्वार्यकरत्वेन तत्त- द्वर्मलाभात् ;

‘प्रतिनिधिस्तद्वर्मा च स्यात्’

इसापस्तम्बस्मरणात् । नन्वेवं तर्हि सौमिकादिविध्यन्तरप्राप्ति-
स्यात् ? मैवं, अग्रिहोत्रादिशब्दस्य तत्तदङ्गवर्गप्राप्त्यर्थत्वात्¹ ।
यत्पुनर्मनुनोक्तं—

इष्टं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।

क्लपानां पथुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे ॥

इति । तदपि पश्वादिकार्य एवेष्टिविधानपरं न पुनस्तदकरणे
प्रायश्चित्तविधानार्थम् । निष्कृतिसोमादिकार्यनिष्पत्तिः । यद्येवं
वैश्वानर्यैवालं किमन्यैरित्याशङ्क्यानन्तरमाह स एव—

आपत्कल्पेन यो धर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः ।

स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥

विश्वैश्च देवैस्साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्पिभिः ।

आपत्सु मरणाद्ग्रीतौर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥

इति । विधेमुख्यस्येत्यर्थः । अतो निष्कृतिग्रहणेऽपि वैश्वानरेष्टः
प्रतिनिधिरेव न प्रायश्चित्तमियनुसन्धेयम् । एतेनैतेषां नियत्व-
मित्युक्तं भवति । उक्तं च प्रजापतिना अकरणे प्रायश्चित्तवि-
धानात्—

काले त्वाधाय कर्माणि अप्रवासी विशेषतः ।

तपः कुर्वन्निरात्रेण मासि मासि विथुद्यति ।

दर्शं वा पौर्णमासीं वा लुप्त्वा चोभयमेव वा ॥

¹ अग्रिहोत्रादिशब्दवत्तदन्तर्गतर्थमप्राप्त्यर्थत्वात्. ग.

एकस्मिन्कुच्छ्रपादेन द्रयोरधेन शोधनम् ।
 हविर्यज्ञेष्वशक्तस्य लुप्तमप्येकमादितः ॥
 प्राजापयेन शुद्धयेत पाकसंस्थासु चैव हि ।
 सन्ध्योपासनहानौ तु नित्यस्त्रानं विलोप्य च ॥
 होमं च नैत्यकं शुद्धयेत्सावित्यपृसहस्रकृत् ।
 समान्ते सोमयागानां हानौ चान्द्रायणं चरेत् ॥
 अकृत्वाऽन्यतमं यज्ञं यज्ञानामधिकारतः ।
 उपवासेन शुद्धयेत पाकसंस्थासु चैव हि ॥

कात्यायनोऽपि—

पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवद्रयस्य च ।
 अनिष्टा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा ॥
 भोजने पतितान्नस्य चस्त्वैश्वानरो भवेत् ।

इति । मनुरप्यकृतनवयज्ञस्य नवाशननिषेधमाह—

नानिष्टा नवसस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान्द्रिजः ।
 नवान्नमद्यान्मांसं च दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥

अयं च नवान्ननिषेधो वक्ष्यमाणवीह्याद्यभिप्रायेण । तथा चाप-
 स्तम्बः—

‘यदकृत्वाऽग्रयणं नवस्याभीयाद्वेभ्यो भागं प्रति-
 कृत्समयादार्तिमाच्छेत्’.

इति । विष्णुरपि—

नवयज्ञाधिकारस्थाः श्यामाका व्रीहयो यवाः ।

अकृताग्रयणो नाद्यादन्येष्वानेयमस्मृतः ॥

इति । अत्र कालनियममाहापस्तम्बः —

‘वर्षासु श्यामाकैर्यजेत शरद्रि व्रीहिभिर्वसन्ते यवै
र्यथर्तु वेणुयौरिति विज्ञायते ’

इति । श्रुतिरपि—

‘गृहमेधी व्रीहियवाभ्यां शरद्रसन्तयोर्यजेत श्यामाकै-
र्नावारैर्वा वर्षास्वापत्कल्पोऽन्योन्येन पुराणैर्वा ’

इति । अत्र कूर्मपुराण—

नास्तिक्यादथ वाऽलस्याद्योऽग्नीन्नाधातुमिच्छति ।
यजेत वा न यज्ञेन स याति नरकान्वहून् ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणोऽपि विशेषतः ।
आधायार्प्ति विशुद्धात्मा यजेत परमेश्वरम् ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायामग्निहोत्रादिकर्माणि.

अधिकारिनिरूपणम्.

उक्तान्याधानादीनि कर्माणि । अधुना तत्र तत्रा-
धिकारी निरूप्यते । तत्र वासिष्ठः—

‘अलमग्रचाधेयाय नानाहिताग्निस्यादलं च सो-
माय नासोमयाजी’

इति । अलं समर्थ इत्यर्थः । तच्च सामर्थ्यं याज्ञवल्क्येन
दर्शितं—

त्रैवार्षिकाधिकान्नो यस्स हि सोमं पिवेद्विजः ।

इति । वर्षत्रयं यावद्दूसभरणपर्याप्तमन्नमाधिकं वा यस्यास्ति स सोमं पिवेत् सोमेन यजेतेत्यर्थः । तथा च मनुः ॥

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्यासं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वाऽपि विद्येत् स सोमं पातुमर्हति ॥

एतःकाम्यसोमाभिप्रायं, कृणश्रुतेर्नियस्यावश्यकर्तव्यत्वात्; अकरणे प्रत्यवायविधानाच्च । उक्तं चानन्तरमेव मनुना—

अतस्त्वल्पीयसि द्रव्ये यस्सोमं पिवति द्विजः ।

अपीतसोमपूर्वोऽपि स न प्राप्नोति^१ तत्फलम् ॥

इति । अतः उक्तादल्पीयसि द्रव्ये यः पूर्वमकृतसोमयागस्सोऽपि तस्य नित्यस्य फलं न प्राप्नोति । किमुत काम्यस्येत्यर्थः । अतो नाल्प^२ धनः काम्यसोमयागं कुर्यात् । अनेनैवाभिप्रायेण शङ्खोऽपि—

त्रैवार्षिकाधिकान्नस्तु पिवेत्सोममतन्द्रितः ।

इष्टे वैश्वानरीं कुर्यात्तथैवाल्पधनो द्विजः ॥

इति । इष्टिग्रहणं सोमयागात्प्राचीनाग्रिहोत्रादिकर्मोपलक्षणार्थम् ।

अत एव याज्ञवल्क्यः ॥

प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ।

^१ स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति इति मुद्रितपुस्तके

^२ अतोऽर्थात्वाल्प—क.

इति । प्राक्सोमोद्रवाः प्राक्सोमिक्यः । मनुरपि—

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धानो जितेन्द्रियः ।

न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथं चन ॥

इन्द्रियाणि यशस्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून् ।

हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥

पत्स्यपुराणेऽपि—

अन्नहीनो दहेद्रादृं मन्त्रहीनस्तथैत्वजः ।

यजन्तं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥

इति । अन्नपरिमाणमपि शङ्खेनोक्तं—

सहस्रं भोजयेत्सोमे ब्राह्मणानां शतं पशौ ।

चातुर्मास्येषु सर्वेषु शतं पर्वणि पर्वाणि ॥

इति । यत्तु श्रुतौ—

‘दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यलिपकाऽपि’

इति, तन्नियाभिप्रायम् । अत एव वोधायनः—

यस्य लुप्तानि नियानि तथैवाजस्त्रकाणि च ।

विपथस्थो हि न स्वर्गं गच्छेतु पतितो हि सः ॥

तस्मात्कन्दैः फलैर्मूलैर्मधुनाऽथ रसेन वा ।

नित्यं नित्यानि कुर्वीत न च नियानि लोपयेत् ॥

इति । तेनाल्पधनस्यापि नित्यसोमेऽधिकारसिद्धिः । एवमाधा-

नेऽपि द्रष्टव्यम् । तथा च प्रजापतिः—

सर्वसंस्थाधिकारी स्यादाहिताग्निर्धने सति ।

आदध्यान्निर्धनोऽप्यग्निं न तु पापभयाद्विजः ॥

न पापभयादाहिताग्निसंस्थाधिकारी, किन्तु धने सखेव, तासां
काम्यत्वात् । निर्धनोऽल्पधन इसर्थः । मनुरपि—

प्राजापत्यमदत्वाऽश्वमग्न्ययाधेयस्य दक्षिणाम् ।

अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥

अविभवे तु वाह्मणोऽश्वमदत्वाऽप्याहिताग्निर्भवतीति भावः ।

अत एवापस्तम्बः—

‘यद्यनाढ्योऽग्नीनादधीत काममेवैकां गां दद्यात्’

इति । अत्र कालनियममाह विष्णुः—

‘यदहरेवैनं श्रद्धोपनमेत्तदहरेवादधीत’

इति । काण्डाजिनिरपि—

पुत्रमुत्पाद्य कर्मेतत्कुर्याद्वैतानिकं बुधः ।

यथाकथंचिदादध्यात्प्राप्तं चेत्साधुतो धनम् ॥

इति । साधुग्रहणं शूद्रादिव्युदासार्थम् । अत एव मनुः—

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ।

ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिपु गर्हिताः ॥

तेषां सततमज्ञानां वृपलाग्रचुपसेविनाम् ।

पदा मस्तकमाकम्य दाता दुर्गाणि सन्तरेत् ॥

इति । अनेनाधानपूर्वकमग्निहोत्रं निपिद्धयते नाग्निहोत्रमात्रं,

‘वृषलाग्रचुपसेविनाम्’ इति शूद्राग्नित्ववचनात् । यमोऽपि—

उपादाय धनं शूद्राद्योऽग्निहोत्रमुपावसेत् ।
शूद्राग्निहोत्री स भवेद्वृत्तवादिपु गर्हितः ॥
परकर्मकरो नित्यं शूद्रायेः पर्युपासनात् ।
आत्मानं समधः कृत्वा परांस्तारयते हि सः ॥

छागलेयोऽपि—

यश्शूद्रादधिगम्यार्थानग्निहोत्रमुपावसेत् ।
दाता तत्फलमाप्नोति कर्ता च नरकं व्रजेत् ॥

एवं यज्ञार्थेऽपि धने द्रष्टव्यम् । तत्रापि दोषथ्रवणात् । तथा च
यमः—

धर्मविद्वाल्पणशूद्राद्यज्ञार्थं नाहरेद्धनम् ।
जायते प्रेय चण्डालशूद्रार्थेनेष्टदेवतः ॥

मनुरापि—

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत धर्मवित् ।
यजमानस्तु भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

चण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षितात् ।

शङ्खोऽपि—

न शूद्रान् धनं भिक्षेत्सर्वं दद्यान् भिक्षितम् ।
अनेनार्थादसर्वदानं निषिद्धमित्युक्तं भवति । अत एव मनुः—
यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति ।
स याति भासतां विप्रः काकतां च शतं समाः ॥

यमोऽपि—

यज्ञार्थं भिक्षितं द्रव्यं यस्सर्वं नोपयोजयेत् ।
 श्वपाकयोनौ जायेत् स तदुक्ता तु दुर्मतिः ॥
 इति । यदा तु प्रकान्तयज्ञस्य मध्ये कथंचित्पश्चाद्यसम्भवेन यज्ञः
 प्रतिरुद्धः¹ तदा शूद्रादेस्तद्राद्य² मिसाह मनुः—
 यज्ञश्चेत्यतिरुद्धस्त्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनिं ॥
 यो वैश्यस्त्याद्वद्वुपशुर्हीनकतुरसोमपः ।
 कुटुम्बात्तस्य तद्रव्यमाहरेवज्ञसिद्धये ॥
 आहरेत्तीणि वा द्रे वा कामं शूद्रस्य वेशमनः ।
 न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदास्ति परिग्रहः ॥
 योऽनाहिताग्निशतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।
 तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥
 इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायामधिकारिनिरूपणम्.

होमविधिः

अथ होमविधिः । तत्र दक्षः—
 सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयंहोमो विधीयते ।
 स्वयंहोमफलं यत्स्यात्तदन्येन न लभ्यते ॥
 किं तर्ष्ण्यहोमे फलामियपेक्षिते स एवाह—
 होमे यत्फलमुदिष्टं जुह्वतस्स्वयमेव तु ।

¹ प्रतिबद्धः—ग.

² स्तदाहर्तव्य—क. स.

हूयमाने तदन्येन फलमर्थं प्रपद्यते ॥

इति । अत्र कर्तृनियममाह शौनकः—

‘पाणिग्रहणादधिगृह्यं परिचरेत्स्वयं पत्न्यपि वा
पुत्रः कुमार्यन्तेवासी’

इति । अन्तेवासी शिष्यः । दक्षोऽपि—

ऋत्विक् पुत्रो गुरुभ्राता भागिनेयोऽथ विद्वतिः ।
पूर्वैरपि हुतं यत्स्यात्तद्वतं स्वयमेव तु ॥

विद्वनिर्जामाता । आपस्तम्बोऽपि—

‘अहरहर्यजमानस्वयमग्निहोत्रं जुहुयात्पर्वणि वा
ब्रह्मचारी वा जुहुयाद्वाह्यणा हि स परिक्रीतो भ-
वति । क्षीरहोता वा जुहुयाद्वनेन हि स परिक्रीतो
भवतीति वृच्चब्राह्मणम्’

इति । अत्र विशेषमाह विष्णुः—

‘स्वयमहुत्वा न परं याजयेत्’

इति । विष्णु^१ पुराणोऽपि—

ऋत्विक्पुत्रोऽथ पत्री वा शिष्यो वाऽपि सहोदरः ।
प्राप्यानुज्ञां विशेषेण जुहुयाद्वा^२ यथाविधि ॥

एतत्सर्वं स्वयंहोमालाभविष्यत, तस्यैव प्रशस्तत्वात् । तथा च
श्रुतिः—

अन्यैश्चतद्वताद्वोमादेकाशिष्यहुतो वरः ।

^१ कूर्म—ग.

^२ जुहुयुर्वा—ग.

शिष्यैश्चतहुताद्वोमादेकः पुत्रहुतो वरः ।

पुत्रैश्चतहुताद्वोमादेको ह्यात्महुतो वरः ॥

इति । यत्पुनर्मनुनोक्तं—

नैव कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न वालिशः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥

नरके हि पतन्त्येते जुहून्तस्स च यस्य तत् ।

तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ॥

इति, तच्छ्रौताग्निविपयं, अग्निहोत्रग्रहणात् । एतेन न शौनकोक्ति-
विरोधः । कन्याग्रहणं पवन्ना अपि प्रदर्शनार्थम् । अत एव
गोविलः—

‘कामं गृह्णामौ पवनी जुहुयात्सायम्प्रातर्होमौ’¹ ।

इति । क्रत्विगादिहोमेऽपि यजमानसन्निधानेन भवितव्यमित्युक्तं
कात्यायनेन—

असमक्षं तु दम्पत्योर्होतव्यं नार्त्वगादिना ।

द्व्योरप्यसमक्षं तु भवेष्वुतमनर्थकम् ॥

इति । अत्रापिशब्दात्कर्थंचिदन्यतराभावेऽपि न दोष इत्युक्तं
भवति । अत एव कचित्प्रवासानुग्रहस्तेनैव दर्शितः—

निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा ।

प्रवसेत्कार्यवान्विप्रो वृथैव न चिरं वसेत् ॥

¹ गृह्णामौ जुहुयात्पन्नी सायं प्रातश्च होमयोः—वैय.

इति । अत्र यज्ञपार्ब्धः —

दुहित्रा स्तुपया वाऽपि विहारो न विरुद्धते ।
निर्लेपनं च पात्राणामुपलेपनमर्चनम् ॥

इति । विहारो विहरणम् । अत्र कालनियममाह कात्यायनः —
सूर्येऽस्तशैलमप्राप्ते पद्मिनिश्चिरिहाङ्गुलैः ।
प्रादुष्करणमश्रीनां प्रातर्भासां च दर्शने ॥

प्रादुष्करणं विहरणम् । तथा होमकालोऽपि तेनैव दर्शितः —
यावत्सम्यङ्गं भाव्यन्ते न भस्यृक्षाणि सर्वेशः ।
न च लौहित्यमायान्ति तावत्सायं तु ह्रयते ॥

मरीचिरापि —

निरशिमवत्यां सन्ध्यायां नूर्यनक्षत्ररशिमभिः ।
होमकालस्स विज्ञेयो ह्यग्निर्भा तथा मही ॥

आपस्तम्बोऽपि —

समुद्रो वा एष यदहोरात्रस्तस्यैते गाये तीर्थे यत्स-
न्धी । तस्मात्सन्धौ होतव्यमिति शैलालित्राद्धरणं
भवति । नक्षत्रं दृष्ट्वा प्रदोषे निशायां वा सायम्.

इति । होतव्यमिति सर्वत्रानुवर्तते । यत्र शक्यमुपस्थातुं तद्वाधम् ।
नक्षत्रमेकमपि दृष्ट्वा प्रदोषे, सर्वेषूदितेषु निशायां यस्यां दशायां
शेरते भूतानि । अत एवोक्तं —

‘कालातिपत्तिर्वनाऽडिकोर्ध्वम्’

इति । एते चत्वारस्सायं होमकालाः । तथा प्रातहोमकाला अपि
तेनैव दर्शिताः ॥

‘उपस्युपोदयं समयाविषित उदिते प्रातः’

इति । समयाविषिते अर्धोदिते । तथा मनुरपि—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्तते यज्ञः इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥

इति । एतेषां लक्षणमाह व्यासः ॥

रात्रेष्पोदशके भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते ।

काले त्वनुदितं प्रातः होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

तथा प्रभातसमये नष्टनक्षत्रमण्डले ।

रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितस्तु सः ॥

रेखामात्रस्तु दृश्येत रक्षिमाभिस्तु समन्वितः ।

उदितं तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

इति । अनेन रेखादर्शनादारभ्य तृतीयो होमकालः इत्युक्तं
भवति । अत एव कात्यायनः ॥

हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद्गुरुं हित्वा न गच्छति ।

तावद्गोमाविषिते पुण्यो नान्यो ह्युदितहोमिनाम् ॥

आश्वलायनोऽपि—

‘सङ्गवान्तः प्रातः’³

¹ प्राहु—क. ख. — ² समयाविषित—वैद्य.

³ प्रदोपान्तस्सायं स—क.

इति । होमकाल इत्यनुवर्तते । अत्र पुलस्त्यः—

अकाले चेत्कृतं कर्म कालं प्राप्य पुनः क्रिया ।
कालातीतं तु यत्कुर्यादकृतं ताद्विनिर्दिशेत् ॥

इति । अकाले अनागते काले कृते पुनः काले कर्तव्यम् ।
अतीते तु काले कृते तस्यानुपादेयत्वात्कृतमप्यकृतमेवेत्यर्थः ।
यदा तु कथंचिन्मुख्यकालातिक्रमः तदा गोविलोक्तं द्रष्टव्य—

‘अथ यदि गृह्णेऽपि सायम्प्रातहर्मयोर्दर्शपूर्णमास-
योर्वा हव्यं होतारं वा नाधिगच्छेत्कथं कुर्यादिति?
आसायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति आप्रातराहुते
स्सायमाहुतिरामावास्यायाः पौर्णमासी नात्येत्या
पौर्णमास्या अमावास्या’

इति । अतः गौणेऽपि कालेऽतिपन्नं कर्म कुर्यादिति भावः । तच्च
प्रायश्चित्तानन्तरमेव कार्यं, ‘यदि सायमग्निहोत्रकालोऽतिपद्येत्’
इसापत्तम्बेन मुख्यकालातिपत्तौ प्रयश्चित्ताभिधानात् ।

आश्वलायनोऽपि—

‘सङ्ग्रहान्तः प्रातस्तमतिनीय चतुर्गृहीतमाज्यं
जुहुयात्’

इति । एतच्च गौणकालानुष्टानमापद्विपर्यं, होमकालान्प्रकृत्य—

‘सर्वेष्वेतेषु कालेषु होतव्यमापदि हुतमिलेव प्रतीयात्’

इत्यापस्तम्बस्मरणात् । उक्तं च गोविलेन—

‘यदि हव्यं होतारं वा नाधिगच्छेत्कथं कुर्यात्’

इति । गौणकालाभिप्रायेण कासायनोऽपि—

पौर्णमास्यस्ये¹ हव्यं होता वा यदहर्भवेत् ।

तदहर्जुहुयादेवममावास्यास्येऽपि च ॥

हव्यं हविः । होता ऋत्विक् । अत्रापि कृत्वा पाथिकृतं वैश्वानरं वाऽतिपन्नं कार्य—

‘अग्न्ये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमवास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपाद्य’

इति श्रुतेः । एतदपि यावदन्यस्य पर्वणो न कालः । तत्रासौ तु प्रायश्चित्तमेव न पुनरतिपन्नानुष्टुप्नं आधिकारान्तरावरोधेन पूर्वाधिकारनिवृत्तेः । उक्तं च भाष्यकारेण—

‘ततो दशों वा पूर्णमासो वा यावदन्यो न पर्वकालः’

इति । एष एव न्यायस्सायंप्रातर्होमयोरापि । एवं पश्चाग्रयणाद्यतिपत्तावपि कृत्वा पाथिकृतं वैश्वानरं चातिपन्नानुष्टुप्नं तयोरपि तद्रिकारत्वात्² । अत्र वैजावापः—

¹ पूर्णमासात्यये. — क. ख.

² रपीष्टिविकारत्वात्—क. ख.

एके हुदितहोमास्युरन्येऽनुदितहोमिनः ।

अन्ये भोजनहोमाश्च पक्षहोमास्त्वैव च ॥

भोजनहोमास्युरत्यापद्विपयम् । एवं पक्षहोमोऽपि द्रष्टव्यः । तथा च मरीचिः —

शरीरापद्वेद्यत्र भयाद्वाऽर्तिः प्रजायते ।

तथाऽन्यास्वपि चापत्सु पक्षहोमो विधीयते ॥

‘यायावरा ह वै पुरा नाम ऋषय आसंस्तेऽध्वन्याश्राम्यस्तेऽर्धमासायार्धमासाय अग्निहोत्रं जुहुवुः। तस्माद्यायावरधर्मेण आमयाव्यार्तो वा जननमरणयोरध्वानि वाऽपत्सु वाऽर्धमासायार्धमासायाग्निहोत्रं जुहुयात्प्रतिपदि सायं चतुर्दश चतुर्गृहीतान्यन्यत्रयसेका समित्सकृद्धोमस्सकृत्पाणिनिर्मार्जनं सकृदुपस्थानमेवं प्रातः’

इति । पक्षहोमे तु मध्ये त्वापन्निवृत्तौ पुनर्होमो न दोपायेसाहमरीचिः —

पक्षहोमानथो कृत्वा मध्ये तस्मान्निवर्तितः ।

होमं पुनः प्रकुर्यात् न चासौ दोपभाग्भवेत् ॥

तथा समस्यहोमोऽपि तेनैव दर्शितः—

प्रवासे वाऽग्निहोत्री^१ यस्त्रिपञ्चाहं च^२ सप्त वा ।

दातव्यो होम एकाहे सायं प्रातः पृथक्पृथक् ॥

^१ प्रवासिनोऽग्निहोत्रे — ख । ^२ स्त्रिपञ्चाहाश्च — वै ।

इति । अत्र द्रव्यनियममाह कात्यायनः—

कृतमोदनसकृदादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।

त्रीद्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति हृव्यं त्रिधा वृथैः ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

तैलं दधि पयस्सोमो यवागूरोदनो वृतम् ।

तण्डुला मांसमापश्च दश द्रव्याण्यकामतः ॥

कात्यायनोऽपि—

दविष्येषु यवा मुख्यामृतदत्तु त्रीहयस्स्मृताः ।

अभावे त्रीहयवयोर्दध्ना वा पयसाऽपि वा ॥

तदभावे यवाग्वा वा जुहुयादुदकेन वा ।

शौनकोऽपि—

‘कामं तु त्रीहियवतिलैः’

इति । मुख्यद्रव्यालाभे तु कात्यायनोक्तं द्रष्टव्यम्—

यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुसारे च ।

यवानामिव गोधूमा त्रिहीणामिव तण्डुलाः¹ ॥

इति । यत्र पुनर्द्रव्यादिविशेषानुपादानं तत्रापि स एवाह—

आज्यं हृव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवताग्यास्तु प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

इति । अत्राहुतिपरिमाणमाह वृहस्पतिः—

प्रस्थधान्यं चतुष्पष्टिराहुतेः परिकीर्तिम् ।

¹ शालयः—क ख.

तिलानां तु तदर्थं स्यात्तदर्थं स्याद्वृतस्य तु ॥

बोधायनोऽपि—

व्रीहीणां वा यवानां वा शतमाद्रुतिरिष्यते ।

इति । होमस्तु गृह्णोक्तविधिना तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—

स्वस्वगृह्णोक्तविधिना¹ होमं कुर्याद्यथाविधि ।

इति । यथाविधि यथाशास्त्रमित्यर्थः । तत्कथमित्यपेक्षिते—

तीर्थायतनसम्पूर्णं प्रातरुत्तानपाणिना ।

द्रुचङ्गुले समिधोऽतीय सर्वत्र जुहुयाद्वावेः ॥

विष्णुरपि—

अप्रवुद्धे सधूमे वा जुहुयाद्यो हुताशने ।

यजमानो भवेदन्धस्सोऽसुत्रेति हि नश्श्रुतम् ॥

योऽनार्थिपि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारे चैव मानवः ।

मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते ॥

अतश्च वहुशुष्केन्धसुसमिद्दे हुताशने ।

विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये ॥

आपस्तम्बोऽपि—

‘यदङ्गारेपु व्यवशान्तेपु लेलायद्विभाति तदेवाना-

मास्यम् । तस्मात्तथा होतव्यं यथाऽस्येऽपिदधा-

त्येवं तदिति विज्ञायते’

इति । व्यवशान्तेष्वर्विरहितेपु ज्वाला यद्विभाति दीप्यमानं

¹ स्वगृह्णोक्तेन विधिना—क. ख.

विभाति वेत्यर्थः । यस्य पुनश्चौताग्रिस्स्मार्ताग्रिश्च तस्यानुपृष्ठाने
विशेषमाह भरद्वाजः—

होमं वैतानिके कृत्वा स्मार्तं कुर्याद्विचक्षणः ।
स्मृतीनां वेदमूलत्वात्स्मार्तं केचित्पुरा विदुः ॥

शातातपोऽपि—

श्रौतं यवात्स्ययं कुर्यादन्योऽपि स्मार्तमाचरेत् ।
अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः ॥

इति । एतच्च ज्ञात्वैवानुपृष्यमन्यथा दोषश्रवणात् । तथा
चाङ्गिराः—

स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत्किञ्चिज्ञानवर्जितम् ।
क्रीडाकर्मेव वालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनम् ॥

चतुर्विंशतिमतेऽपि—

हुतं ज्ञानक्रियाहीनं हुतास्त्वज्ञानतः क्रियाः ।
अपश्यन्नन्धको दण्डः पश्यन्नपि च पङ्कुकः ॥

इति । यदा तु प्रमादात्कर्मप्रच्युतिः तदा प्रजापतिनोक्तं द्रष्ट
व्यम्—

प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्रिष्णोस्सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

अध्वरेषु यज्ञेषु । अत्र कूर्मपुराणं—

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि निस्सङ्गः कामवर्जितः ।
प्रसन्नेनैव मनसा कुर्वाणो याति तत्पदम् ॥

इति । ब्रह्माधानं ब्रह्मार्पणम् । तदपि तवैवोक्तं—
 ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणे सम्प्रदीयते ।
 ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
 नाहं कर्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तदा ।
 एतद्ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृपिभिस्तत्त्वदर्शभिः ॥
 प्रीणातु भगवानीशः कर्मणाऽनेन शाश्वतः ।
 करोति सततं वुद्धच्या ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
 यद्वा फलानां संन्यासं प्रकुर्यात्परमेश्वरे ।
 कर्मणमेतदित्याहुः ब्रह्मार्पणमनुच्चमम् ॥
 तस्मात्सेवेत सततं कर्मयोगं प्रसन्नधीः ।
 तृप्तये परमेशस्य तत्पदं याति शाश्वतम्¹ ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां होमविधिः ।

औपवस्थ्यनियमः

अथौपवस्थ्यनियमः । तत्र पुलस्त्यः—
 सकृत्पर्वणि सर्पीषि हविष्यं लघुभोजनम् ।
 न सायं नोपवासस्यात्तेलामिषविवर्जितम् ॥

अत्र विशेषमाहापस्तम्बः—

त्रुमिश्चान्नस्य । यच्चैनयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि
 भुञ्जीयाताम्

¹ क्षेकोऽयं 'ग' पुस्तके न दृश्यते ।

इति । अत्र वर्ज्यान्याह हारीतः—

मापमसूरमधुमांसपरान्नमैथुनानि व्रत्येऽहनि वर्जयेत्

इति । व्रसाहमन्वाधानदिनम् । भरद्वाजोऽपि—

वर्जयेत्पर्वकालेषु स्त्रीतैलामिषभोजनम्¹ ॥

साङ्घचायनोऽपि—

कलहं कीतविक्रीतं प्रहासं वहुभाषणम् ।

तौर्यत्रिकं वृथा शश्यां यक्ष्यमाणो विवर्जयेत् ॥

जावालिरपि—

कैदारकान्कुलुत्थांश्च वर्जयेत्कोद्रवांस्तथा ।

अनृतं बहुवादं च क्रयविक्रयमेव च ॥

दन्तशौचं च पूर्वेद्युर्यागस्यैतानि वर्जयेत् ।

मसूरान् लवणान्क्षारांश्चणकान्कोरदूषकान् ॥

मापान् मधु परान्नं च वर्जयेत्पर्वणि द्विजः ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि—

शाकं मांसं मसूरांश्च चणकं कोरदूषकान् ।

मापान् मधु परान्नं च वर्जयेदांपवस्तुके ॥

बोधायनोऽपि—

सर्वमैतदहः कोशिधान्यं वर्जयेदन्यत्र तिलेभ्यः

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायामौपवस्थ्यनियमाः.

¹ वृक्षजम्—क. ख.

पुनराधानम्.

अथ पुनराधाननिमित्तानि । तत्र कात्यायनः —

विहायाग्निं सभार्यश्चेत्सीमामुहूर्ष्य गच्छति ।

होमकालायस्यै¹ तस्य पुनराधानामिष्यते ॥

शौनकोऽपि—

अग्रावनुगते यत्र होमकालद्रयं व्रजेत् ।

उभयोर्विप्रवासे वा लौकिकाग्निर्विधीयते ॥

प्रोपिते तु यदा पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत् ।

होमकाले तु संप्राप्ते न सा दोषेण युज्यते ॥

अथ तत्रैव वसति होमकालव्यतिक्रमः ।

लौकिकोऽग्निर्विधीयीत काटकश्रुतिदर्शनात् ॥

यजमानश्च पत्नी च उभौ प्रवसनो यदि ।

आ होमान्नं निवर्तेतां पुनराधानमहंति ॥

आपस्तम्भोऽपि—

‘ यदि पत्नी सीमान्तरे² आदित्योऽस्तमियादभ्यु-
दियाद्वा पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिः । नासति यज-
माने ग्राममर्यादामग्रीनतिहरेयुर्यवतिहरेयुरग्रयो लौ-
किकास्सम्पद्येरन्नाति । यदा यावत्यो ग्राममर्यादा-
नवस्तावतीरतिक्रामन्तौ अन्वारभेयातां यदि ना-
न्वारभेयातां लौकिकास्सम्पद्येरन् ।

¹ होमकालव्यपेतस्य — क. ख

² सीमान्तरं गच्छेत् — क. सीमान्ते-ख.

इति । शौनकोऽपि—

होमद्रयासये दर्शपूर्णमासात्यये तथा ।

पुनरेवाग्निमादध्यादिति भार्गवशासनम् ॥

इति । धार्यमाणेऽग्नौ चतुरहादूर्ध्वमपि होमविच्छित्तौ पुनराधान-
मित्यापस्तम्बमतिः^१ । आश्वलायनोऽपि—

‘सर्वाश्वानुगतानादित्योऽभ्युदियाद्वाऽस्तमियाद्वाऽ
ग्न्याधेयं पुनराधेयं वा समारूढेषु चारणिनाशः’

इति । एतद्वित्ताग्निविषयमिति कौशिद्रव्याख्यातम् ।

आपस्तम्बोऽपि—

‘यस्य वोभावनुगतावभिन्नोचेदभ्युदियादा पुन-
राधेयं तस्य प्रायश्चित्तिः’

इति । उभौ गार्हपत्याहवनीयौ । तथा यदि पक्षहोमे पक्षत्रयमती-
यात्पु^२ नराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिरिति । शौनकोऽपि—

दौविको भौतिकश्वैव स्वेदार्थं योऽग्निरुद्धृतः ।

सर्वे ते लौकिका ब्रेया एकाग्रौ विगते^३ सति ।

एतत्प्रमादोद्वृताग्निविषयम् । पैठीनसिरपि—

प्रस्खलीकृतर्थमस्य पीड्यमानस्य शत्रुभिः ।

मासद्रयं प्रवासोऽस्ति परतोऽनाहिताग्निवत् ॥

शति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां पुनराधाननिमित्तानि ।

^१ स्मृतिः—ख,

^२ होमेन पक्षत्रयेऽतियाते पु—ख ।

^३ रुदाग्रौ विहृते—ग ।

अग्रधाधेयविषयम्.

अथाग्निहोत्रप्रसङ्गादन्यदप्यग्राधेयविषयं किञ्चिदुच्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः—

दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवदारानग्नींश्वैवाविलम्बयन् ॥

इति । वृत्तवतीमाचारवतीम् । सा च यदि सवर्णा । तथा च मनुः—

एवंवृत्तां सवर्णा स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।

दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥

इति । एवंवृत्तामुक्ताचाराम् । अनेनैकान्ततोऽसवर्णाया अग्नि-होत्रेण दहनं न निपिद्यते किन्तु सत्यामेव सवर्णायां तत्या अधिकारासम्भवात् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

इति । सत्यां सवर्णायामसवर्णा धर्मकार्यं न कारयेत्, तया सह धर्मान्नाचरेदित्यर्थः । अनेनासत्यां सवर्णायां असवर्णाया अप्यधिकार इत्युक्तं भवति । अत एव वसिष्ठोऽपि शूद्रैव सह धर्मानुष्टाननिषेधमाह—

कृष्णवर्णा वै रामा रमणायैव न धर्माय

इति । कृष्णवर्णा शूद्रा । सवर्णानेकत्वे तु विना ज्येष्ठ्या इत-राभिस्सह न धर्मानाचरेत् । किन्तु सहैव ज्येष्ठ्या । तथा च याज्ञवल्क्यः—

सवर्णसु विधौ धर्मे ज्येष्ठ्या न विनेतरा ।

इति । धर्मे विधौ ज्येष्ठ्या विना इतरा मध्यमा कनिष्ठा वा न नियोक्तव्या किन्तु सहैव ज्येष्ठ्येत्यर्थः । न च ज्येष्ठां मुक्ता इतरा सहधर्मचारिणीति व्याख्यानं शङ्कनीयं, यत आह कासायनः—

नैकयाऽपि विना कार्यं आधानं भार्यया द्विजैः ।

अकृतं तद्रिजानीयात्सर्वानन्वा¹ रभन्ति यत् ॥

यद्यस्मात्सर्वाः स्त्रिय आधीयमानाननीन² न्वारभन्तीत्यर्थः ।
आपस्तम्बोऽपि—

आधाने हि सती कर्मभिस्मस्मध्यते
बोधायनोऽपि—

एकैकामेव सन्नयेत्

इति । अतो ज्येष्ठ्या सहैवेतरासामधिकरो न विना ज्येष्ठ्येति सिद्धम् । एतदपि ज्येष्ठ्यायामदुष्टायाम् । अत एव कासायनः—

ज्येष्ठायां दोषहीनायां कनीयस्या यदमिमान् ।

ब्रह्महस्या भवेदस्य प्रतिपर्व हि सर्वदा ॥

इति । दोषदुष्टायां तु तां परित्यज्य अन्यया सह धर्ममाचरेदिति भावः । तथा च दक्षः—

धर्मपती समाख्याता निर्दोषा यदि मा भवेत् ।

दोषे सति न दोपस्स्यादन्या कार्या गुणान्विता ॥

¹ 'नान्वा' इत्यपराके फाठान्तरम् । ² आधीयमानमग्निम-क ख.

इति । यतु विष्णुनोक्तं—

अग्निहोत्रादियज्ञेषु द्वितीया न सहाचरेत् ।

अन्यथा निष्फलं तस्य स्थिष्टैः क्रतुशर्तेरपि ॥

इति, तदसर्वाद्वितीयाविषयम् । ज्येष्ठायामदुष्टायां केवलं द्वितीयाविषयं वा सत्स्वग्रिषु या परिणीता तद्विषयं वा । अन्यथा पूर्वोक्तवचनविरोधस्थ्यात् । यदापि कात्यायनेनोक्तं—

प्रथमा धर्मपत्री स्याद्वितीया रतिवर्धिनी ।

दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुपपद्यते ॥

इति, तदापि वैष्णवेन समानविषयम् । नन्वाहिताश्रेः पुनरुद्धाहो निषिद्ध एव । यदाहापस्तम्भः—

‘धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नान्यां कुर्वीत । अन्यतराभावे कार्या प्रागग्रघाधेयात्’

इति । मैवं, यथा प्रागग्रघाधेयात्तथोऽर्धमपि सति निमित्ते पुनरुद्धाहः कार्य इति तस्यार्थः । अत एव कासायनः—

सदारोऽन्यान्पुनर्दारान्कंथचित्कारणान्तरे ।

यदीच्छेदग्रिमान्कर्तुं क्व होमोऽस्य विधीयते ॥

अग्रावेव भवेद्दोमो लौकिके न कदा चन ।

न ह्याहिताश्रेस्त्वं कर्म लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥

एतत्पूर्वस्यामनधिकारिण्यां यावदन्याविवाहः तद्विषयम् । ऊर्ध्वविवाहादुत्सर्गेष्टचाऽग्नीनुत्सृज्यान्यया सह पुनरादध्यादिति भावः।

ननु च पुनःपरिणीतायामप्यग्निहोत्राधिकारस्ताहं कथं द्वितीयया सह नाचरेदित्यस्य तद्विप्रयत्वम्? उच्यते सत्यं न तद्विप्रयत्वं ब्रूमः किन्तु यस्याः पुनरप्रजस्त्वादिना पुनरुद्धारेऽपि दोषाभावान्वाधिकारनाशस्तद्विप्रयमिति ब्रूमः।

अत एव स्मृत्यन्तरं—

व्याधितां स्त्रीप्रजां वन्ध्यामुन्मत्तां विगतार्तवाम्।

अदुष्टां लभते त्यक्तुं तीर्थतो न तु धर्मतः॥

इति । तीर्थतः योनित इसर्थः^१ । अतो नात्र पुनः द्वितीयया सहाधानमग्निपरिसागकारणाभावात् । एवं च पूर्वमारिणीं भार्यामग्निहोत्रेण दाहयित्वा योग्यभार्यारहितश्चेत् पुनः परिणीय तंया भार्यया सहाधानं कुर्यात्, इतरस्त्वाधानमात्रमेवेति मन्तव्यम् ।

यत्तु कात्यायनेनोक्तं—

मृतायां चेह भार्यायां द्वितीयायां कथं चन ।

समुत्सृजेदग्निहोत्रं मोहितोऽज्ञानचक्षुपा^२ ॥

ब्रह्मोजिज्ञतं विजानीयाचश्च कामात्समुत्सृजेत् ।

विष्णुरपि—

द्वितीयां चैव यो भार्या ददेहैतानिकाग्निभिः ।

तिष्ठन्त्यां प्रथायां तु सुरापानसमं हि तत् ॥

इति, तदाधानेऽननुप्रविष्टद्वितीयभार्याविषयम् ।

^१ नैतद्वाक्यं 'क. ग.' पुस्तकयोर्दृश्यते.

^२ यो द्विजोत्तमः—क, ख.

अन्यथा 'आहिताग्रिभिर्दहन्ति' इतिश्रुतिर्विरुद्धप्रमाणं स्यात् । नन्वेषा श्रुतिर्द्वितीयेतरविषयाऽपि घटत एव? मैवं स्मृतिवशाच्छ्रुतेसङ्घोचस्यायुक्तत्वात् । प्रत्युत स्मृतोर्विषयान्तरसम्भवेन तत्सङ्घोच एव युक्तः । यत्र पुनर्विषयान्तरासम्भवस्तत्र तद्रशात्सङ्घोचो भवत्येव । यथोक्तं कात्यायनेन—

स्त्री धर्मचारिणी साध्वी मृता दाहा तदाग्रिभिः ।
विपरीता न दाहा तु पुनर्दारक्रिया तथा ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

दाहयित्वाऽग्रिहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवर्तीं पतिः ।

वृत्तवर्तीमाचारवर्तीमिसर्थः । अत्रेयमग्रिव्यवस्था—सर्वाधाने त्वेकभार्यस्य पूर्वं भार्यामरणे तत्राग्रिहोत्रमुत्सृज्य पुनः परिणीयतया सहाधानम् । पुनराहरणासामर्थ्ये आत्मार्थमग्रयाधेयं¹ कुर्यात्—

'दारकर्मणि यद्यशक्तः आत्मार्थमग्रचाधेयं' कुर्वीत । अग्रिहोत्रं दर्शपूर्णमासौ आग्रयणं च शेषाणि कर्माणि न भवन्ति'

इत्यापस्तम्बस्मरणात् । वहूचत्राद्याणमपि—

तस्मादपवीकोऽग्रिमाहरेत्²

¹ धान—क. ख

² दपवीकोऽप्यग्रिहोत्रमाचरेत्—क. ख.

इति । एवं च यदुक्तमन्ये^१ ‘पवचां रजस्वलायामेतद्वचनम्’ इति ।
तदप्यपास्तम् । यद्राऽत्र विष्णुक्तं द्रष्टव्यं—

मृतायामपि भार्यायां वैदिकाप्ति न हि सजेत् ।
उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समाचरेत्^२ ॥

इति । उपाधिश्चात्र कुशमयी^३ पवी ।

अन्ये कुशमयीं पवीं कृत्वा तु गृहमेधिनः ।

अग्निहोत्रमुपासन्ते यावज्जीवमतन्द्रिताः ॥

अन्यत्रापि—

रामस्तु कृत्वा सौवर्णीं सीतां पवीं यशस्विनीम् ।

इजे वहूविवैर्यज्ञैस्सह भ्रातुभिरचुयतः^४ ॥

यनु सत्यापादेनोक्तं—

‘न स्वामित्वस्य भार्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्या
मेर्देवतायाः कर्मणशशब्दस्य च प्रतिनिधिर्विद्यते’

इति, तन्मानुपादिपत्रीविषयं कुशादिमय्याः पवचाः प्रतिनिधित्वस्य वाचानिकत्वात् । अतो यत्कैश्चिदुक्तं^५ ‘कुशादिमय्याः पवचाः कार्यकरत्वासम्भवेन प्रतिनिधित्वासम्भवात् “अन्ये कुशमयीं” इत्यग्निहोत्रस्तुत्यर्थम्’ इति तदप्यपास्तम् । एवं विधानादुपरि यजमानमरणे तस्याग्नितेतायां पितृमेधः कार्यः । आधानेऽप्यसामर्थ्ये तस्य प्रेताधानमेव । तदप्यापस्तम्भवेनोक्तं—

^{१&५} अपगर्केण याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्याने (1-89) तशोक्तं दृश्यते.

² समापयेत्—ग.   ³ कुशार्दमयी—क.स.   ⁴ भिरुच्यते—ग.

‘यद्याहिताग्निरुत्सृष्टाग्निर्विज्ञानाग्निर्विधुराग्निर्वा प्र-
मीयेत न तमन्येन त्रेताग्निभ्यो दहन्ति । तस्य-
प्रचीनावीत्यग्रयायतनान्युद्भृत्यावोक्ष्य यजमाना-
यतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यायतने अराणि सन्नि-
धाय मन्थति—‘येऽस्याग्नयो जुहतो मांसकामाः
सङ्कल्पयन्ते यजमानमांसं जानन्तु तेऽस्मै हविषे
स्वादिताय स्वर्गलोकमिमं प्रेतं नयन्तु’ इति तूष्णीं
विहृस द्रादशगृहीतेन सुचं पूरायेत्वा तूष्णीं हुत्वा
प्रेतेऽमात्या इत्येतदादि कर्म प्रतिपद्यते’

इति । अत्रैव पूर्वं यजमानमरणे तस्याग्नित्रेतायां पितृमेधः । पत्रया-
स्तु प्रेताधानमेव । सर्वाधाने वानेकभार्यस्य पूर्वं ज्येष्ठामरणे तत्रा-
ग्नीनुसृज्य² पुनर्द्वितीयया सहाधानम् । पुनस्तन्मरणे तत्राप्यग्नि
होत्रमुत्सृज्य³ पत्रयन्तराभावे पुनः परिणीय तया सहाधानादि ।
परिणयनासामर्थ्ये तु आत्मार्थपत्रयाधानादि पूर्ववत् । अत्रैव
पूर्वं यजमानमरणे तस्याग्नित्रेतायां पितृमेधः पत्रयास्त्वौपासने.

‘तयोर्यः पूर्वः मियेत यजमानः पत्री वा तस्याग्नि
होत्रेणायं पितृमेधस्सम्पद्यते यः पश्चात्स्यौपासनेन’

¹ दहन्तीति विज्ञायते चाधानप्रभृति यजमान एवाग्नयो भवन्ति अथा
पि त्राद्याणम् तमसो वा एष तमः प्रविशति यमाहिताग्निमन्येन त्रेताग्नि-
भ्यो दहन्तीति विज्ञायते तस्य प्रचीनावीत्यग्रया इति सूत्रेष्वधिकपाठः

² त्रेताग्निमुत्सृज्य—ग.

³ प्याग्निमुत्सृज्य--क.

इत्यापस्तम्बस्मरणात् । अत्रैव पूर्वं पत्नीमरणे तत्राग्निहोत्रमौपासनं चोत्सृज्य पुनः परिणीय तया सहाधानं, “अथैनमुपोषति” इत्यारभ्य “पुरस्तात्सभ्यावसर्थ्याभ्यामौपासनेन च ” इत्या पस्तम्बेनैव औपासनस्यापि प्रतिपत्तिविधानात् । पुनस्तन्मरणे तत्राप्येष एव न्यायः । पुनर्दाराहरणासामर्थ्ये आत्मार्थमप्रत्यधानादि । तत्राप्यसामर्थ्यनिश्चये पत्रचास्त्रेतायामेव पितृमेधः यजमानस्य त्वौपासनेन तस्याग्रचन्तराभावात्—

यः पश्चात्तस्यापासनेन

इति स्मरणाच्च । ननु चात्रार्धाधानपक्षेऽपि “तयोर्यः पूर्वः ” इति स्मरणात् अग्नित्रेतायामेव पत्रचाः पितृमेधः यजमानस्यौपासन एवाधानादि किं न स्यात् ? मैव—

शवाग्रयो वा एते पत्रचां मृतायां धार्यन्ते
इति काठकश्रुत्या तेषां पितृमेधैकार्थत्वश्रवणात् । अतः पूर्वेक्तेव ज्यायसी । अर्धाधान एवानेकभार्यस्य यस्य पूर्वं मरणं तस्याग्नित्रेतायामेव पितृमेधः पत्नीनां तु स्वैस्स्वैरौपासनस्याग्रेरंशैः । तदुक्तं कल्पभाष्ये—

स्वैस्स्वैरौपासनस्याग्रेरंशैर्वा रुद्रुपोषणम् ।

इति । अत्रैव पूर्वं पत्नीमरणे तत्राग्निहोत्रमौपासनं चोत्सृज्य पुनर्नार्द्रतीयया सहाधानादि । यदा तु युगपदेव जायापत्योर्मरणं तदा तयोस्सहैव पितृमेधः । तदुक्तमापस्तम्बेन—

सहैव प्रेते सहैव पितृमेधः

इति । द्विवचनलिङ्गान्मन्त्रान्सङ्गमयति । अनाहिताग्रेस्तु औपा-
सनेन पितृमेधः । तदपि तेनैवोक्तं—

औपासानाश्रिनाः नाहिताग्रिं दहन्ति निर्मन्थेन
पत्नीमुत्तपनेनेतरान्.

इति । इतरान्ब्रह्मचारिप्रभृतीन् । आत्मादिसमारूढेष्वग्रिषु य-
जप्रानमरणेऽपि तेनैवोक्तं—

‘यद्यात्मन्यरण्योर्वा समारूढेष्वग्रिषु यजमानो ग्रि-
येत पूर्ववदग्रयायतनानि कल्पयित्वा यजमानायतने
प्रेतं निधाय गार्हपत्यायतने लौकिकाग्रिमुपसमाधाय
प्रेतस्य दक्षिणं पाणिमुपसङ्ग्रह तत्पुत्रो भ्राताऽन्यो
वा प्रसासन्नवन्धुः ‘उपावरोह जातवेद् इमं तं स्व-
र्गाय लोकाय नय प्रजानन् । आयुः प्रजां रयिम-
स्मासु धेहि । प्रेताहृतिं चास्य जुपस्व¹’ इति लौ-
किकाग्रिमुपावरोहसरण्योर्वोपावरोह मन्थेदरण्यो-
समारूढस्यानिर्वर्त्यमाने ‘प्रेतमन्वारम्भे’ इत्येतं
मन्त्रं जपेत् । विहरणादि समानम्’

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां होमकाण्डम्.

दर्शावेक्षणादि

अथादर्शावेक्षणादि । तत्र दक्षः—

देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुं मङ्गलवीक्षणम् ।

¹ धेहि अजस्रो दीदिहि नो दुरोण इति लौकिकाग्रि— इति 1273 पुस्तके
पितृमेधसूत्रेषु पाठान्तरम्.

इति । मङ्गलवीक्षणमादर्शाद्यवेक्षणम् । पुराणेऽपि—

रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।

गुरुनग्नीश्च सूर्यं च प्रातः पश्येत्सदा वृथः ॥

इति । नारदोऽपि—

लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ व्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादिसः आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेच्च यः ।

प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथास्यायुर्न हीयते ॥

मनुरापि¹—

अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्येते तस्मात्पश्येत नित्यशः ॥

काशायनोऽपि—

श्रोत्रियं सुभगामार्गं गामग्निचितमेव च ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्विस्स प्रमुच्यते ॥

पापिष्ठं दुर्भगामन्त्यं नग्नमुत्कृत्तनासिकाम् ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तक्लेषुपलक्षणम् ॥

वामनपुराणेऽपि—

होमं च कृत्वाऽलभनं शुभानां

ततो वहिर्निर्गर्भनं प्रशस्तम् ।

दूर्वा च सर्पिं² दर्धि सोदकुम्भम्

¹ पराशरोऽपि — क.

² दूर्वाद्वसर्पि — क.

धेनुं सवत्सामृषभं सुवर्णम् ॥
 मृद्गोमयं स्वस्तिकमक्षतांश्च
 तैलं मधुं व्राह्मणकन्यकाश्च ।
 श्वेतानि पुष्पाणि तथा शर्मीं च
 हुताशनं चन्दनमर्कविम्बम् ॥
 अश्वत्थवृक्षं च समालभेत
 ततश्च कुर्यान्निजजातिर्धमम् ।

ब्रह्मपुराणेऽपि—

स्वमात्मानं वृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् ।

भरद्वाजोऽपि—

कण्ठूयन्पृष्ठतो गां तु कृत्वा चाश्वत्थवन्दनम् ।
 उपगम्य गूरुन्सर्वान्विप्रांश्चैवाभिवादयेत् ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायामादर्शावेक्षणादि ।

वेदाभ्यसः

अथ वेदाभ्यासः । तत्र दक्षः—

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।
 वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥
 तद्वानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।
 सामित्पुष्पकुशादीनां स कालः परिकीर्तिः ॥

अष्टुधा विभक्तस्याहो द्वितीयभागे । कूर्मपुराणेऽपि—

वेदाभ्यासं ततः कुर्यात्प्रयत्नाच्छाक्तिं द्विजः ।
जपेदध्यापयेच्छिष्यान्धारयेद्वै विचारयेत् ॥
अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमः ।

इति । मनुरापि—

बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धर्म्याणि च हितानि च ।
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥
इति । यदत्र वक्तव्यं तत्सर्वं संस्कारकाण्ड एवोक्तम् ।
इति स्मृतिवान्दिकायां वेदाभ्यासः

धनार्जनम्

अथ धनार्जनम् । तत्र दक्षः—

तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गर्थसाधनम् ।

इति । अष्टधा विभक्तस्याहस्तृतीये भागे । चतुर्विंशतावपि—
पोष्यवर्गर्थसिद्ध्यर्थं धनमिच्छेत बुद्धिमान् ।

इति । पोष्यवर्गोऽपि दक्षेण दर्शितः—

माता पिता गुरुर्भार्या प्रजा दीनास्समाश्रिताः ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

इति । एतदपि यथावृत्ति कार्यम् । तथा च मनुः—
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् ॥

इति । यात्रा प्राणवृत्तिः । स्वैः कर्मभिः यस्य यानि वृत्त्यर्थानि
तैरित्यर्थः । तान्यापि तेनैव दर्शितानि—

अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव पट्टर्माण्यग्रजन्मनः ॥

इति । अग्रजन्मा व्राह्मणः । तत्र त्रीणि वृत्त्यर्थानि । त्रीणि धर्मार्थानि । यदाह स एव—

पणां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

यजनाध्यापने चैव विशिष्टाच¹ परिग्रहः ॥

अनेनाध्ययनादीनि त्रीण्येव अवश्यकर्तव्यानि न यजनादीनीत्युक्तं भवति । उक्तं च गौतमेन—

‘द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानं व्राह्मणस्याधिकारः । प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः पूर्वेष्टुनियमाः’

इति । व्राह्मणग्रहणं क्षत्रियव्युदासार्थम् । अत एव मनुः—

त्रयो धर्मा निवर्तन्ते व्राह्मणात्क्षत्रियं प्रति ।

अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥

वैश्यं प्रति तथैवेति निवर्त्तेरन्निति स्थितिः ।

इति । एवं च यदुक्तं मनुना—

अव्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

इति, तदवृत्त्यर्थाध्यापनाभिप्रायम् । अन्यथा पूर्वोक्तवचनविरोधात् । कानि तर्द्यनयोर्वृत्त्यर्थानीत्यपेक्षिते मनुराह—

शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिकपशुकृपर्विशः ।

आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥

¹ विशुद्धाच्च--- क.

इति । शस्त्रास्त्रभृत्त्वं प्रजापालनद्वारेण जीवनार्थम् । वणिक्ष-
ब्देन तत्कर्म वाणिज्यं लक्ष्यते । पशुशब्देन तत्पालनम् । अत
एव याज्ञवल्क्यः—

प्रधानं क्षत्विये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।
कुसीदकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यं विशस्समृतम् ॥

इति । प्रधानं मुख्यं यतो धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च ।

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ।

इति मनुस्मरणात् । कुसीदं वृद्धचर्थं धनप्रयोगः । लाभार्थं क्रय-
विक्रयौ वाणिज्यम् । पाशुपाल्यं पशुरक्षणम् । अत्र विशेषमाहतु-
शङ्कलिखितौ—

गा रक्षेत तास्यपीतासु न पिवेत्र तिष्ठन्तीपूपविशेष
स्ययमुत्थापयेच्छनैराद्रशास्त्रया पृष्ठतो हन्यान्नाती-
र्थेन विषमेनाल्पोदकेनावतारयेद्वालवृद्धरोगर्तश्चा-
न्ता उपासीत शक्तिः प्रतीकारं कुर्याद्वामेप
धर्मोऽन्यथा विष्वुवः

इति । अत्र वृत्त्यन्तराण्याह मनुः—

सप्त विच्चागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

दायोऽन्वयागतं धनम् । लाभो निधेः ।

निधिं त्रास्त्रणो लब्ध्वा सर्वमाद्यात् । क्षत्रियश्च-

तुर्थमंशं राजे दत्वा चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ।
 स्वयमर्थमादद्यात् । वैश्यश्चतुर्थमंशं राजे दत्वा
 स्वयं चतुर्थमंशं गृहीत्वा ब्राह्मणेभ्योऽर्थं दद्यात् ।
 शूद्रश्चावासं द्वादश्यधा विभज्य पञ्चांशान्ब्राह्मणेभ्यो
 राजे पञ्चांशान्स्वयमंशद्रव्यमादद्यात् ।

इति विष्णुस्मरणात् । क्रयः प्रमिद्धः । एते त्रयश्चतुर्णामपि व-
 णानां धर्म्याः । जयो युद्धेन क्षत्रियस्यैव । प्रयोगो वृद्धर्थ-
 थं धनप्रयोगः । कर्मयोगः कृषिवाणिज्यम् । एते वैश्यस्यैव ।
 सत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्यैवेति ।

ऋतामृताभ्यां जीवेन्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
 सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥
 ऋतमुञ्जशिलं ज्ञेयमपृतं स्यादयाचितम् ।
 मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
 सत्यानृतं च वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
 सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्माच्चां परिवर्जयेत् ॥

इति । पतितपरित्यक्तैककणोपादानमुञ्जः । शाल्यादेर्निपतित-
 परित्यक्तवृष्टिग्रहणं शिलम् । याज्ञवल्क्योपि—

कुमूलकुम्भधान्यो वा त्र्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।
 जीवेद्वाऽपि शिलोञ्ज्ञेन श्रेयानेषां परः परः ॥

इति । कुमूलं कोष्टकम् । तत्परिमितधान्यसञ्चेता कुमूलधान्यः ।

म वा स्यात् । कुम्भधान्यं कुम्भपरिमितधान्यसञ्चेता । स वा स्यात् ।

कुम्भलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा ।

इति मनुस्मरणात् । त्यहपर्याप्तधनसञ्चेता त्याहिकः स वा स्यात् । न श्वस्तनसञ्चयमस्यास्तीत्यश्वस्तनः । सद्यः प्रक्षालक इत्यर्थः । स वा स्यादिति । तेपामश्वस्तनान्तानां वृत्तयो मनु-नोक्ता वेदितव्याः—

पट्टमेको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।

द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्ममूत्रेण जीवति ॥

इति । अस्यार्थः—एकः कुम्भलधान्यो यजनादिपट्टर्पा भवेत् । अन्यो द्वितीयः त्रिभिर्यजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्वर्तते । एकस्तृतीयः द्वाभ्यां प्रतिग्रहेतराभ्याम् । चतुर्थस्तु ब्रह्ममूत्रेणाध्यापनेनेति । एते च कुम्भलधान्यवादयो व्राह्मणस्यैव, इतरस्य प्रतिग्रहादेर-सम्भवात् । शिलोञ्च्छे तु वर्णत्रयसाधारणे । तथा चापस्तम्बः—

स्वकर्म व्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं दानं प्रतिग्रहणं दायाचं शिलोञ्च्छः । अन्यच्चाप-रिगृहीतम् । एतान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्र-तिग्रहणानीति परिहाण्य दण्डयुद्धवर्जं कृपिगोरक्ष्यवाणिज्या-धिकम्,

इति । पराशरस्तु कलाविशेषेण चतुर्णामपि कृष्णनुग्रहमाह—
 अतः परं वृहस्थस्य कर्मचारं कलौ युगेः ।
 धर्म साधारणं शक्त्या चातुर्वर्ण्यश्रमागतम् ॥
 तं प्रवक्ष्याम्यहं पूर्वं पराशरवचो यथा ।
 पद्मसहितो विप्रः कृषिकर्म च कारयेत्^१ ॥
 स्वयं कृष्टे तथा क्षेत्रे धान्यैश्च स्वयमार्जितैः ।
 निर्वपेत्पञ्चयज्ञांश्च क्रतुदीक्षां च कारयेत् ॥
 क्षत्रियोऽपि कृष्णं कृत्वा देवान्विप्रांश्च पूजयेत् ।
 वैश्यशूद्रस्तथा कुर्यात्कृषिप्राणिज्यशिल्पकम् ॥
 चतुर्णामपि वर्णानामेष धर्मस्सनातनः ।

अत्र विशेषमाह हारीतः—

न वर्वसु सन्धिवेलयोर्वाहयेत् ॥
 अष्टग्रं धर्म्यहलं पद्मवं जीवितार्थिनाम् ।
 चतुर्ग्रं वृशंसानां द्विग्रं व्रह्मघातिनाम् ॥
 वालानां दमनं चैव वाहनं च न शस्यते ।
 वृद्धानां दुर्वलानां च प्रजापतिवचो^२ यथा ॥

पराशरोऽपि—

क्षुधितं तृष्णितं श्रान्तं वलीवर्दं न योजयेत् ।
 हीना^३ व्यथितं क्लीवं वृषं विप्रो न वाहयेत् ॥
 वाहयेद्विवस्यार्थं पश्चात्स्तानं समाचरेत् ।

^१ समाचरेत्—ग.

^२ प्रचेतोवचनं—क.

^३ हता—क.

स्नानमत्र वलीवर्दीनाम् । अत एव हारीतः—

स्नापयित्वाऽनडुहोऽलङ्कृय व्रात्यणान्भोजयेत् ।
इति । अत्र कूर्मपुराणं—

लब्धलाभः पितृन्देवान्ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् ।

ते तृप्तास्तस्य तदोषं शमयन्ति न संशयः ॥

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्वागं तु विंशकम् ।

त्रिंशद्वागं व्रात्यणानां कृपिं कुर्वन्न दुष्यति ॥

बृहस्पतिरपि—

राज्ञो दद्यात् पञ्चागं देवतानां च विंशकम् ।

त्रिंशद्वागं तु विप्राणां कृपिं कुर्वन्न दुष्यति¹ ॥

हारीतोऽपि—

यूपोऽयं निहितो मध्ये मेघिनामिह कर्पकैः ।

तस्मादतन्द्रितो दद्यादत्र धान्यार्थदक्षिणाः ॥

भूमिं भित्वौषधीश्चित्त्वा हत्वा कीटपिपीलिकाः² ।

पुनान्ति खलयज्जेन कर्पका नात्र संशयः ॥

अत एव तस्याकरणे दोषः पराशरेण दर्शितः—

यो न दद्याद्विजातिभ्यो राशिमूलमुपागते³ ।

स चोरस्स च पापिष्ठः ब्रह्मन्नं तं विनिर्दिशेत् ॥

पुराणे शङ्करोऽपि—

अदत्त्वा कर्पको देवि यस्तु धान्यं प्रवेशयेत् ।

¹ कृत्वा न दोषभाक्—ख.   ² च क्रिमिकीटकान्—क.   ³ गतः—ती.

तस्य तुष्णाभिभूतस्य यत्पापं तद्वीम्यहम् ॥

दिव्यं वर्पसहस्रं तु दुरात्मा कृषिकारकः ।

मरुदेशे भवेद्वक्षः स पुष्पफलवर्जितः ॥

तस्यान्ते मानुषो भूत्वा कदाचित्कालपर्ययात् ।

दरिद्रो व्याधितो मूर्खः कुलहीनश्च जायते ॥

कूर्मपुराणे तु गृहस्थभेदेन वृत्तिव्यवस्था दर्शिता—

द्विविधस्तु गृही ज्ञेयसाधकश्चाप्यसाधकः ।

अध्यापनं याजनं च पूर्वस्थाहुः प्रतिग्रहम् ॥

शिलोऽच्छेनाप्युपादद्यादृहस्थसाधकः पुनः ।

असाधकस्तु यः प्रोक्तो गृहस्थाश्रमसंस्थितः ॥

शिलोऽच्छे तस्य कथिते द्वे वृत्ती परमर्पिभिः ।

अमृतेनाथ वा जीवेन्मृतेनाप्यथ वा यदि¹ ॥

अयाचितं स्थादमृतं मृतं भैक्षं तु याचितम् ।

इति । शुद्रवृत्तयस्तूशनसा दर्शिताः—

शुद्रस्य द्विजशुश्रूपा सर्वशिल्पानि वाऽप्यथ ।

विक्रयसर्वपण्यानां² शुद्रकर्म उदाहृतम् ॥

इति । शिल्पानि विचित्रकर्माणि । विप्रशुश्रूपा धर्मार्था—

विप्रसेवैव शुद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।

इति मनुस्मरणात् । विशिष्टमृतकृष्टम् । तस्य धर्मवृत्तिहेतुत्वात् ।

सर्वशिल्पानीत्यापद्विप्रयम् । यदाह याज्ञवल्क्यः—

¹ वाऽप्यदि—क.

² वस्तूनां—क.

शूद्रस्य द्रिजशुश्रूपा तथा जीवन्वणिभवेत् ।
 शिलपैर्वा विविधैर्जीवेद्विजातिहितमाचरेत् ॥

यैश्चिशलपैर्द्विजातयश्चुश्रूप्यन्ते तैरित्यर्थः । तथा च मनुः—
 यैः कर्मभिः प्रचरितैश्चुश्रूप्यन्ते द्रिजातयः ।
 तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥

तानि च देवलेन दर्शितानि—

शूद्रधर्मो द्रिजातिशुश्रूपा पापवर्जनं कलत्रादिपोष-
 णं कर्षणं पशुपालनं भारोद्रहनपण्यापण्यव्यवहार-
 चित्रकर्मनृत्तगीतवेणुवीणामुरजमृदङ्गवादनानि
 इति । तस्य चोच्छिष्टादि देयम् । तथा च मनुः—
 उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
 पुलकाश्वैव धान्यानां जीर्णाश्वैव परिच्छदाः ॥

असम्यकृष्टाः पुलकाः । परिच्छदा उपानत्प्रभृतयः ।
 इति स्मृतिचन्द्रिकायां धनार्जनम्.

प्रतिग्रहादिनिरूपणम्.

उक्तं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिपु सामान्येनाधिकार इति । अधुना
 विशेषतोऽधिकारो निरुप्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः—
 राजान्तेवासियाज्येभ्यस्सीदनिच्छेद्वनं क्षुधा ।
 इति । क्षुधा सीदन्पीड्यमानो राजप्रतिग्रहादिष्वधिक्रियत इत्य-
 र्थः । मनुरापि—

राजतो धनमन्वच्छेत्संसीदन्स्नातकः क्षुधा ।

याज्यान्तेवासिनोर्वाऽपि न त्वन्यत इति स्थितिः ॥

एतच्च सति सम्भवे अन्यतो धनग्रहणनिषेधपरं न पुनरत्यन्तनि
षेधाय,

सर्वतः प्रतिगृहीयाद्वाह्यणस्त्वनयं गतः ।

इति तेनैवोक्तत्वात् । अत एव नारदोऽपि राजादिप्रतिग्रह एव
श्रेयानियाह—

श्रेयान्प्रतिग्रहो राजां नान्येषां ब्राह्मणाद्वते ।

ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ ॥

नैतयोरन्तरं किञ्चित्प्रजाधर्माभिरक्षणात् ।

शुचीनामथुचीनां च सन्निपातो यथाऽभ्यसाम् ।

समुद्रे समतां याति तद्वद्राजां धनागमः ॥

यथाऽग्नौ संस्थितं चैव शुद्धिमेति हि काञ्चनम् ।

एवं धनागमास्सर्वे शुद्धिमायान्ति राजनि ॥

इति । अत्र सति विभवे राजादिभ्यो धनं लिप्सेदिति भावः ।

अत एव मनुः—

न सीदेत्स्नातको विप्रः क्षुधा सक्तः कथं चन ।

न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥

क्षुधा न सीदेदिसनेन असत्यां क्षुधि न प्रतिग्रहादि कार्यमित्य-
कं भवति ।

विद्यमाने धने यस्तु प्रतिग्रहस्त्रिद्विजः ।

नरकं रौरवं प्राप्य तत्रैव परिपच्यते ॥

यमोऽपि—

यस्तु याचनिको मर्त्यो न स स्वर्गस्य भाजनम् ।

उद्देजयाति भूतानि यथा चोरस्तथैव सः ॥

सक्ताः प्रतिग्रहे ये तु न तु दाने कदा चन ।

तेषां वैवस्वतः प्राह न तूर्ध्वगमनं कचित् ॥

इति । शातातपोऽपि—

वेदाक्षराणि यावन्ति नियुञ्जीतार्थकारणात् ।

तावन्ति भ्रूणहत्या वै वेदविक्रयवाप्नुयात् ॥

धनार्थं वेदाक्षराणां विनियोगो वेदविक्रयः । तद्वान् वेदविक्रयी । स भ्रूणहत्यामवाप्नोतीत्यर्थः । वेदविक्रयश्चागलेन पद्मिधो दर्शितः—

प्रख्यापनं प्रलपनं प्रश्नपूर्वप्रतिग्रहः ।

याजनाध्यापने वादप्यद्विधो वेदविक्रयः ॥

इति । एवं प्रश्नपूर्वदानेऽपि दोषो द्रष्टव्यः । तदाह शातातपः—

प्रश्नपूर्वं तु यो दद्याद्वाह्यणाय प्रतिग्रहम् ।

स पूर्वं नरकं याति व्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥

ननु यदि सधनस्यैव प्रतिग्रहनिषेधस्तर्हि निर्धनस्य प्रागुक्तदोपाभावस्थ्यात् ? सर्यं किन्तु तत्राप्यस्ति व्यासोक्तदोपः¹—

¹ व्यासोक्तिविशेषः—क. ख.

प्रतिग्रहस्त्रिन् स्वादृत्यर्थ¹ तु समाचरेत् ।
 वृत्यर्थादधिकं गृहन्त्राद्यणो यात्यधोगतिम् ॥
 वृत्तिसङ्कोचमान्विच्छेन्नेहेत धनसञ्चयम्² ।
 धनलाभे प्रवृत्तस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥

वृत्तिर्वर्तनम् । मनुरापि—

संतोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् ।
 संतोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥

संयतः प्रत्याहृतेन्द्रियः । व्यासोऽपि—

संतुष्टः को न शक्नोति फलैर्षूलैश्च वर्तितुम् ।
 सर्वस्त्वन्द्रियलौल्येन सङ्कटान्यवगाहते ॥
 दरिद्रोऽर्थं ततो राज्यं तथेन्द्रत्वं ततोऽक्षयम् ।
 पदं वाञ्छति नान्तोऽस्ति तस्मात्तृष्णां परियजेत् ॥

इति । ततो धर्मसञ्चय एवावश्यको न धनसञ्चय इत्यभिप्रायः ।

तथा च मनुः—

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।
 न पुत्रदारा न ज्ञातिः धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥
 एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते³ ।
 एकोऽनुभुक्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥
 मृतं शरीरमुत्सृज्य काप्त्वोष्टसमं क्षितौ ।

¹ स्याद्यात्रार्थ—ख.

² विस्तरं—क.ख.

³ प्रमीयते—क.

विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥

तस्माद्दर्शं सहायार्थं नित्यं सञ्चिनुयाच्छनैः ।

इति । एवं चासति धने राजादिभ्यः स्थितिमात्रपर्याप्तं धनं गृ-
हीयादन्यथा नेति सिद्धम् । यतु यमेनोक्तं—

राजकिल्वपदग्धानां विप्राणामकृतात्मनाम् ।

स्विन्नानामिव वीजानां पुनर्जन्म न विद्यते ॥

इति, यदपि हारीतेन—

दशमूनासहस्राणि अहा राजा करोति वै ।

तान्येव कुरुते रात्रौ घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥

इति । यदपि चतुर्विंशतौ—

राजप्रतिग्रहो घोरो मध्वास्वादो विपोपमः ।

पुत्रमांसं वरं भोक्तुं न तु राजप्रतिग्रहः ॥

इति । तदुच्छास्त्रवर्तिराजप्रतिग्रहविषयम् । अत एव मनुः—

यो राज्ञः प्रतिगृहातिं लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।

स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥

तामिस्तमन्धतामिसं महारौवररौवौ ।

नरकं कालमूत्रं च महानरकमेव च ॥

सञ्जीवनं¹ महावीचिं तपनं सम्प्रतापनम् ।

सहातं² च सकाकोलं कुद्दलं प्रतिमूर्तिकम्³ ॥

¹ सन्दीपनं—ग; सन्तापनं—क.

² सद्वातं—ग.

³ पूतिस्मृतिकं—ग. क.

लोहशङ्कुमूर्जीषं च पन्थानं शालमर्लीं नदीम् ।

असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च¹ ॥

एतद्विदन्तो विद्रांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।

न राज्ञः प्रतिगृहान्ति प्रेस श्रेयोऽभिकाङ्गिणः ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

न राज्ञः प्रतिगृहीयाद्बुधस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।

प्रतिग्रहे मूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ॥

दुष्टा दशगुणं पूर्वात्पूर्वादेते यथाक्रमम् ।

सूनी हिंसकः । चक्री तैलिकः । ध्वजी मद्यविक्रेता । यमोऽपि—

अराजन्यप्रसूतस्य राज्ञस्वच्छन्दवर्तिनः ।

घोरः प्रतिग्रहस्तस्य मध्वास्वादो विपोपमः ॥

तथैव राजमहिषी राजामासाः पुरोहिताः ।

पापेनार्थेन संयुक्तास्सर्वे ते राजधर्मिणः ॥

इति । अराजन्यप्रसूतः अक्षत्रियप्रसूतः । तथा पतितयाजनेऽपि

दोषमाह हारीतः—

पतितयाजनात्पतितसङ्कारियाजनात्सङ्कारित्वमुपैति ।

सङ्कीर्णयाजनात्सङ्करैस्त्सङ्कीर्यते । शूद्रयाजनाज्ञा-

तितश्चयते

इति ।

याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।

¹ घोरं कैतवोदकमेव च—क.

कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः ॥

इति । पतितप्रतिग्रहे तु शुद्धौ विशेषमाहोशना—

पतिताद्रव्यमादाय भुज्ञे वा ब्राह्मणो यदि ।

कृत्वा तस्य समुत्सर्गं ह्यतिकृच्छ्रं चरेद्विजः ॥

इति । एवं शूद्रयाजनेऽपि द्रष्टव्यम् । तथा च सुमन्तुः—

‘शूद्रयाजकस्सर्वद्रव्यपरित्यागःत्पूतो भवति’

इति । परित्यागे विशेषमाह हारीतः—

शूद्रयाजको गर्हितं द्रव्यं नागहृदे प्रक्षिप्य ब्राह्मणानुपेस त्रूयात्वायन्तु मां भवन्तो वर्णसाम्यम्

इति । नागहृदोऽक्षोभ्यहृदः । अत्र मनुः—

आहृताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् ।

मेने प्रजापतिर्ग्राह्यामपि दुष्कृतकर्मणः ॥

इति । आहृतां सम्प्रदानदेशमानीतां देयत्वेनोद्यतां सङ्कलिप्तां पुरस्तादप्रचोदितां पूर्वं ‘तुभ्यं ददामि’ इत्यकथितां भिक्षां प्रजापतिर्ग्राह्यां मन्यत इयर्थः । तथा चापस्तम्बः—

उद्यतामाहृतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् ।

भोज्यां मेने प्रजापतिरपि दुष्कृतकारिणः ॥

इति । भिक्षाग्रहणमन्येषां शश्यादीनामुपलक्षणार्थम् । अत एव मनुः—

शश्यां गृहं कुशान्गन्धानपः पुष्पं मणीन्दधि ।

धाना^१ मत्स्यान्पयो मांसं शाकं चैव न निर्नुदेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

कुशाश्शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शश्यासना धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

गौतमोऽपि—

एथोदकयवसमूलफलमध्वभयाभ्युद्यतशश्यासना-

वसथयानपयोदधिधानाशफरिप्रियज्ञुसञ्चार्गशा-

कान्यप्रणोद्यानि सर्वेषाम्.

इति । शफर्यस्मूक्षममत्स्याः । अप्रणोद्यान्यप्रत्याख्येयानि । तत्र
हेतुमाह भरद्वाजः—

अयाचितोपपन्ने हि नास्ति दोषः प्रतिग्रहे ।

अमृतं तद्विदुर्देवास्तस्मात्त्वैव निर्नुदेत् ॥

इति । प्रसाख्यानेऽपि दोषमाह मनुः—

न तस्य पितरोऽश्रन्ति दशवर्पणि पञ्च च ।

न च हव्यं वहस्यिः यस्तामभ्यवमन्यते ॥

इति । अत्र यमोक्तो विशेषः—

रक्षसां गच्छते योनिं यस्तामभ्यवमन्यते ।

इति एतदप्यनाप्त्वकरणात्पतितादिवर्ज वेदितव्यम् । अत एव
याज्ञवल्क्यः—

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।

^१ धान्यं—ग.

अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

इति । कुलात्कुलमटतीति कुलटा स्वैरिणी । यमोऽपि—

चिकित्सकस्य मृगयोर्वेश्यायाः कितवस्य च ।

पण्डसूनिकयोरेव उद्यतां परिवर्जयेत् ॥

मृगयुः व्याधः । कितवो द्यूतकृत् । मूनिको हिंसः । हारीतोऽपि—

चिकित्सककृतग्रानां शल्यकर्तुश्च¹ वार्धुपेः ।

पण्डस्य कुलटायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत् ॥

वार्धुपेर्लक्षणं वसिष्ठेनोक्तं—

समर्थं धनमाहृत्य महार्थं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्धुपिको नाम व्रज्यवादिपु गर्हितः ॥

यस्य पुनरुक्तप्रशस्तप्रतिग्रहाद्यसम्भवो विशुद्धत्वेन वैश्यादिवृ-
त्यनाश्रयणं च तस्य गर्हितप्रतिग्रहाद्यपि न दोषायेत्याह मनुः—

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्नात्मणस्स्ये पाथे स्थितः ।

अवृत्तिकर्शितस्सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥

अवृत्तिकर्शितो वृत्त्यभावपीडितः । इमं वक्ष्यमाणमित्यर्थः ।

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा हि ते ॥

पविंत्रं दुष्यतीत्येतद्दर्मतो नोपपद्यते² ।

जीवितासयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ॥

¹ शल्यहर्तुः—क ; शल्यहस्तस्य—ख. ² नेदमर्थं मुद्रितकोशेषूपलभ्यते.

सर्वतः प्रतिगृहीयाद्वाह्यणस्त्वनयं गतः ।

आकाशमिव पापेन न स पापेन लिप्यते ॥

याज्ञवल्क्योपि—

आपद्रूतसंप्रगृह्णन्भुज्ञानो वा यतस्ततः ।

न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ॥

बृहस्पतिरपि—

वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतशिशुः ।

अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥

अत्र पुरावृत्तमाह मनुः—

अजीगर्तस्मुतं हन्तुमुपासर्पद्वभुक्षितः ।

न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥

श्वमांसमिच्छन्नार्तोऽत्तुं धर्माधर्मविचक्षणः ।

प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्सवान् ॥

भरद्राजः क्षुधाऽर्तस्तु सपुत्रो विजने वने ।

वह्नीर्गाः प्रतिजग्राह पृथोस्तक्षणो महातपाः ॥

क्षुधाऽर्तश्चात्तुमध्यागादिश्वामित्रश्वजाघनीम् ।

चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥

श्वजाघनीं श्वपुच्छम् । अतो मुख्यवृत्त्यसम्भवे परवृत्त्याश्रयणाद्विगुणाऽपि स्वकीयैव वृत्तिर्ज्यायसीति मन्तव्यम् । उक्तं च मनुना—

वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यस्स्वनुष्टिः ।

परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥

अनेनैवाभिप्रायेण व्यासोपि—

द्रिजातिभ्यो धनं लिप्सेत्पश्चेभ्यो द्रिजोत्तमः ।

अपि वा जातिमात्रेभ्यो न तु शूद्रात्कथंचन ॥

इति । यदा तु गर्हितद्रिजातिप्रतिग्रहाद्यपि न सम्भवति तदा

शूद्रादपि प्रतिगृहीयादित्युक्तं भवति । उक्तं चतुर्विंशतौ—

सीदंश्चेत्प्रातिगृहीयाद्वाह्यणेभ्यस्ततो नृपात् ।

ततस्तु वैश्यशूद्रेभ्यशङ्खस्य वचनं यथा ॥

इति । शूद्रप्रतिग्रहे तु विशेषमाहाङ्गिराः—

यत्तु राशीकृतं धान्यं खले क्षेत्रेऽथ वा भवेत् ।

शूद्रादपि ग्रहीतव्यमित्याङ्गिरसभापितम् ॥

यदा तु शूद्रादपि प्रतिग्रहासम्भवः क्षत्रियादिवृत्त्यसम्भवश्च तदा
स्तैन्यं विहितमित्याह व्यासः—

आपत्सु विहितं स्तैन्यं विशिष्टसमहीनतः ।

हीनादादेयमादौ स्यात्समादा तदनन्तरम् ॥

असम्भवे त्वाददीत विशिष्टादपि धार्मिकात् ।

इति । अत्र कालनियममाह मनुः—

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि पडनश्चता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥

खलात्क्षेत्रादगारादा यतो वाऽप्युपलभ्यते ।
 आख्यातव्यं तु तत्स्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥
 ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ।
 दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वं अजीवन् हर्तुमर्हति ॥

इति । सप्तमे भक्ते चतुर्थऽङ्गि प्रातःकाले । हीनकर्मण अब्राह्मणादिसर्थः । अत एव याज्ञवल्क्यः—

वुभुक्षितस्त्वयहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्वरेत् ।

अत्र मनुः—

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्रन्थं तथैव च ।
 तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥

इति । यमोऽपि—

तृणं काष्ठं फलं मूलं प्रकाशं वै हरेह्विजः ।
 गोब्राह्मणार्थे गृह्णन्वै न स पापेन लिप्यते ॥

इति । नारदोऽपि—

शालिब्रीहितिलानां तु मुष्टिग्रीहा विधीयते ।
 यवगोधूमयोर्वाऽपि यदि वा मुद्रमापयोः ॥
 एतेषां मानवैर्मुष्टिग्रीहीतव्याऽपदि स्थितैः ।
 शाकं शाकप्रमाणेन गृह्णमाणं न दुष्यति ॥
 ग्रहीतव्यानि पुष्पाणि देवतार्चनकारणात् ।
 अदत्तदायिनं विद्याद्यद्यभ्यधिकमिच्छति ॥

आपदि स्थितैरधिकमित्यर्थः ।

तिलमुद्भाषयवगोधूमादीनां सस्यमुष्टिग्रहणेषु न
दोपः पथिकानाम्

इति स्मरणात् । याज्ञवल्क्योऽपि—

द्विजस्स्पृतौ तु पुष्पाणि सर्वतस्यवदाहरेत्^१ ।
स्ववत् अविशङ्कमित्यर्थः^२ । एतत्सर्वमापदि परिग्रहविषयम् ।
अन्यथाऽस्तेयमित्यादेरविवक्षितार्थत्वप्रसङ्गात् । अनापदि तु
गौतमेनोक्तं—

गोऽग्रचर्थे तृणमेधान्वीस्त्रूनस्पतीनां च पुष्पाणि
स्ववदाददीत फलानि चापरिवृतानाम्
इति । स्ववत् यथा तेषां पीडा न भवति तथाऽर्हतव्यमित्यर्थः ।
पत्रं पुष्पं प्रचिन्वानो मूलच्छेदं तु वर्जयेत् ।

मालाकार इवारामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥
इति व्यासस्मरणात् । अपरिवृतानां अदत्तवृतीनामपरिक्षिता
नामिति यावत् । अत एव परिगृहीते दण्डमाह मनुः—

तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।
अनापृष्टस्तु गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥

अत्र याज्ञवल्क्यः—

विद्यातपोभ्यां हीनेन नैव ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
गृह्णःप्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

^१ नेदं याज्ञवल्क्यस्मृतावूपलभ्यते.

^२ नेदं वाक्यं कल्ययोर्दृश्यते.

[आमपात्रे यथा न्यस्तं क्षीरं दधि वृतं मधु ।
 नश्येयुः पात्रदौर्वल्यात्ते रसास्तच्च भाजनम् ॥
 एवं हिरण्यं गामश्वं वस्त्रं छत्रं तिलादिकम् ।
 अपृष्ठा प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति काष्ठवत् ॥] ¹

इति । एवं च विद्यावतोऽर्थस्यैव ² प्रतिग्रहाधिकारो नान्यस्येति
 सिद्धम् । यः पुनरुक्तप्रतिग्रहाधिकारे सर्वपि न प्रतिगृह्णाति
 तस्य फलमाह याज्ञवल्क्यः—

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।
 ये लोका दानशीलानां तान् स प्राप्नोति पुष्कलान् ॥

यमोऽपि—

प्रतिग्रहसमर्थस्य निवृत्तस्य प्रतिग्रहात् ।
 य एव ददतो धर्मस्स एवाप्रतिगृहतः ॥
 सर्ववेदाधिगमनात्सर्वदेवनिषेवणात् ।
 गवां कोटिप्रदानाच्च श्रेयांस्तस्यापरिग्रहः ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां प्रतिग्रहादिनिरूपणम्.

आपद्वृत्तयः.

अथापद्वृत्तयः । अत्र मनुः—

अजीवंस्तु यथोक्तेन व्रात्यणस्येन कर्मणा ।
 जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥

¹ अङ्गितद्वयमध्यवीतक्षेकौ न याज्ञवल्क्यस्मृतावुपलभ्येते.

² वतो धनस्यैव—क. ख.

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्ग्रवेत् ।

कृषिगोरक्ष्यमास्थाय जीवेदैश्यस्य जीविकाम् ॥

प्रत्यनन्तरः सञ्चिकृष्टः । उभाभ्यां व्राह्मणक्षत्वियवृत्तिभ्यामप्य-
जीवन्वैश्यवृत्तिकामास्थाय जीवेन शूद्रस्येत्यर्थः । तथा च
वृहस्पतिः—

अजीवन्कर्मणा स्वेन विप्रः क्षत्वं समाश्रयेत् ।

वैश्यकर्मार्थवा कुर्याद्राष्टव्यं परिवर्जयेत् ॥

वृषलशूद्रः । वैश्यकर्मणि विशेषमाह गौतमः—

कृषिवाणिज्ये चास्वयंकृते कुसीदं च

इति । कुसीदं वृद्धर्थं धनप्रयोगः । कूर्मपुराणेऽपि—

कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम् ।

कृपेरभावे वाणिज्यं तदभावे कुसीदकम् ॥

इति । यत्पुनर्मनुनोक्तं—

वैश्यवृत्त्याऽपि जीवंस्तु व्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्रेन वर्जयेत् ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिस्सद्विगर्हिता ।

भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्टमयोमुखम् ॥

इति, तत्स्वयंकृताभिप्रायं, अन्यथा पूर्वोक्तवचनविरोधात्
पराधीनां वलीवर्दयत्ताम् । परकृतकृष्याद्यसम्भवे तु स्वयं-
कृतमपि कृष्यादि भवत्येव ।

यथोक्तं वृहस्पतिना—

कुसीदकुपिवाणिज्यं प्रकुर्वीति स्वयं¹ कृतम् ।

आपत्काले स्वयं कुर्यान्वैनसा युज्यते द्रिजः ॥

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

स्वयं वा कर्षणं कुर्याद्वाणिज्यं वा कुसीदकम् ।

कष्टा पापीयसी वृत्तिः कुसीदं तां विवर्जयेत् ॥

इति । तथा नारदोऽपि वृद्धचपजीवनं निपिद्धमित्याह—

आपत्स्वपि हि कष्टासु ब्राह्मणस्य न वार्धुपम् ।

इति । वसिष्ठोऽपि—

ब्राह्मणराजन्यौ वार्धुपं न दद्याताम् ।

इति । वार्धुपं वृद्धचर्थं धनप्रयोगं न कुर्यातामित्यर्थः । एतत्सर्वम्-
न्यहस्तादादाय प्रयोगानिपेधपरम् । यतोऽनन्तरमाह स एव—

समार्थं धनमुद्धृत्य महार्थं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्धुपिको नाम ब्रह्मवादिषु गार्हितः ॥

इति । अन्यहस्तादलिपक्या वृद्धच्या धनं गृहीत्वा अन्यस्मै मह-
त्या वृद्धच्या यो ददाति स वार्धुपिको ब्रह्मवादिषु गार्हित इसर्थः ।

अत्रानन्तरं दोषोऽपि तेनैव दाशीतः—

भ्रूणहस्यां च वृद्धिं च तुलया समतोलयत् ।

अतिष्ठद्वूणहा कोश्यां वार्धुपिस्समकम्पत ॥

हारीतोपि—

¹ प्रकुर्वीतास्व —ग.

ब्रह्मन्म वृद्धिजीवं च तुलया समतोलयेत् ।

अतिपृद्वृह्महा कोऽयां वृद्धि जीवस्त्वकम्पत ॥

एवं धान्यादिविक्रयेऽपि द्रष्टव्यम् । तथा च मनुः—

समार्थं पण्यमाहृस्य महार्थं यः प्रयच्छाति ।

स वै वार्धुषिको नाम यथा वृद्धया प्रयोजयेत्¹ ॥

इति । अत्र—

यस्समार्थमृणं गृह्य महार्थं सम्प्रयोजयेत् ।

स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिपु गर्हितः ॥

वृद्धिं च ब्रह्महत्यां च तुलया समतोलयत् ।

अतिपृद्वृह्महा कोऽयां वार्धुषिस्समकम्पत ॥

इति वोधायनोक्तो विशेषः । एतच्च विशेषपृस्त्वैव निपेधात् कथं-
चित्स्वकीयस्यवृद्धयर्थं धनप्रयोगो न निषिद्धयते इति गम्यते ।

अत एव मनुः—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ।

कामं तु खलु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसेऽलिपकाम् ॥

इति । पापीयसे निकृष्टकर्मणे² धर्मार्थं आलिपक्या दद्यादिसर्थः ।

तथा च पैठीनासिः—

कामं तु पापीयसे दद्यान्न ज्यायसीं वृद्धिमुपाददीत

इति । सा च वृद्धिर्मनुना दर्शिता—

वसिष्ठविहितां वृद्धिं मृजेदित्तविवर्धिनीम् ।

अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्धुषिकशते ॥

¹ नैतन्मुद्रितमनुस्मृतिकोशे दृश्यते. ² धर्मणे —क. ख.

इति । यतु वृहस्पतिनोक्तं—

वहवो वर्धनोपाया क्षापिभिः परिकीर्तिताः ।
सर्वेषामपि चेतेपां कुसीदमधिकं विदुः ॥

इति, तद्वित्तवृद्धौ आधिक्यप्रतिपादनपरं न पुनश्चैपृच्छाभिधानाय । यतोऽनन्तरमाह स एव—

अनावृष्ट्या राजभयान्पूष्कावैरुपप्लवैः ।
कृष्णादिंके भवेद्वानिः सा कुसीदे न विद्यते ॥
शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्यां दिवसेऽपि वा ।
उष्णे वर्षति शीते वा वर्धते न निवर्तते ॥
देशं गतानां या वृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम् ।
कुसीदं कुर्वतस्सम्यक्सा स्थितस्यैव जायते ॥

इति । एवं च ब्राह्मणस्सीदन् क्षात्रधर्मेण¹ जीवेदलाभे विशां वा न शौद्रेणेति सिद्धम्² । एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि स्वानन्तरा वृत्तिर्वेदितव्या । तथा च मनुः—

जीवेदेतेन राजन्यस्सर्वेणाप्यनयं गतः ।
न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिन्येत कर्हिचित् ॥

इति । एतेन वैश्यवर्तनेन । अनयं गतः आपदं प्राप्त इत्यर्थः ।
वैश्योऽजीवनस्वधर्मेण शूद्रवृत्तचाऽपि वर्तयेत् ।
अनाचरन्नकार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान् ॥

¹ धार्मेकः — क. ख. — ² स्थितम् क. ख.

अकार्याण्युच्छिष्टभोजनादीनि । शक्तिमान्नितीर्णपत्कः । शूद्रवृ-
त्तच्चा निवर्ततेत्यर्थः । वसिष्ठोऽपि—

अजीवन् स्वधर्मेणानन्तरां पापीयसीं वृत्तिं तिष्ठेन्न
कदाचिज्ज्यायसीम्

इति । पापीयसीं हीनवर्णविपयाम् । ज्यायसीमुपरितनवर्णविपयाम् ।
शूद्रस्य तूपरितनवर्णविपयोऽपि भवत्येव । तदाह नारदः—

उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते ।

मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥

इति । तयोर्ब्रह्मणशूद्रयोर्मध्ये ब्राह्मणस्यापकृष्टं शौद्रं कर्म नास्ति ।
तथा शूद्रस्योत्कृष्टं ब्राह्मणकर्म नास्तीत्यर्थः । केचिदत्यन्तापादे
शौद्रमपि कर्मेच्छन्ति । तदाह गौतमः—

अशौद्रेण । तदप्येके प्राणसंशये ।

इति । अशौद्रेण कर्मणा जीवेत् । प्राणसन्देहे तदपि जीवनार्थमि-
त्यर्थः । शूद्रापद्वृत्तयस्तु याज्ञवल्क्येन दर्शिताः—

शूद्रस्य द्विजशुश्रूपा तया जीवन्वाणिगभवेत् ।

शिलपैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमाचरेत् ॥

इति । यैः कर्मभिर्द्विजातयशुश्रूप्यन्ते तैरिसर्थः ।

तथा च मनुः—

यैः कर्माभिः प्रचरितैश्शुश्रूप्यन्ते द्विजातयः ।

तानि कारुककर्माणि शिलपानि विविधानि च ॥

इति । तत्र वृत्तच्यन्तराण्याह याज्ञवल्क्यः—

कृपिशिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः ।
सेवाऽनूपो नृपो भैक्षमापत्तौ जीवनानि तु ॥

शिल्पं सूपकरणादि¹ । भृतिः प्रेष्यत्वम् । विद्या भृतकाध्यापनादि ।
कुसीदं वृद्धचर्यं धनप्रयोगः । शकटं धान्यादिवहनद्वारेण जीवना-
र्थम् । गिरिः स्वगततृणादिद्वारेण । सेवा परचित्तानुवर्तनम् । अनू-
पो वहुवृक्षजलो देशः । नृपो राजा । एतान्यापत्तौ जीवनानीति
वचनादापदवस्थायां यस्य या वृत्तिः प्रतिपिद्वा सा तस्याभ्यनु-
ज्ञायते । मनुरापि—

विद्या शिल्पं भृतिस्सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृपिः ।
धृतिर्भैक्षं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥

इति । धृतिस्सन्तोषः । यस्मिन्नातिस्वल्पेनापि जीव्यन्ते ।

तत्राङ्गिराः—

व्याधितस्य दरिद्रस्य कुटुम्बात्पच्युतस्य च ।
अध्वानं वा प्रवृत्तस्य भिक्षाचर्यं विधीयते ॥

इति । एतदपि परवृत्त्याश्रयणं विगुणाया अपि स्ववृत्तेरलाभ-
विपयम् । तथा च मनुः—

वरं स्वधर्मो विगुणः न पारक्यस्वनुष्ठितः ।
परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥

¹ सूचीकरणादि—क. ख.

गौतमोऽपि—

‘याजनाध्यापनप्रतिग्रहाससर्वेषां पूर्वः पूर्वो गुरुः ।
तदलाभे क्षत्रवृत्तिः’

इति । सर्वेषां ब्राह्मणादीनां च कार्या इति शेषः । तत्रापत्कल्प
इत्यनुवर्तते । अतस्सर्वग्रहणेनाप्रशस्ता गृहन्ते । प्रशस्तानामना-
पदि विधानात् । अनेन याजनाध्यापनाभ्यां प्रतिग्रहः प्रशस्त
इत्युक्तं भवति । यमोऽपि—

प्रतिग्रहाध्यापनयाजनानां

प्रतिग्रहं श्रेष्ठतमं वदन्ति ।

प्रतिग्रहाच्छुद्धयति जप्यहोमैः

याज्यं तु पापैर्न पुनन्ति वेदाः ॥

याज्यं याजकमित्यर्थः । एतद्विजातिप्रतिग्रहाभिप्रायम् ।

शूद्रविषयस्यैव मनुना याजनाध्यापनाभ्यां निकृष्टत्वाभिधानात्—
प्रतिग्रहाद्याजनाद्रा तथैवाध्यापनादीपि ।

प्रतिग्रहः प्रत्यवरस्स तु विप्रस्य गर्हितः ॥

इति । प्रत्यवरो निकृष्टः । अत्र हेतुमाह स एव—

याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् ।

प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्य¹ न्त्यजन्मनः ॥

जपहोमैरपैसेनो याजनाध्यापनैः कृतम् ।

प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च ॥

¹ शूद्रस्याप्य—क. ख.

इति । संस्कृतात्मनां द्रिजातीनामिति यावत् । अतो याजनाध्यापनाभ्यां द्रिंजातेः प्रतिग्रह एव श्रेयानिति मन्तव्यम् । प्रतिग्रहेऽपि विशेषमाह मनुः—

अकृतं च कृतात्क्षेत्राद्वारजाविकमेव च ।

हिरण्यं धान्यमन्नं च पूर्वं पूर्वमदोपवत् ॥

इति । अकृतमकृष्टम् । वैश्यवृत्त्या जीवतो यदपण्यं¹ तदाह याज्ञवल्क्यः—

फलोपलक्ष्मौमसोममनुष्यापूपवीरुधः ।

तिलौदनरसक्षौद्रदधिक्षीरयृतं जलम् ॥

शस्त्रासवमधूच्छिष्टमधुलाक्षाससवार्हपः ।

मृच्चर्मपुष्पकुतपकेशतक्रविषक्षितीः ॥

कौशेयनीलीलवणमांसैकशफसीसकान् ।

शाकाद्रौपधिपिण्याकपथुगन्धांस्तथैव च ॥

वैश्यवृत्त्याऽपि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन ।

इति । फलानि वदरेङ्गुदव्यतिरिक्तानि । विक्रेयमित्यनुवृत्तौ—

स्वयं विजीर्णं विदलं फलानां वदरेङ्गुदे ।

रज्जुकार्पासकं सूत्रं तच्चेदविकृतं भवेत् ॥

इति नारदस्मरणात् । उपलं माणिक्यादि । क्षौममतसीमूत्रनिर्मितम् । अपूर्पं मण्टकादि । वीरुद्धता । रसा इक्षुरसायदपि विक्रम्य—क. घ.

दयः । आसवो मद्यम् । मधूच्छिष्टं सिक्थकम् । मधु क्षौद्रम् ।
लाक्षा जतु । वार्हिः कुशादि । कुतपः कम्बलविशेषः । केशा-
श्रमर्यादिसम्बन्धाः । एकशफाः अश्वादयः । पशव आरण्या
ग्राम्याश्च—

पशुनामेकशफाः केशिनश्च सर्वे चारण्याः पशवो
वयांसि दंष्ट्रिणश्च

इति वसिष्ठस्मरणात् । केशिनो मनुष्याः । गौतमोऽपि—

तस्यापण्यं गन्धरसकृतान्नतिलशाणक्षौमाजिनानि
रक्तनिर्णिके¹ वाससी क्षीरं सविकारं मूलफलपु-
ष्पौषधमधुमांसतुणोदकापथ्यानि पशवश्च हिंसा
संयोगे पुरीपवशाकुमारिवेहतश्च नित्यं भूमित्रीहि-
यवाजाव्यवर्षभैरवेन्वनदुहश्चैके

इति । कृतान्नं पकान्नम् । रक्तं तान्तवम् ।

रक्तं शाणक्षौमाविकानि च

इति मनुस्मरणात् । निर्णिकं प्रक्षालितम् । मूलं हरिद्रादि ।
फलं क्रमुकादि । अपथ्यं विषम् । हिंसासंयोगे संज्ञते पशवो
न विक्रेयाः । वशा वन्ध्या । वेहद्वर्भवातिनी । भूम्यादयोऽपि
नित्यमविक्रेयाः इयेके मन्यन्ते । एकेग्रहणान्न गौतम इति व्या-
ख्यातं तद्वाष्ये । अविक्रेयमिसनुवृत्तौ नारदोऽपि—

कुसुम्भं नारिकेलं च वृन्ताकं पूतिकं तथा ।

सोमश्लेष्मातको यज्ञस्तोयं सर्पिश्च सर्वथा ॥

¹ निर्णिके—इति सूत्रपाठः।

मनुरपि—

क्षीरं क्षौद्रं दधि धृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ।

इति । क्षौद्रं माक्षिकम् । अयं चापण्य¹ निषेधो ब्राह्मणस्यैव ।

यदाह नारदः—

वैश्यवृत्त्याऽप्याविक्रेयं ब्राह्मणस्य पयो दधि ।

इति । आपस्तम्बोऽपि—

अविहिता ब्राह्मणस्य वणिज्या । आपदि व्यव-

हरेत पण्यानामपण्यानि व्युदस्यन्

इति । अपण्यानि व्युदस्यन्पण्यैर्यवहरेतेत्यर्थः । अत्रापि विशेष-

माह स एव—

अक्रीतपण्यैर्वर्षवहरेते

इति । अक्रीतपण्यैः क्रयेतरोपायलब्धौरित्यर्थः । अनेनापद्यक्रीतप-

ण्यैरपि न व्यवहरेदेत्युक्तं भवति । एवमुक्तनिषेधातिक्रमणे दो-

पमाहतुशशङ्कलिखितौ—

तिलदधिक्षौद्रलवणलाक्षामद्यमांसकृतानस्त्रीपुरुषह-

स्त्रयश्ववृपभग्न्यरसकृष्णाजिनसोमोदकात्सद्यः प-

तति ब्राह्मणः

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

लाक्षालवणमांसानि पतनीयानि विक्रये ।

पयो दधि च मत्रं च हीनवर्णकराणि तु ॥

¹ च पण्य—क.

हीनवर्णशशद्रः । मनुरपि—

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।
न्यहेण शूद्रो भवति व्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥
इतरेषां तु पण्या¹ नां विक्रयादिह कामतः ।
व्राह्मणस्सप्तरात्रेण वैश्यभावं निगच्छति ॥

यमोऽपि—

स्नेहद्रव्यरसानां च सत्वानां जीवतामपि ।
विक्रेता दानपण्यानां प्रोच्यते व्रक्षहा बुधैः ॥
गवां विक्रयकारी तु गवि रोमाणि यानि तु ।
तावद्वर्षसहस्राणि गवां गोष्ठे क्रिमिर्भवेत् ॥
दानाभ्यञ्जनभोगेभ्यो यदन्यत्कुरुते तिलैः ।
क्रिमिर्भवति विष्ट्रायां कर्मणा तेन पापकृत् ॥

मनुरपि—

भोजनाभ्यञ्जनादानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ।
क्रिमिर्भूत्वा स विष्ट्रायां पितृभिस्सह मज्जति ॥

इति । यत्तु तेनैवोक्तं—

काममुत्पाद्य कृप्यां तु स्वयमेव कृपीवलः ।
विक्रीणीत तिलाञ्जुद्धान्धर्मार्थमाचिरस्थितान् ॥

इति । शुद्धान्द्रव्यान्तरेणामिश्रान् । यदापि वसिष्ठेन—

¹ इतरेषामपण्या—क. ख८ग.

कामं वा स्वयं कृष्योत्पाद्य तिलान्विक्रीणीरन्
इति, तद्विनिमयलक्षणविक्रयाभिप्रायम् । यदाह नारदः—

अशक्तौ भेषजस्यार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च ।

यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥

इति । धान्येनैव तु तुल्यमानास्तिला¹ विक्रेयाः न रूपकादिनेत्यर्थः ।
याज्ञवल्क्योऽपि—

धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः ।

मनुरापि—

रसा रसौर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।

कृतान्नं चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥

कृतान्नं पक्वान्नम् । निमातव्याः परिवर्तनीया इत्यर्थः । एवं
मनुष्यादिष्वापि द्रष्टव्यम् । अत एवापस्तम्बः—

‘अन्नेन चान्नस्य मनुष्याणां च मनुष्यैः रसानां
च रसैः गन्धानां च गन्धैः विद्यया च विद्यानाम्’

इति । अत्र विनिमय इत्यनुवर्तते । रसेषु विशेषमाह वसिष्ठः—

रसा रसैस्समतो हीनतो वा निमातव्याः

इति । समतस्तुल्यमानत्वेन । हीनतोऽल्पपरिमाणत्वेन । गौतम-
स्त्रून्नविषये विशेषमाह—

समेनामेन तु पक्वस्य

¹ धान्येनैव समास्तिलाः - क.

इति । पक्षसमेनामेन पक्षविनिमयो भवतीर्यथः । अत्र हारीतः—
विनिमयस्तु^१ रसादीनां विक्रयो नैव दुष्प्याति ।
यज्ञार्थे दक्षिणादीनां प्रजापतिवचो यथा ॥

नारदोऽपि—

ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्कं दारु^२ तृणानि च ।

इति । एवं परवृत्तचात्रयणेन आपदं निस्तीर्यं प्रायथित्तेन पाव-
यित्वाऽऽत्मानं स्ववृत्तावेव न्यसेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः—
क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽप्यापादि द्विजः ।
निस्तीर्यं तामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत्पथि ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायामापत्काण्डम्.

माध्यन्दिनस्नानम्.

ततोमाध्यन्दिनस्नानम् । तत्र वोधायनः—

ततो मध्याह्नसमये पुनस्नानं समाचरेत् ।

सूर्यस्य चाप्युपस्थानं जपहोमादिकं ततः ॥

कूर्मपुराणे—

ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

मध्याह्नसमये अष्टधा विभक्तस्याहः चतुर्थभागे । अत एव दक्षः—

चतुर्थेऽहस्तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं चाकृत्विमे जले ॥

^१ नियमस्तु--ख. ग. घ.

^२ धातु.—क.

वसिष्ठहारीतावपि—

पवित्रपाणीरेकाग्रः पार्श्वाननवलोकयन् ।

अरुग्दिवाऽचरेत्स्नानं मध्याह्नात्प्राञ्चिशेषतः ॥

अरुगरोगी । अनेनार्थान्न रोगी स्नायादित्युक्तं भवति । उक्तं च
व्यासेन—

स्नानं मध्यनिदने कुर्यात्सुजीर्णेऽन्ने निरामयः ।

न भुक्त्वाऽलङ्घतो रोगी नाज्ञाताम्भासि¹ नाकुलः ॥

इति । एतच्च स्नानं गृहस्थवनस्थयोर्वेदितव्यम् । तथा च दक्षः—
प्रातर्मध्याह्नयोस्स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।

यतेष्विष्ववणं स्नानं सकृच्च व्रह्मचारिणः ॥

इति । अत्र व्यासः—

मन्त्रपूर्तैर्जलैस्स्नानं प्राहुस्स्नानं फलप्रदम् ।

न वृथा वारिमग्रानां यादसामिव तत्फलम् ॥

यादसां जलजन्तुनामित्यर्थः । योगयाज्ञवल्क्योऽपि—

मत्सचकच्छपमण्डूकास्तोये मग्रा दिवानिशम् ।

वसन्ति चैव ते स्नानान्नामुवन्ति फलं क्वचित् ॥

इति । अतो मन्त्रवदेव कार्यमित्यभिप्रायः । अत एव तद्करणे
दोपमाह विवस्नान्—

अविदित्वैव यस्स्नानविधानं² स्नानमाचरेत् ।

स याति नरकं घोरमिति धर्मस्य धारणा ॥

¹ न ज्ञातोऽम्भासि—क. ग.

² यस्स्मात् विधानं—ग.

इति । एतदपि द्विजातिविषयम् । तदाह विष्णुः—
 ब्रह्मक्षत्रविशां चैव मन्त्रवत्स्नानमिष्यते ।
 तूष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रीणां च कुरुनन्दन ॥
 अत्र स्नानद्रव्याण्याह योगयाज्ञवलक्यः—
 मृत्तिलान्गोमयं^१ दर्भान्पुष्पाणि मुरभीणि च ।
 आहरेत्स्नानकाले तु स्नानार्थं प्रयतश्शुचिः ॥

इति । शातातपो मृत्त्वरूपमाह—
 वल्मीकाग्वृत्कराल्लेपाज्जलाच्च पथिवृक्षयोः ।
 कृतशौचावशिंष्टाच्च न ग्राहास्सप्त मृत्तिकाः ॥
 शुचिदेशात् सङ्ग्राह्याशर्कराश्मादिवर्जिताः ।
 रक्ता गौरा^२ तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥
 मृत्तिकां गोमयं वाऽपि न निशायां समाहरेत् ।
 न गोमूत्रं^३ प्रदोषेषु गृहीयाद्विद्वान्नरः ॥

इति । मृदाद्याहरणानन्तरं योगयाज्ञवलक्यः—
 गत्वोदकान्तं विधिवत्स्थापयेत्तपृथक् क्षितौ ।
 त्रिविधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं च विचक्षणः ॥
 अथमोत्तममध्यानामङ्गानां क्षाळनं तु तैः ।
 भागैः पृथक्पृथक्कुर्यात्क्षाळने मृदसङ्करः ॥
 अद्विर्गद्विश्च चरणौ प्रक्षाळयाचम्य वै शुचिः ।

^१ मृत्तिकां गोमयं—ख.

^२ गौरी—ग

^३ न मूत्रं च—ख.

इति । अत्र मलस्तानं¹ प्रकृत्य व्यासः—

षट्प्रिंहः पादौ चतुर्भिस्तु जडे नाभिकटी त्रिभिः ।

मृदैकया शिरः क्षाल्यं द्राभ्यां नाभेस्तथोपरि ॥

अधश्च निसृभिः कार्यः पादौ पद्मस्तथैव च ।

प्रक्षाल्य सर्वकायं तद्विराचम्य यथाविधि ॥

इति । अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था । मृदादिपरिमाणं कूर्मपुराणे दर्शितम्—

स्तानार्थं मृत्तिका ग्राद्या ह्याद्रीमलकमात्रिका ।

गोमयस्य प्रमाणं तत्तेनाङ्गं लेपयेत्ततः ॥

इति । एतच्च मलापकर्पणं स्तानं² तटे कार्यम् । तथा च वृसिंहपुराणे—

शुचौ देशे समभ्युक्ष्य स्थापयेत्कुशमृत्तिका: ।

मृत्तोयेन स्वकं देहं वाहिसंशोध्य यत्रतः ॥

दक्षोऽपि—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्तानमुच्यते ।

तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा ॥

मलापकर्पणं पार्श्वे मन्त्रवन्तु जले स्मृतम् ।

सन्ध्यास्तानमुभ्यां तु स्तानदेशाः प्रकीर्तिताः ॥

इति । पार्श्वे तटे । सन्ध्यास्तानं मार्जनम् । तदुभाभ्यां जलस्थला-

¹ अत्र स्तानं—ग.

² मलस्तानं—ख.

भ्यां कार्यमित्यर्थः । अत्र मलस्त्रानेऽपि नित्यग्रहणमनुक्तशास्त्रि-
नामपि तस्य नियत्वं यथा स्यादिति । मलस्त्रानानन्तरं यमः—
पादप्रक्षालनं कृत्वा आचम्य प्राञ्जुखस्थितः ।
प्राणायामत्रयं कुर्यात्ततो ध्यात्वा दिवाकरम् ॥

इति । ततस्तीर्थपरिकल्पनादि कुर्यात् । तथा च मत्स्यपुराणं—
दर्भपाणिस्तु विधिना स्वाचान्तः प्रयतश्शुचिः ।
तीर्थं तु कल्पयेद्विद्वान्मूलमन्वेण मन्त्रवित् ॥

ॐ नमो नारायणायोति मूलमन्त्र उदाहृतः ।
चतुर्द्वासमायुक्तं चतुरश्च समन्ततः ॥

प्रकल्प्यावाहयेद्वङ्गमेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ।
विष्णुपादप्रसूताऽसि वैष्णवी विष्णुदेवता ॥

त्राहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्मरणान्तिकात् ।
तिसः कोद्योऽर्थकोटीं च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ॥

दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तानि मे सन्तु जाह्नवि ।
नन्दिनीसिव ते नाम देवेषु नलिनीति च ॥

दक्षा पृथ्वी च विहगा¹ विश्वराया² शिवाऽमृता ।
विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ॥

क्षमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ।
एतानि पुण्यनामानि स्तानकाले प्रकीर्तयेत् ॥

भवेत्सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगमिनी ।

1 हरिता—क.

2 विश्वेशा या—ख.

तथा गङ्गावाक्यमपि—

नन्दिनी नलिनी सीता मालती च महापगा¹ ।
विष्णुपादाब्जसम्भूता गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
भागीरथी भोगवती जाह्नवी त्रिदशेश्वरी ।
द्रादशैतानि नामानि यत्र यत्र जलाशये ॥
स्नानोदयतस्मरेन्नित्यं तत्र तत्र भवाम्यहम् ।

व्यासोऽपि—

कुरुक्षेत्रं गया गङ्गा प्रभासं नैमिशं तथा ।
तीर्थान्येतानि सर्वाणि स्नानकाले भवन्तु मे ॥

इति । एतत्सर्वं कृतिमोदकविषयम्,
गङ्गादिसर्वतीर्थानि कृतिमादिषु संस्मरेत् ।

इति योगयाङ्गवल्क्यस्मरणात् । देवलोऽपि—

न नदीषु नदीं ब्रूयात्पर्वतेषु न पर्वतम् ।
नान्यतप्रशंसेत्तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषु च ॥

इति । पूर्वमावाह्य स्वशाखोक्तेन विधिना स्नायात् ।

अत एव शौचानन्तरं मत्स्यपुराणे—

स्नानं कुर्यान्मृदा तद्रदामन्त्य् च विधानतः ।
अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्थरे ॥

इति । अत्र जमदाम्बिः—

अथ स्नानं प्रवक्ष्यामि सर्वपापपणाशनम् ।

¹ मलापहा—ग.

नाल्पोदके द्रिजस्त्वायान्नदीं चोत्सृज्य रुतिमे ॥
 प्रागग्रमुदगग्रं वा धौतवस्त्रं प्रसारयेत् ।
 अश्वक्रान्त इति शुद्धां पृत्तिकामाहरेच्छुचिः ॥
 नमो मित्रस्येत्यादित्याय दत्त्वा प्रक्षालयेत्करौ ।
 गन्धद्रारामिति जप्त्वा स्वान्येवाङ्गानि लेपयेत् ॥
 हिरण्यशृङ्गं वरुणमित्यपोऽभिप्रपद्यते ।
 सुमित्रा न इसपः क्षिप्त्वा दुर्मित्रास्तु वहिः क्षिपेत् ॥
 यदपां क्रूरमित्यपस्त्रिरालोऽच्य तु पाणिना ।
 आदिसाभिमुखो मज्जेदापो अस्मानिति द्वयृचा ॥
 मध्यनिदनेऽप आचामेन्मन्त्रेणापः पुनर्नित्वाति ।
 अग्निश्च मेति सायं च प्रातस्मृर्यश्च मेति च ॥
 सुरभिमयाऽब्लिङ्गाभिः प्रोक्षयेत्कुशपाणिना ।
 हिरण्यवर्णीयाभिश्च पावमानीभिरेव च ॥
 क्रुतं चेत्येतदप्स्वन्तस्त्रिः पठेदघर्षणम् ।
 यथाऽध्यमेधेऽवभृथं तथा स्नानेऽघर्षणम् ॥
 इति । अन्यज्जलतर्पणादि सर्वं प्रातस्त्रानोक्तं वेदितव्यम् । आदि-
 त्याभिमुखो मज्जेदीति स्यावरोदकविपयम् । तथा च नृसिंहपुराण-
 नदीं स्वत्सु च स्त्रायात्प्रतिस्तोतस्त्रियो द्रिजः ।
 तटाकादिपु तोयेपु प्रयर्कं स्त्रानपाचरेत् ॥
 इति । अत्र द्रुपदां प्रकृत्य रूपपुराणं—
 अपः पाणौ समादाय जलेवै मार्जने कृते ।

विन्यस्य मूर्धि तत्तोयं मुच्यते सर्वपातकैः ॥
इति । अत्र विशेषमाह योगयाज्ञवल्क्यः—

अपः पाणो समादाय त्रिः पठेद्गुपदामृचम् ।

तत्तोयं मूर्धिन् विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अन्तर्जलजपं प्रकृत्यापि स एवाह—

हत्वा लोकानपीमांस्त्रिंस्त्रिः पठेद्यमर्पणम् ।

यथाऽश्वमेधावभृथ एवं वै मनुरब्रवीत् ॥

द्वुपदा नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिपृता ।

अन्तर्जले त्रिरावृत्य मुच्यते ब्रह्महत्या ॥

व्यासोऽपि—

द्वुपदा नाम गायत्री ब्राह्मी वाजसनेयके ।

सकृदन्तर्जले जपुर्ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

अन्तर्जले त्रिरावृत्य सावित्रीं प्रयतस्तः ।

मुच्यते पातकैस्सर्वर्यदि न ब्रह्महा भवेत् ॥

हारीतोऽपि—

जुम्बुका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके ।

अन्तजले सकृज्जप्त्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

सुमन्तुरपि—

‘मातरं भगिनीं हत्वा¹ मातृष्वसारं पितृष्वसारं
स्नुपां सखीं चान्यद्वाऽगम्यागमनं कृत्वाऽयमर्पण-
सूक्तमन्तर्जले त्रिरावृत्य तदेतस्मात्पूर्तो भवति’

¹ हत्वा — ग.

इति । हारीतोऽपि—

‘आव गोः पृश्निरकर्मादित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले ज-
पन्सर्वस्मात्पापत्प्रमुच्यते । अपि वा व्याहृतीस्ति-
रन्तर्जले जपन्सर्वस्मात्पापापात्प्रमुच्यते^१’

इति । गौतमोऽपि—

अपि वा गायत्रीं पच्छोऽर्धर्चशः समस्तामिति
त्रिरन्तर्जले जपन्सर्वस्मात्पापापात्प्रमुच्यते । अपि वा
प्रणवं त्रिरन्तर्जले जपन्सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते

इति । अत्र वसिष्ठस्मानविधानमाह—

अथ स्नानविधिं कृत्स्नं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
येन स्नात्वा दिवं यान्ति श्रद्धाना द्विजोत्तमाः ॥
प्रयतो मृदमादाय दूर्वामाद्रीं च गोमयम् ।
स्थापयित्वा तथाऽऽचम्य ततस्मानं समाचरेत् ॥
मृदैकया शिरः क्षाल्यं द्राभ्यां नाभेस्तथोपर्ति ।
अधश्च तिसृभिः कायं पादौ पाद्मिस्तथैव च ॥
प्रक्षालय सर्वमङ्गं तु द्विराचम्य यथाविधि ।
ततस्सम्मार्जनं कुर्यान्मृदा पूर्वं तु मन्त्रवित्^२ ॥
अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ।
उद्धृताऽसि वराहेण रुष्णेन शतवाहुना ॥

^१ हंसशुगुचिष्ठदित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले जपन्सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते. इति घ-
पुस्तकेऽधिकःपाठः.

^२ मन्त्रवत् — क.

मृत्तिके त्वां च यृहामि प्रजया च धनेन च ।
 मृत्तिके ब्रह्मदत्ताऽसि काश्यपेनाभिमन्त्रिता ॥
 मृत्तिके हन मे पापं यन्मया दुष्कृतं रुतम् ।
 मृत्तिके देहि मे पुष्टि त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 पुनश्च गोमयेनैव अग्रमग्रमिति ब्रुवन् ।
 अग्रमग्रं चरन्तीनामोपधीनां वने वने ॥
 तासामृपभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम् ।
 त्वं मे रोगांश्च शोकांश्च पापं मे नुद गोमय ॥
 काण्डात्काण्डादिति द्वाभ्यामङ्गमङ्गमिति स्पृशेत् ।

दूर्वयेति शेषः । याजुर्वेदिकावेतौ मन्त्रौ ।
 कृत्वैवं मार्जनं मन्त्रैरश्वक्रान्तादिभिस्ततः ।
 इहैव देवीममृतां पारावत पुरादिषु¹ ॥
 एताश्शतमिति² ध्यात्वा तीर्थान्यावाहयेद्दुधः ॥
 कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गां प्रभासं पुष्कराणि च ।
 ततो महाब्याहृतिभिर्गायत्रया चाभिमन्त्रयेत् ॥
 आपो हिष्टेदमापश्च द्रुपदादिव इत्यापि ।
 तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरेव च ॥
 ततोऽर्कमीक्ष्य सोङ्कारं निमज्जयान्तर्जले वुधः ।
 प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीं चाघमर्षणम् ॥

¹ पारावतस्य रात्रिषु—ग; पारावातपुग्नात्रिषु ख.

² ये ते शतमिति—ग.   ³ द्वाभ्यां—ग.

यथोक्तैः क्षोभितस्तैस्तु मज्जेत्विर्दण्डवत्ततः ।
 यथोक्तैर्वायोराध्माननिरोधोत्सर्गरूपैः,
 स्तात्वा सङ्गृह्य वासोऽन्यदूरु संशोधयेन्मृदा ।
 अपवित्रे कृते ते तु कौपीनस्ताववारिणा ॥
 नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोपर्याधस्तयमभ्वरम् ।
 नान्तर्वासो विना जातु निवसेद्वसनं वुधः ॥
 प्राग्वोदग्वा शुचौ देशे उपविश्य द्विराचमेत् ।
 योऽनेन विधिना स्ताति यत्र यत्राम्भसि द्विजः ॥
 म तीर्थफल¹ माप्नोति तीर्थे तु द्विगुणं फलम् ।
 मनोवाक्कर्मभिश्चापि यत्पापं कुरुते तु सः ॥
 नाशमाप्नोति² तत्सर्वमापपात्रमिवाम्भसि ॥

इति । मृत्तोयैः कृतमलापकर्पणो निमज्जयाप उपसृश्य आपो
 हिष्टेति तिसृभिर्हरण्यवर्णा इति चतस्रभिः इदमापः प्रवह
 तेति च तीर्थमभिमन्त्रयेत् । ततोऽप्सु निमग्नः त्रिरघुर्पर्णं
 जपेत् । तद्विष्णोः परमं पदमिति, द्वुपदां वा सावित्रीं,
 युज्ञते मन इत्यनुवाकं वा पुरुपसूक्तं वा । स्नातश्चार्द्ववासा
 देवर्पिपितृतर्पणमभस्थ एव कुर्वीतेति । आपस्तम्बोऽपि—

‘शैनैरपोऽभ्यवेयादभिग्रन्थभिमुखमादिसमुदकमु-
 पस्पृशेदिति सर्वत्रोदकस्पर्शनविधिः’

¹ सम्पूर्ण फल—क. ख.

² नाशमाप्नोति—क. ख.

इति । अत्रोदकस्पर्शनमित्येतद्वन्स्थविपर्यं तत्प्रकरणे पाठादिति
व्याख्यातं तद्वाच्ये । अत्रानुकल्पमाह योगयाज्ञवल्क्यः—
य एष विस्तरः प्रोक्तस्त्रानस्य विधिरुत्तमः ।
असामर्थ्यान्न कुर्याच्चेत्त्रायं विधिरुच्यते ॥
स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।
जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥
अघमर्पणं सूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।
स्नानाचरणमित्येतत्समुद्दिष्टं महर्पिभिः ॥

इति । एतत्तीर्थपरिकल्पनं जलाभिमन्त्रणाचमनमार्जनान्तर्जल-
स्नानेषु त्रिरावृत्ताघमर्पणमूक्तविधिपरमिति कैश्चिद्वृच्याख्यातम्
इति स्मृतिचन्द्रिकायां माध्यन्दिनस्नानम् ॥

मध्याहसन्ध्या

अथ मध्यह्निसन्ध्या । तत्र शङ्कः—

प्रातस्सन्ध्यां सनक्षत्रां मध्यमां स्नानकर्मणि ।
सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि ॥
स्नानकर्मणि माध्यन्दिनस्नानानन्तरमित्यर्थः । अत्रायं प्रयोगः—
कृतस्नानस्त्वाचान्तो यथाविधि प्राणानायम्य मध्याहसन्ध्या-
मुपासिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्ववदापो हिष्टेति तृचेन याजयित्वाऽपः
पुनन्तिवयपः पिवेत् । तस्यानुष्टुप्तन्दः । विष्णुः क्रापिः । अपो देवता
मध्याहसन्ध्याचमने विनियोगः । ततो मार्जनादि सर्वे प्रातस्स

नृथ्यावदा सावित्रीजपात् । अत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शतः—
 ततो मध्याह्नसन्ध्यायामासीनः प्राञ्जुखो जपेत् ।
 स्थितो जपेत्सदाकालमादित्याभिमुखो द्विजः ॥
 इति । स्थितश्चेदादित्याभिमुखो जपेदित्यर्थः । अत एव योग-
 याज्ञवल्क्यः—

तिष्ठुंश्चेद्रीक्षमाणोऽर्कमासीनः प्राञ्जुखो जपेत् ।
 अत्रापि स्वशाखोदित्तैर्मन्त्रैरादित्यमुपतिष्ठेत्,
 उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेत् ।

इति वसिष्ठस्मरणात् । एतत्सर्वं नारायणोक्तं—

उपवीती वद्धशिखस्समाचम्य¹ यथागमम् ।
 पवित्रपाणिस्सोङ्कारं यज्ञेशं मनसा स्मरेत् ॥
 प्रातससन्ध्याविधानेन छन्द आर्षं च दैवतम् ।
 स्मृत्वा चाचम्य च प्राणानायामेद्भपाणिना ॥
 आपः पुनन्तु मन्त्रेण आपो हिष्ठेति मार्जनम् ।
 प्रक्षिप्य चाञ्जलिं सम्यगुदुसं चित्रमित्यपि ॥
 तच्चक्षुर्देवहितं च हंसशुचिपदिसपि ।
 एतज्जपेदूर्ध्ववाहुस्मूर्यं पश्यन्समाहितः ॥
 गायत्रया तु यथाशक्ति उपस्थाय दिवाकरम् ।
 नोच्चैर्जप्यं वुधः कुर्यात्सावित्रया च विशेषतः ॥

¹ खो द्विराचम्य—क.

इति । कूर्मपुराणे तत्स्नानमध्य एव सन्ध्याचमनाद्युक्तं—
 ततो मध्याहंसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।
 पुष्पाक्षतान्कुशतिलान्गोमयं शुद्धमेव च ॥
 मृदैकया शिरः क्षाल्यं द्राभ्यां नाभेस्तथोपरि ।
 अधश्च तिसृभिः कायं पादौ पङ्किस्तथैव च ॥
 मृत्तिका च समुद्दिष्टा त्वार्द्वामलकमात्रिका ।
 गोमयस्य प्रमाणं तत्तेनाङ्गं लेपयेत्ततः ॥
 प्रक्षाल्याचम्य विधिवत्ततस्नायात्समाहितः ।
 अभिमन्त्रय जलं मन्त्रैरब्लङ्गैर्वारुणैश्चुभैः ॥
 भावपूतस्तदव्यक्तं धारयेद्विष्णुमव्ययम् ॥
 आपो नारा इति प्रोक्तास्ता एवास्यायनं पुनः ॥
 तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले स्मरेद्वृधः ।
 प्रेक्ष्य सोङ्कारमादित्यं त्रिर्निमज्जय जलाशये ॥
 आचान्तः पुनराचामेन्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ।
 अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ॥
 त्वं यज्ञस्त्वं वपद्कार आपो ज्योती रसोऽमृतम् ।
 ततस्सम्मार्जनं कुर्यादापो हिष्टा मयोभुवः ॥
 इदमापः प्रवहत व्याहृतीभिस्तथैव च ।
 ततोऽभिमन्त्रय तत्तोयमापो हिष्टादिमन्त्रकैः ॥
 अन्तर्जलगतो मग्नो जपेत्विरव्यमर्पणम् ।
 अथोपतिष्ठेदादित्यमूर्ध्वं पुष्पान्वितं जलम् ॥

प्रक्षिप्यालोकयेद्वेवं उद्वयं तमसस्परि ।
 उदुयं चित्रमित्येतत्तच्चक्षुरिति मन्त्रतः ॥
 हंसशुचिपदित्येव सावित्रया च विशेषतः ।
 अन्यैश्च वैदिकैर्मन्त्रैसौरैः पापप्रणाशनैः ॥
 सावित्रीं वै जपेत्पश्चाज्जपयज्ञस्स वै स्मृतः ।

इति । वोधायनोऽपि—

“अथ हस्तौ प्रक्षालय कमण्डुलुं मृत्पिण्डं च परिगृह्य तीर्थे गत्वा त्रिः पादौ प्रक्षालयेत् त्रिरात्मानम् । अथापोऽभिप्रतिपद्यते हिरण्यशृङ्गं वरुणमिति अथाजलिना अप उपहन्ति सुमित्रा न आप ओषधयस्मन्त्वति । तां दिशं निरक्षति यस्यामस्य दिशिद्वेष्यो भवति दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुरिति । अथाप उपस्पृश्य त्रिः प्रदक्षिणमुदकमावर्तयति यदपां क्रूरमिति । अप्सु निमज्जय उत्तीर्य चाचान्तः पुनराचामेत् आपः पुनन्तु इति । पवित्रे कृत्वाद्विर्मार्जयत्वाऽपो हिष्टेति तिसृभिर्हिरण्यवर्णं इति चतस्रभिः पवमानस्मुवर्जनश्चान्तेनानुवाकेनामार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽवर्मणेन त्रीन्प्राणायामान्धारयित्वा उत्तीर्य वासः पीडयित्वा प्रक्षालितोपवाताक्षिष्टानि वासांसि परिधायाचम्य दर्भेष्वासीनो दर्भान्धारयमाणः प्राङ्मुखस्सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेत् ”

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां माध्यन्दिनसन्ध्यानिर्णयः ॥

जपयज्ञप्रशंसा.

अथ जपयज्ञप्रशंसा । तत्र वसिष्ठः—

ये पाकयज्ञाश्रत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

पाकयज्ञा देवयज्ञादयः । विधियज्ञो ज्योतिष्ठेमादिः । मनुरपि—

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

जप्येनैव तु संसिद्धयेद्वात्मणो नात्र संशयः ॥

यमोऽपि—

दृत्तीनां कर्षणं श्रेष्ठं धर्माणां स्वागतक्रिया ।

जपयज्ञस्तु यज्ञानां सर्वेषामुत्तमस्समृतः ॥

पुराणेऽपि—

यक्षरक्षःपिशाचाश्र ग्रहास्सर्वे विभीषणाः ।

जपिनं नोपसर्पन्ति दूरादेवापयान्ति ते ॥

वसिष्ठोऽपि—

यथाऽग्निर्वायुनोद्भूतो हविपा चैव दीप्यते ।

एवं जप्यपरो नित्यं मन्त्रयुक्तस्सदा द्विजः ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां जपयज्ञप्रशंसा.

जप्यानि

अथ जप्यानि । तत्र योगयाज्ञवल्क्यः—

जपयज्ञो हि कर्तव्यसर्ववेदग्रणीतकैः ।

पवित्रैर्विविधैश्चान्यैर्गृह्योपनिषदां तथा ॥

अध्यात्मविद्या विविधा जप्यास्तु जपसिद्धये ।

अन्यैर्देवतास्तवनादिभिः । विष्णुरपि—

स्त्रातः पवित्रपाणिः यथाशक्ति जपेद्विशेषतः

सावित्रीं पुरुषमूर्त्तं वा नैताभ्यामधिकमस्ति

इति । तानि च पवित्राणि वसिष्टेन दर्शितानि—

सर्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतःपरम् ।

येषां जपैश्च होमैश्च पूयते नात्र संशयः ॥

अघर्षणं देवकृतं शुद्धवत्यस्तरत्समाः ।

कूशमाण्ड्यः पावमान्यश्च दुर्गा सावित्र्यथैव च ॥

अभिपङ्गः पदस्तोभा¹ स्सामानि व्याहृतिस्तथा ।

वारुणानि च सामानि गायत्रं रैवतं तथा ॥

अब्दिङ्गा वार्हसपत्यं च वाक्मूर्त्तं मध्यृचस्तथा ।

शतरुद्रमर्थविशरस्त्रिसुपर्णं महाव्रतम् ॥

गोमूर्त्तमश्वमूर्त्तं च इन्द्रशुद्धे च सामनी ।

त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरं च

अग्निवतं वामदेव्यं वृहत्त्वा ।

एतानि जप्यानि पुनन्ति जन्तून्

जानिसरत्वं लभते य इच्छेत् ॥

अघर्षणमृतं चेत्याद्यास्तिसः । देवकृतं देवकृतस्यैनस इत्यादयः ।

शुद्धवत्य एतोऽन्विन्द्रं स्तवामेसाद्यास्तिसः । तरत्समास्तरत्सम-

¹ स्तोमा—ख.

न्दी धावतीत्याद्यास्तिसः¹ । कूर्शमाणङ्गो यदेवा देवहेत्वनमित्य-
नुवाकत्रयम् । पावमान्यः स्वादिष्टया मादिष्टयेत्येवमाद्याः । दुर्गा
जातेवेदसे सुनवाम सोमामित्येका क्रक्र । सावित्री तत्सवि-
तुरिति । अभिपङ्गादयो रैवतान्तास्सामविशेषाः । अब्लिङ्गा
आपो हिष्टेत्याद्याः । वार्हस्पदं यस्तस्तम्भ सहसेत्येकादशर्चम् ।
वाक्सूक्तं अहं रुद्रेभिरित्यर्ष्टर्चम् । मध्यूचः मधु वाता क्रुताय-
ते इत्याद्यास्तिसः । शतरुद्रीयं नमस्ते रुद्र मन्यवे इत्येकादशानु-
वाकाः । त्रिमुपर्णं ब्रह्म मेतु मामिसनुवाकत्रयम् । महावतं राजनं
नाम साम । गोसूक्तं आ गावो अग्नवित्यर्ष्टर्चम् । अश्वसूक्तं
मा नो मित्रो वरुण इति द्वार्विंशर्चम् । इन्द्रशुद्धादयो वृहदन्ता-
स्सामविशेषाः । एतानि पवित्राणि अघर्षणानीत्यर्थः ।
चतुर्विंशतावपि—

देवव्रताज्यदोहानि आग्नीध्रं च रथन्तरम् ।
घर्षसामानि रौद्राणि जप्त्रा पापैः प्रमुच्यते ॥
यज्ञायाज्ञियमादित्यं ज्येष्ठसाम च राजनम् ।
गारुडानि च सामानि जप्त्रा मुच्येत किल्वपात् ॥

मनुरापि—

वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।
न हस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥
वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ।
अद्वोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥

¹ यात्तत्स्तः—घ.

पौर्विकीं संस्मरन्जातिं ब्रह्मैवाभ्यसते द्रिजः ।
ब्रह्माभ्यासेन चाजस्त्रमनन्तं सुखमक्षुते ॥

यमोऽपि—

जपेद्राऽप्यस्य वामीयं पावमानीरथापि वा ।
कुन्तापं वालरिल्यांश्च निवित्पैषं वृषाकापिम् ॥
होतृनुद्रान्पितृञ्जस्त्रा मुच्यते सर्वपातकैः ।

अस्य वामीयं ‘अस्य वामस्य पलितस्य होतुः’ इति द्रिपञ्चा-
शष्ठ्यचम् । होतृन् चित्तिस्तुगित्यादि । रुद्रान् कदुद्रायेति पञ्च
रुद्रमूक्तानि । पितृन् परेयुवांसमित्यादीन् । चतुर्विंशतावपि—

अग्रेमन्वेऽनुवाकं तु जपेदेनमनुत्तमम् ।
सिंहे मे मन्युर्रियेतमनुवाकं जपेद्विजः ॥
जस्त्रा पापैः प्रमुच्येत वोधायनवचो यथा ।
त्रिमधु त्रिसुपर्णं च नाचिकेतत्रयं तथा ॥
नारायणं जपेत्सर्वं मुच्यते ब्रह्महत्यया ।
यत्किञ्चित्पातकं कुर्याद्यत्किञ्चेदमृचं जपेत् ॥
हंसशुचिपदियेतां जपेद्राऽपि त्रियम्बकम् ।
ब्राह्मणानि च कल्पांश्च पडङ्गानि तर्थेव च ॥
आख्यातानि तथाऽन्यानि जस्त्रा पापैः प्रमुच्यते ।
इतिहासपुराणानि देवतास्त्रवनानि च ॥
जस्त्रा पापैः प्रमुच्येत धर्माख्यौनैस्तथा परैः ।

याङ्गवल्क्योऽपि—

शुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः ।

सर्वपापहरा ह्येते रुद्रैकादशिनी तथा ॥

शुक्रियं विश्वानि देव सवितरिति । आरण्यकं प्रियं
वाचं प्रपद्यत इति । एतद्वयमापि वाजसनेयके पठ्यते । रुद्रा
एकादशकृत्वोऽभ्यस्यन्ते यस्यां जपक्रियायां सा रुद्रैकादशिनी-
त्युच्यते । अत्रिरपि—

एकादशगुणान्वाऽपि रुद्रानावृत्य धर्मवित् ।

महापापैरापि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः ॥

पुराणेऽपि—

पृथ्वीं ससागरां यो हि कृत्स्नां शैलवनान्विताम् ।

दद्यात्काञ्चनसम्पूर्णा हैमीमोपधिसंयुताम् ॥

तस्याधिकफलं नूनं रुद्रजापी सकुद्विजः ।

तपस्तप्यति चासर्थं सहस्राब्दानि संयमी ॥

न स तत्फलमाप्नोति यस्सकृद्रुद्रजापकः ।

गवां कोटिप्रदानं यः करोति विधिवद्गूरौ ॥

न स तत्फलमाप्नोति यस्सकृद्रुद्रजापकः ।

यज्ञस्तपश्च दानानि तीर्थानि विविधानि च ॥

एतानि रुद्रजापस्य कलां नार्हन्ति पोडशीम् ।

अत्र संवर्तः—

स्वरमात्राविहीनं तु पादाक्षरविवर्जितम् ।

न्यूनाधिकं वा कृत्वा तु आभिर्गार्भिरितीरयेत् ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां जप्यानि.

जप्यान्तरम् ।

अथ जप्यप्रसङ्गादन्यदपि जप्यान्तरमुच्यते । तत्र पुलस्त्यः—

कामः कामप्रदः¹ कान्तः कामपालस्तथा हरिः ।
 आनन्दो माधवश्रैव कामसंसिंद्धये जपेत् ॥
 रामः परथुरामश्च नृसिंहो विष्णुरेव च ।
 त्रिविक्रमश्चेसादीनि जप्यान्यरिजिगीषुभिः ॥
 विद्यामध्यस्यतां नित्यं जपत्व्यः पुरुषोत्तमः ।
 दामोदरं² वन्धगतो नित्यमेव जपेन्नरः ॥
 केशवं पुण्डरीकाक्षमनिश्चं हि तथा जपेत् ।
 नेत्रवाधासु सर्वासु हृषीकेशं भयेषु च ॥
 अच्युतं चामृतं चैव स्मरेदौषधकर्मणि ।
 मङ्ग्लामाभिमुखो गच्छन्संस्मरेदपराजितम् ॥
 चक्रिणं गदिनं चैव शार्द्धिणं खड्गिनं तथा ।
 क्षेमार्थीं प्रवसन्नियं दिक्षु प्राच्यादिपु स्मरेत् ॥
 अजितं चाधिपं चैव सर्वं सर्वेष्वरं तथा ।
 संस्मरेत्पुरुषो भक्त्या व्यवहारेषु सर्वदा ॥
 नारायणं सर्वकालं भूतप्रस्खलनादिषु ।

¹ त्रियः—ग.

² दामोदरो—ग.

ग्रहनक्षत्रपीडासु देवबाधासु सर्वदा ॥
 दस्युवैरनिरोधेषु सिंहव्याघ्रादिसङ्कटे ।
 अन्धकारे तमिस्ते च नरसिंहमनुस्मरेत् ॥
 तरत्यखिलदुर्गाणि तापार्तीं जलशायिनम् ।
 गरुडध्वजानुस्मरणाद्विषवीर्यं प्रशाम्यति ॥
 स्नाने देवार्चने होमे प्रणिपाते प्रदाक्षिणे ।
 कीर्तयेद्गवन्नाम वासुदेवेति तत्परः ॥
 स्थापने वित्तधान्यादेरपथ्यान्ने च दुष्टजे ।
 कुर्वित तन्मना भूत्वा अनन्ताच्युतकीर्तनम् ॥
 नारायणं शार्ङ्गधरं श्रीधरं पुरुषोत्तमम् ।
 वामनं खगिनं चैव दुस्स्वप्नेषु सदा स्मरेत् ॥
 एकार्णवादौ पर्यङ्कशायिनं च नरस्स्मरेत् ।
 वलभद्रं समृद्धयर्थं वीरकर्मणि संस्मरेत्¹ ॥
 जगत्सूति² मपत्यार्थी स्तुवन्भक्तया न सीदाति ।
 श्रीशं सर्वाभ्युदयिके कर्मण्याशु प्रकीर्तयेत् ॥
 अरिष्टेष्वप्यशेषेषु विशोकं च सदा जपेत् ।
 मरुत्प्रपतनाग्रचम्बुवन्धनादिषु मृत्युषु ॥
 स्वतन्त्रपरतन्वेषु वासुदेवं जपेद्वृधः ।
 सर्वार्थशक्तियुक्तस्य देवदेवस्य चक्रिणः ॥
 यद्राजभिरोचते नाम तत्सर्वार्थेषु कीर्तयेत् ।

¹ कीर्तयेत्—ख. घ.

² जगत्पति—ख. घ.

सर्वार्थसिद्धिमाप्नोति नाम्नामेकार्थता यतः ॥
 सर्वाण्येतानि नामानि परस्य ब्रह्मणोऽनय ।
 इति स्मृतिचन्द्रिकायां जप्यान्तरनिर्णयः ।

ब्रह्मयज्ञः

अथ ब्रह्मयज्ञः । तत्र मनुः—

अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः ।
 सावित्रीमप्यधीयीत गत्वाऽरण्यं समाहितः ॥

इति । यथा छर्दिंपि न हृश्यन्ते तथाऽरण्यं¹ गत्वेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—

ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामादछदि-
 र्दर्श उदीच्यां प्रागुदीच्यां वोदित आदिसे

इति । आदिसोदयादूर्ध्वं नोदितमात्र इत्यर्थः । अत एव वृहस्पतिः—

स चार्वाकतर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यदर्ते² निमित्ततः ॥

इति । वैश्वदेवशब्देनात्र मनुष्ययज्ञान्तं कर्म लक्ष्यते,
 न वैश्वदेवमात्रं तत्रैव तस्य विधानात् । तथा च श्रुतिः—

पञ्च वा एते महायज्ञास्सतति प्रतायन्ते सतति
 सन्तिष्ठन्ते देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो
 ब्रह्मयज्ञः

¹ यदा हिंसादयो न विद्यन्ते तदाऽरण्यं—ख. घ.

² नान्यत्रार्थे—ग.

इति । सतति सन्तनमन्वहमिसर्थः । कूर्मपुराणेऽपि—

यदि स्यात्तर्पणादर्वाग्ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।

कृत्वा मनुष्ययज्ञं वै तत्स्वाध्यायमारभेत् ॥

इति । 'क्रिते निमित्ततः' इत्यनेन सति निमित्ते कालान्तरेऽप्य

विरुद्ध इत्युक्तं भवति । अत एव श्रुतिः—

ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तं वेति

ह स्माह शौच आहेय उतारण्ये वल उत वाचोत

तिष्ठन्तुत ब्रजन्तुतासीन उत शयानोऽधीयीतेव

स्वाध्यायं तपस्यी पुण्यो भवति

इति । अत्राहेयश्शौच इसाह स्मेति सम्बन्धः । अध्ययने तु वि-

शेपमाह योगयाज्ञवल्क्यः—

प्रदाक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च ।

दर्भेषु दर्भपाणिभ्यां संहताभ्यां कृताङ्गिः ॥

स्वाध्यायं तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत्¹ ।

शौनकोपि—

प्राणायामैर्दर्घदोपश्युक्ताम्वरधरश्शुचिः ।

यथाविध्यप आचम्य आहेरेदर्भसंस्तरम् ॥

पवित्रपाणिः कृत्वा तु उपस्थं दक्षिणोत्तरम् ।

इति । अधीयीतेति शेपः । तच्चाचमनं तैत्तिरीयकश्रुतौ दर्शितं-

उदित आदिसे दक्षिणत उपवीयोपविश्य हस्ता-

¹ ब्रह्मयज्ञं समाचरेत्—ख.

ववनिज्य त्रिराचामेद्विः परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य
 शिरश्चक्षुपी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य य-
 त्विराचामति तेन क्रचः प्रीणाति यद्विः परि-
 मृजति तेन यज्ञावि यत्सकृदुपस्पृशति तेन सामा-
 नि यत्सव्यं पाणि पादौ प्रोक्षति यच्छिरश्चक्षुपी
 नासिके श्रोत्रे हृदयमालभते तेनार्थर्वाङ्गिरसो व्राह्म-
 णानीतिहासान्पुराणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीः
 प्रीणाति दर्भाणां महदुपस्तीयोपस्थं कृत्वा प्राङ्ग-
 सीनस्वाध्यायमधीयीतापां वा एप ओपर्धीनां
 रसो यदर्भास्सरसमेव ब्रह्म कुरुते दक्षिणोत्तरौ
 पाणी पादौ कृत्वा सपवित्रावोमिति प्रतिपद्यते
 इति । ततो व्याहृतीरनूच्य सावित्रीं पच्छोऽर्धर्चशस्सर्वामिति
 ब्रूयात् । तदाह शौनकः—

ओम्पूर्वा व्याहृतयस्सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धर्च-
 शस्सर्वाम्

इति । तिस्र एव व्याहृतयः । तथा च श्रुतिः—

त्रीनेव प्रायुङ्ग भूर्भुवस्स्वरिसादैतद्वै वाचस्सत्यं
 यदेव वाचस्सत्यं तत्प्रायुङ्गाथ सावित्रीं गायत्रीं
 त्रिरन्वाह पच्छोऽर्धर्चशोऽनवानं सविता श्रियः
 प्रमविता श्रियमेवाप्नोत्यथो प्रज्ञातयैव प्रतिपदा
 छन्दांसि प्रतिपद्यते

इति । प्रतिपदारम्भः । अनेन वेदादिमारभ्य क्रमादुपर्युपर्येवा-
धीयीतेत्युक्तं भवति । उक्तं च योगयाज्ञवल्क्येन —
आदावारभ्य वेदं तु स्नात्वोपर्युपरि क्रमात् ।
यदधीतेऽन्वहं शक्तच्चा¹ स स्वाध्याय इति सृतः ॥

इति । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः,
अथ ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः
इति वाजसनेयकश्रुतेः । अत्र विशेषमाह शौनकः—
मन्द्रमेव भवेत्प्रातरुच्चैर्मन्ध्यन्दिने स्थिते ।
उच्चैरेवापराह्ने तु सन्ध्याकाल उपारमेत् ॥
औरसं मन्द्रम् । गृह्यशौनकोपि—
द्यावापृथिव्योस्सन्धिमीक्षमाणस्समील्य वा य-
था युक्तमात्मानं मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत
इति । विष्णुरपि—

ओङ्कारं व्याहृतीस्तिस्तसावित्रीं च तदित्यृचम् ।
मनसैताननुस्मृत्य वेदादीनसुपक्रमेत् ॥

इति । अत्रादिशब्देन पुराणादीनां ग्रहणम् । अत एव योगया-
ज्ञवल्क्यः—
वेदार्थपुराणानि सेतिहासानि शक्तिः ।
जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थ² विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ॥

¹ शक्तच्चा—ख.

² यज्ञार्थसिद्ध्यर्थ—ख.

जपयज्ञो ब्रह्मयज्ञः । श्रुतिरपि—

यद्योऽधीते पयआहुतिभिरेव तदेवांस्तपयति य-
द्यज्ञूपि वृताहुतिभिर्यत्सामानि सोमाहुतिभिर्यद-
थर्वाङ्गिरसो मध्वाहुतिभिर्यद्राह्मणानीतिहासान्पु-
राणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीमेदाहुतिभिरेव त-
देवांस्तपयति त एनं तृप्ता आयुरा तेजसा वर्चसा
श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चमेनान्नाद्येन च तपयन्ति

इति । अत्र लिङ्गपुराणे विशेषो दर्शितः—

स्वशाखाध्ययनं विप्र ब्रह्मयज्ञ इति स्मृतः ।

इति । यतु श्रुतौ—

यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामध्यूचं

यजुस्साम वा तद्रह्मयज्ञस्सन्तिष्ठते

इति, तदनध्यायवियपम् । अत एवापस्तम्बः—

अथ यदि वातो वा वायात् स्तनयेद्रा विद्योतेत
वाऽवस्फूर्जेद्रा एकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामा-
भिव्याहरेत् भूर्भुवस्मुवस्त्यं तपशशूद्धायां जुहोमीति
वैतत्तेनोहैवास्यैतदहस्स्वाध्याय उपात्तो भवति

इति । एतदप्यनध्यायमात्रोपलक्षणार्थम् । अत एव मनुः—

नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् ।

वद्माहुतिद्वतं पुण्यमनध्यायवपदकृतम् ॥

नैत्यके नित्यस्वाध्याये ब्रह्मयज्ञ इत्यर्थः । श्रुतिरापि—

तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्रावनध्यायौ यदात्माऽथु-
चिर्यदेशः ।

इति । द्रावेवानध्यायौ नान्य इत्यर्थः । एवमधीयि ‘नमो ब्रह्मणे’
इति परिधानीयां त्रिवृद्यात् । तथा च श्रुतिः—

स वा एप यज्ञस्सद्यः प्रतायते सद्यस्सन्तिष्ठते तस्य
प्राक्सायपवभृथो नमो ब्रह्मण इति परीधानीयां
त्रिरन्वाहाप उपस्पृश्य गृहानेति ततो यत्किञ्च
ददाति सा दक्षिणा

इति । एवं कुर्वतः फलमाह याज्ञवल्क्यः—

यं यं क्रतुमधीर्यीत तस्य तस्याप्नुयात्कलम् ।

त्रिवृत्त¹ पूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्नुते ॥

श्रुतिरापि—

यावन्तं ह वा इमां वित्तस्य पूर्णा ददत्स्यर्गं लोकं
जयति तावन्तं लोकं जयति भूयांसं चाक्षयं चा-
पपुनर्मृत्युं जयति ब्रह्मणस्सायुज्यं गच्छति

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां ब्रह्मयज्ञः ।

तर्पणम्

अथ तर्पणम् । तत्र शातातपः—

तर्पणं तु ततः कुर्यात्प्रस्त्रं स्नातको द्रिजः ।

देवेभ्यश्च क्रापिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥

¹ त्रिवित्त—ख.

इति । एतच्च जपानन्तरं कार्यम् । तथा च वसिष्ठः—
ऋक्सामार्थवेदोक्तान् जपेन्मन्त्रान्यज्ञांपि च ।
जपित्वैवं ततः कुर्यादेवर्षिपितृतर्पणम् ॥

इति । यत्तु योगयाज्ञवल्क्येन—
जपेद्वेदादिमेकाग्रस्तटे वद्वाज्ञलिङ्गशनैः ।
ब्रह्म¹ यज्ञप्रसिद्ध्यर्थं ब्रह्मविद्यामथापि वा ॥
जप्त्वा वा प्रणवं शक्तया ततस्तर्पणमाचरेत् ।

इति ब्रह्मयज्ञानन्तरं तर्पणमुक्तं, तत्प्रातराहृतेरनन्तरं ब्रह्मयज्ञ-
करणविषयं, तत्रापि तस्य विधानात् । तथा च वृहस्पतिः—
स चार्वाक्तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहृतेः ।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यदर्ते निमित्ततः ॥

इति । वैश्वदेवावसाने मनुष्ययज्ञान्ते । तथा च कूर्मपुराण—
यदि स्यात्तर्पणादर्वाण्वब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।
कृत्वा मनुष्ययज्ञं वै ततस्स्वाध्यायमाचरेत् ॥

इति । तर्पणं प्रकृत्य शातातपः—
देवर्षिपितृमनुष्यादीन् स्वशाखाविधिचोदितान् ।
एकैकाज्ञलिना त्रृप्तिं प्रथमान्तेन वाचयेत् ॥

इति । श्रीविष्णुपुराणेऽपि—
शुचिर्वस्त्रधरस्त्रातो देवर्षिपितृतर्पणम् ।

¹ जप—घ.

तेषामेव तु तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥
 त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।
 अथर्पीणां यथान्याश्यं सलुच्चापि प्रजापतेः ॥
 पितृणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते ।

व्यासोऽपि—

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।

अश्वन्ति पितरस्त्रीस्त्रींस्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम् ॥

इति । अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था । येषां तु शास्त्रिनामनाम्ना-
 तं तेषां विकल्प एव¹ । यन्तु कूर्मपुराणे—

अन्वारब्धेन² सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

देवर्पीस्तर्पयेद्वीमानुदकाञ्जलिभिः पितृन् ॥

इति, तत्पूर्वोक्ताञ्जलिकरणेन विकल्पार्थम् । अत एव योग-
 याङ्गवल्क्यः—

उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामपराजितदिङ्गुखः ।

सम्पृक्ताङ्गुष्टकाभ्यां तु सव्योपक्रम³मेव वा ॥

तृप्यन्त्विति समुच्चार्यं तृप्यन्तामप्यथापि वा ।

विधिङ्गः प्रक्षिपेत्तोयं देवादीनामशेषतः ॥

इति । अपराजिता दिग्गेशानी । यन्तु व्याघ्रेणोक्तं—

उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालमूत्रमवाक्षिराः ॥

¹ पितृकल्प एव—ग. ² अन्वारमभेण—ख. ³ सव्योपमह—घ.

इति, तच्छाद्वादिविषयम् । अत एव कार्णोजनिः—

श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।
तर्पणे तूभयेनैव विधिरेप पुरातनः ॥

इति । एतच्च तर्पणमुदकादौ न कार्यम् । तथा च गोविलः—

नोदकेषु न पात्रेषु न कुद्धो नैकपाणिना ।
नोपतिष्ठति तत्तोयं यन्न भूमौ प्रदीयते ॥

अतो भूमावेव देयमिसभिप्रायः । शङ्खोपि—

उदके नोदकं कुर्यात्पितृभ्यस्तु कदा चन ।
उत्तीर्य च शुचौ देशे कुर्यादुदकतर्पणम् ॥

इति । अत्र विशेषमाह हारीतः—

वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्णवाहिंपि ।
विधिवस्तर्पणं कुर्यान्न पात्रेषु कदा च न ॥
पात्रादा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णेऽथवा गर्ते न स्थले तु विवर्हिषि ॥

इति । पात्रं चात्र पितामहेनोक्तं—

हेमरूप्यमयं पात्रं ताम्रं कांस्यसमुद्धवम् ।
पितृणां तर्पणे चात्र मृत्ययं तु परित्यजेत् ॥
आस्तरणे तु विशेषो योगयाज्ञवल्क्येन दर्शितः—
आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य च कुशान्वहृन् ।
प्राग्ग्रेषु सुरान् सम्यग्दक्षिणाग्रेषु वै पितृन् ॥

तर्पयेदिति शेषः । यत्र पुनरशुचि स्थलं तत्र जले द्व्यादित्याह
विष्णुः—

स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।

नोपतिष्ठति तद्वारि पितृणां तन्निरर्थकम् ॥

यत्राशुचिस्थले वा स्यादुदके देवताः पितृन् ।

तर्पयेत् यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

इति । अनेनैवाभिप्रायेण कार्णाजनिरापि—

देवतानां पितृणां च जले द्व्याज्जलाञ्जलिम् ।

असंस्कृतप्रमीतानां स्थले द्व्याजलं पुनः ॥

हति । अत्राञ्जलिनियममाह वोधायनः—

जलाञ्जलित्रयं द्व्याद्ये चान्ये संस्कृता भुवि ।

असंस्कृतप्रमीतानामेकमेव तटे क्षिपेत् ॥

अत्रायं मन्त्रः—

अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥

इति । अत्राधिकारिभेदेन¹ स्थाननियमोऽपि हारीतेन दर्शितः—

आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

शुष्कवासास्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥

जले² स्थित्वेति शेषः । अत एव सुमन्तुः—

जलार्द्रवासाः स्थलगो यः प्रयच्छे³ जलाञ्जलिम् ।

¹ कारिनियमभेदेन -- ख   ² स्थले--घ.   ³ प्रदया—ख.घ.

वस्त्रानेश्चोतितं प्रेता अपवार्यं पिवान्ति ते ॥
 अपवार्यं तद्वागिनं वारयित्वेत्यर्थः । लिखितोऽपि—
 शुष्केणान्तर्जले चैव वहिरप्यार्द्रवाससा ।
 स्तानं दानं जपो होमो निष्फलं पितृतर्पणम् ॥
 स्तानं ब्राह्मम् । अत एव हारीतः—
 ब्राह्मं स्तानं तथा दानं देवतापितृतर्पणम् ।
 जलमध्ये तु कुर्वाणः शुष्कवस्त्रोऽपि¹ दुष्यति ॥

अत्र स्मृत्यन्तरम्—

खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्तव्यं पितृतर्पणम् ।
 मणिकाञ्चनदर्भैर्वा नाथुद्देन कदाचन ॥
 योगयाङ्गवल्कयोऽपि—

अनामिकाधृतं हेम तर्जन्यां रूप्यमेव च ।
 कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवेन्नरः ॥

मरीचिरपि—

विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलैस्तथा ।
 विना मन्त्रैश्च दर्भैश्च पितृणां नोपतिष्ठति ॥
 इति । नैतद्रजतादिसमुच्चयार्थं वचनम् । यत आहतुर्मरीचि-
 योगयाङ्गवल्कयौ—

तिलानामप्यभावे तु सुवर्णं रजतान्वितम् ।
 तदभावे निषिङ्गेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः ॥

¹ वस्त्रोऽपि दुष्यति—ग.

इति । अनेन पितृतर्पणे तिलानामावश्यकत्वमुक्तं भवति । अत एव वृद्धमनुः—

यथा योधसहस्रेभ्यः राजा गच्छति धार्मिकः ।
एवं तिलसमायुक्तं जलं प्रेतेषु गच्छति ॥

यत्तु रामायणे—

पादशौच¹ मनभ्यङ्गं तिलहीनं तु तर्पणम् ।
सर्वं तत्त्वजटे तुभ्यं यज्ञ श्राद्धमदक्षिणम् ॥

इति, तच्चिललाभेऽपि तद्विहीनतर्पणाभिप्रायं, अन्यथा मरीचि-वचनविरोधात् । तिलग्रहणे विशेषमाह मरीचिः—

मुक्तहस्तेन दातव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत् ।

वामहस्ते तिला ग्राद्या मुक्तहस्तस्तु दक्षिणः ॥

इति । मुद्रा प्रदेशिन्यङ्गुप्योस्संयोगः । एतदनुदृतोदक्ततर्पणाभिप्रायं उद्धृते विशेषाभिधानात् । तथा च योगयाज्ञवल्क्यः—

यद्युद्धृतं² निपिञ्चेतु तिलान्संमिश्रयेज्जले³ ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राद्या विचक्षणैः ॥

इति । अन्यथाऽनुदृते । एतदप्यलोमकाङ्गाभिप्रायं, अन्यथा दोप-श्रवणात् । तथा च गोविलः—

रोमसंस्थांस्तिलान्कृत्वा यस्तु तर्पयते पितृन् ।

पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण जलेन⁴ च ॥

शुक्लैस्तु तर्पयेदेवान्मनुष्यान् शवलैस्तिलैः ।

¹ पादशौच—ख.

² दृतैः—ख.

³ जलैः—ख.

⁴ मलेन—ख, घ.

पितृस्तु तर्पयेत्कृष्णैस्तर्पयन्सर्वदा द्विजः ॥

इति । कूर्मपुराणे देवर्पिपितृतर्पणे विशेषो दर्शितः—
देवान्ब्रह्मकृपांश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।
पितृन्भक्तया तिलैः कृष्णैस्त्वसूत्रोक्तविधानतः ॥

इति । उक्तातिलतर्पणस्य कचिदपवादमाह मरीचिः—
सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने सदा ।
भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

पुराणेऽपि—

पक्षयोरुभयो राजनसप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।
विद्यापुत्रकलत्रार्थी तिलान्पञ्चसु वर्जयेत् ॥
निम्बस्य भक्षणं तैलं तिलैस्तर्पणमञ्जनम् ।
सप्तम्यां नैव कुर्वीत ताम्रपात्रे च भोजनम् ॥

इति । अत्र तर्पणीयानाह सत्यव्रतः—

कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।
मनुष्यांस्तर्पयेद्दक्तया ब्रह्मपुत्रानृषींस्तथा ॥
अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले ।
दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान्संतर्पयेत्ततः ॥

पुराणेऽपि—

देवान्देवगणांश्चैव मुनीन्मुनिगणानपि ।
पितृनिपत्रगणांश्चैव नित्यं संतर्पयेत्ततः ॥

मत्स्यपुराणेऽपि—

देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः ।
 सर्पाः कूरास्सुपर्णाश्च तरवो जम्भकाः खगाः ॥
 वायवाधारा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।
 निराधाराश्च ये जीवा ये च धर्मरतास्तथा ॥
 तेषामाप्यायनायैतदीयते सलिलं मया ।
 कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।
 मनुष्यांस्तर्पयेद्दक्तच्च ब्रह्मपुत्रानृषीस्तथा ॥
 सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
 कपिलश्चासुरिश्चैव वोढः पञ्चशिखस्तथा ॥
 सर्वे ते तृसिमायान्तु मदत्तेनाम्बुनाऽखिलाः ।
 मरीचिमविमङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥
 प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ।
 देवब्रह्मकृषीनसर्वास्तर्पयेदक्षतोदकैः ॥
 अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले ।
 अग्निष्वात्तास्तथा सौम्या हविष्मन्तस्तथोष्मपाः ॥
 पिनाकिनो वर्हिपदस्तथाऽन्ये कामचारिणः ।
 तर्पयेत्तान्निपतृन्भक्तच्च सतिलोदकचन्दनैः ॥
 दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान्संतर्पयेत्ततः ।
 इति । योगयाङ्गलक्योऽपि—
 ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ॥

देवान् छन्दांसि वेदांश्च कृपींश्चैव तपोधनान् ॥
 आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्यतनयांस्तथा ।
 संवत्सरं सावयं देवीरप्सरसस्तथा ॥
 तथा देवानुगाननागान् सागरान्पर्वतानपि ।
 सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षात्रक्षांसि चैव हि ॥
 पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशुंस्तथा ।
 वनस्पतीनौपधीश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥
 सव्यं जानु ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ।
 तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैस्सर्वान्पितृगणांस्तथा ॥
 मातामहांश्च सततं श्रद्धया तर्पयेद्दुधः ।

इति । अत्र ब्रह्मा तृप्यतामिति प्रयोगः,
 अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।
 तृप्यतामिति सेत्तद्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ॥

इति तेनैव देवतार्पणानन्तरमभिधानात् । शौनकोऽपि—
 अग्निर्विष्णुः प्रजापतिः ब्रह्मा वेदा देवा कृपयश्छ-
 न्दांसि¹ ओङ्कारोऽथ वषट्कारो व्याहृतयस्सावि-
 त्री यज्ञा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षमहोरात्राणि सा-
 द्वयास्सिद्धास्समुद्रा नद्यो गिरयः क्षेत्रौषधिवनस्प-
 तिगन्धर्वाप्सरसो नागा वयांसि गावस्साध्या

¹ यस्सर्वाणि छन्दांसि—ख. घ.

विप्रा यक्षा रक्षांसि भूतान्येवमन्तानि । अथ
 क्रृपयः—शतर्चिनो मध्यमा गृत्समदो विश्वामि-
 त्रो वापदेवोऽत्रिर्भरद्वाजो वसिष्ठः प्रगाधाः पात्रमा-
 न्यः क्षुद्रसूक्ता महासूक्ता इति । प्राचीनावीती—
 सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभा-
 रतधर्माचार्याः, जानन्तिवाहविगार्यगौतमशाक-
 ल्यवाभ्रव्यमाण्डव्यमाण्डूकेयाः, गर्गी^१ वाचक्नवी
 वडवा प्राचिथेयी^२ सुलभा मैत्रेयी कहोलं
 कौषीतकं महाकौषीतकं भरद्वाजं पैङ्गं सुयज्ञं
 साङ्घायायनं ऐतरेयं महैतरेयं वाष्कलं गार्यं
 सुजातवक्त्रमौदवाहिं महौदवाहिं सौजामि शौ-
 नकमाश्वलायनं ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे तु-
 प्यन्तिवति प्रतिपूरुषं पितृस्तर्पयेत्वा
 इति । अत्रापि पूर्ववदग्निस्तृप्यतामिति प्रयोगः । अथ वा
 कूर्मपुराणोक्तं—

ततस्संतर्पयदेवानृषीनिपतुगणांस्तथा ।

आदावोङ्कारमुच्चार्य नान्नोऽन्ते तर्पयामि च ॥

इति । अथ वा स्मृत्यन्तरोक्तं—

तृप्यन्तिवति समुच्चार्य तृप्यतामित्यथापि वा ।

विधिङ्गः प्रक्षिपेत्तोयं देवादीनामशेषतः ॥

^१ गार्गी—ग.

^२ प्राचिथेयी—ग.

इति । अत्र तर्पणीयेषु यथास्वशाखं व्यवस्था । अत एव
सखत्रतः—

जप्ताऽनेन विधानेन देवर्पिणितर्पणम् ।

स्वशाखाविहितं कुर्यात्स्नानाङ्गं पृथगेव हि ॥

यजुश्शाखिनां तु काण्डानुक्रमण्यां काण्डर्पितर्पणमुक्तं—

अथ काण्डक्रमपीनेतानुदकाञ्जलिभिश्शुचिः ।

अव्यग्रस्तर्पयेन्नित्यं मन्त्रैः पर्वाष्टमीषु च ॥

इति । पितृतर्पणं प्रकृत्य पैठीनसिः—

अपसब्यं ततः कृत्वा स्थित्वा च पितृदिङ्गुखः ।

पितृनिंदव्यानदिव्यांश्च पितृतीर्थेन तर्पयेत् ॥

इति । दिव्या वस्वादयः । अदिव्यास्वापित्रादयः । ते च
दिव्यास्तेनैव दर्शिताः—

ध्रुवो धरश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

अजैकपादर्हिंश्चयो विरूपाक्षश्च रैवतः ।

हरश्च वहूरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।

एते रुद्रास्समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ॥

इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा ।

आर्चिर्विवस्वान् त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥

एते च द्रादशादित्या देवानां प्रवरा मताः ।

एतेऽथ दिव्याः पितरः पूज्यास्सर्वे प्रयत्नतः ॥

इति । अत्र ध्रुवाय नम इत्येवं प्रयोगः । अत एव योग-
याज्ञवल्क्यः—

वसूनुद्रांस्तथाऽऽदिसान्नमस्कारसमन्वितान् ।

तर्पयेदिति शेषः । ततस्स्वपित्रादींस्तर्पयेत् । तत्र विशेषमाह
सत्यत्रतः—

अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले ।

दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान्संतर्पयेत्ततः ॥

कासायनोऽपि—

अथाद्विस्तर्पयेद्वेवान्सातिलाभिः पितृनपि ।

नमोऽन्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन् ॥

पैठीनसिरपि—

सनामगोत्रग्रहणं पुरुषं पुरुषं प्राति ।

तिलोदकाजलोऽस्त्रिस्त्रीनुच्छैरुच्छैर्विनिक्षिपेत् ॥

योगयाज्ञवल्क्योऽपि—

दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिञ्चेत्यथाविधि ।

दक्षिणैव गृहीयात्पितृतीर्थं समाहितः¹ ॥

सवर्णेभ्योऽजलिदेयो वाऽसवर्णेभ्य एव च² ।

¹ तीर्थविधानतः—ग ; तीर्थसमीपतः—घ.

² जलं देयं नानावर्णेभ्य एव च.—ग ; सवर्णेभ्यो जलं देयं नासवर्णेभ्य एव च—वैद्य.

नामगोत्र^१ स्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः ॥

इति । नामादिग्रहणे विशेषमाह वोधायनः—

शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु ।

गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥

चतुर्णामपि वर्णानां पितृणां पितृगोत्रतः ।

पितृगोत्रं कुमारीणामूढानां भर्तु^२ गोत्रतः ॥

एवं चैवं प्रयोगो भवति—अँम् पितृन् श्रीवत्सगोत्रान्विष्णुशर्मणस्वधा नमस्तर्पयामीति । एवं पितामहादींश्च तर्पयेत् । एवमेकैकस्याक्षिलित्रयप्रसेकः । ततो मातृश्शीवत्सगोत्रा गङ्गादायीस्वधा नमस्तर्पयामीति । एवं पितामहीप्रपितामहौ । ततो मातामहादीनाम् । तदुक्तं सत्यत्रतेन—

पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च ।

ततो मातामहादीनां पितृव्यस्य सुतस्य च ॥

वोधायनोऽपि—

प्राचीनावीती—अँम् पितृन्स्वधा नमस्तर्पयामि ।

पितामहान्स्वधा नमस्त । प्रपितामहान्स्वधा नमस्त ।

मातृस्स्वधा नमस्त । पितामहीस्स्वधा नमस्त ।

प्रपितामहीस्स्वधा नमस्त । मातामहान्स्वधा नमस्त ।

मातुः पितामहान्स्वधा नमस्त । मातुः प्रपिताम-

^१ गोत्रनाम—ग.

^२ पति—खल्लघ.

हान्स्वधा नमस्त । मातामहीस्स्वधा नमस्त । मातुः
 पितामहीस्स्वधा नमस्त । मातुः प्रपितामहीस्स्वधा
 नमस्त । ओमाचार्यान्स्वधा नमस्त । आचार्यप-
 वीस्स्वधा नमस्त । गुरुन्स्वधा नमस्त । गुरुपवी-
 स्स्वधा नमस्त । सखीन्स्वधा नमस्त । सखिपवी-
 स्स्वधा नमस्त । ज्ञातीन्स्वधा नमस्त । ज्ञातिपवी-
 स्स्वधा नमस्त । अमात्यान्स्वधा नमस्त । अमात्य-
 पवीस्स्वधा नमस्त । सर्वान्स्वधा नमस्तर्पयामि ।
 अत्र सर्वत्र नामगोत्राद्यनुसन्धेयम् । उक्तमत्र योगयाज्ञवल्क्येन—
 तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैस्सर्वान्पितृगणांस्तथा ।

ते च मन्वा तेनैव दर्शिता ॥

उदीरतामङ्गिरस आयन्त्रित्यूर्जमित्यापि ।
 पितृभ्य इति ये चेह मधु वाता इति तृचम् ॥
 पितृन्ध्यायन्प्रसिद्धेदै जपेन्मन्त्रान्यथाक्रमम् ।
 तृप्यध्वमिति च त्रिवै ततः प्राञ्छलिरानतः ॥
 नमो व इत्युक्त्वा¹ वै ततो मातामहानापि ।
 तर्पयेदानुशंस्यार्थं धर्मं परममास्थितः ॥

इति । अस्यार्थः—उदीरतामिति मन्वान्ते पितरोऽमुकगोत्रा
 अमुकशर्माणस्तृप्यध्वं स्वधेति प्रथमं तिलोदकाजलिं निन-
 येत । एवमङ्गिरस आयन्तु न इति द्वितीयतृतीयमन्वान्तेऽपि² ।

¹ इति जप्त्वा—क.

² मन्वान्ते पितरः—ग.

तत ऊर्जे वहन्तीः, पितृभ्यस्स्वधाविभ्यो, ये चेह पितरः
इत्येकैकमन्वान्ते पितमहा अमुकगोत्रा अमुकशर्माणस्तप्यध्वं
स्वधेति पृथक्पृथगज्ञालिं दद्यात् । तत एवं 'मधु वाताः'
इत्येकैकमन्वान्ते प्रपितामहस्य । एवं मातामहादिष्वपि । म-
न्वस्तु 'नमो वः' इत्येक एव पुनः पुनरावर्तते । मातृप्र-
भृतीनां तु नामादिभिरेव दद्यादिसेवं कैश्चिद्द्रचाख्यातम् ।
जीवपितृकस्य तु विशेषप्रमाह योगयाज्ञवल्क्यः—

कव्यवाहोऽनल¹ स्सोमो यमश्चैवार्यमा तथा ।
अग्निष्वाच्चास्सोमपाश्च तथा वर्हिष्पदोऽपि च ॥
यदि स्याज्जीवपितृक एतान्विद्यात्ततः पितृन्² ।
येभ्यो वाऽपि पिता दद्यात्तेभ्यो वाऽपि प्रदापयेत् ॥
एतांश्चैव प्रमीतांश्च प्रमीतपितृको द्विजः ।

अत्र कव्यवाहं तर्पयामीति प्रयोगः;
नामान्ते तर्पयामि च
इति स्मरणात् । अत्र पुराणं—

प्रेतेभ्यश्च पृथग्दद्यान्मनसा तत्पदं स्मरन्³ ।
आत्मनोऽपि जलं दद्यादिति द्वैपायनोऽव्रवीत् ॥

¹ कव्यवाहोऽनल—घ; कव्यवाहोऽनिल—माधवी.

² एतान्विद्यात्तथा पितृन्—क. घ;

तान्विन्द्यात्तु तथा पितृन्—वैश. एतान्विद्यात्तदा पितृन्—मदन.

³ तत्पतस्मरन्—क; तत्परस्मरन्—ग.

अत्रावसानाञ्जलिमाह कात्यायनः—

पितृवंश्या मातृवंश्या ये चान्ये मत्त उदकमहन्ति
तांस्तर्पयामीत्यवसाना¹ ज्ञलिः

इति । ततः काम्योदकं² दद्यात् । विष्णुपुराणे—

इदं वाऽपि जपेदप्सु³ दद्यादात्मेच्छया नृप ।

उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणः ॥

देवासुरास्तथा यक्षा गन्धर्वोर्गराक्षसाः ।

पिशाचा गुह्यकास्सिद्धाः कूशमाण्डास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूनिलया वाय्वाधाराश्च जन्तवः ।

त्रुप्तिमेतेन यान्त्वाशु महत्तेनाम्बुनाऽखिलाः ।

नरकेषु समस्तेषु यातनामु च ये स्थिताः ॥

तेषामाप्यायनायैतदीयते सलिलं मया ।

येऽवान्धवा वान्धवा ये येऽन्यजन्मनि वान्धवाः ॥

ते त्रुप्तिमखिला यान्तु ये चास्मत्तोऽम्बुकाङ्गिणः⁴ ।

पुराणेऽपि—

यत्र कचन संस्थनां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम् ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम् ॥

ये मत्कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम् ॥

¹ यामीत्युदकमवसाना—क.घ.

² कामोदकं—ख.

³ जपेदम्बु—ग.

⁴ यथास्मत्तोऽभिवाङ्गति—ग.

मातुवंश्या मृता ये च पितृवंश्यास्तथैव च ।

तेपां हि दत्तमध्यमिदमस्तु तिलोदकम्¹ ॥

इति । श्रीविष्णुपुराणे तु विस्तारासमर्थस्य संक्षेपतर्पणमुक्तं—

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्पृथ्विति ब्रुवन् ।

क्षिपेत्पयोऽजलींखींस्तु कुर्वन्संक्षेपतर्पणम् ॥

एवं कुर्वतः फलमाह शङ्खः—

स्नातस्सन्तर्पणं कृत्वा पितृणां तु तिलाम्भसा ।

पितृलोकमवाप्नोति प्रीणाति च तथा पितृन् ॥

पुराणेऽपि—

एवं यस्सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं द्रिजः ।

स गच्छेत्परमं स्थानं तेजोमूर्तिमनामयम् ॥

इति । तथाऽकरणेऽपि दोषस्तत्रैव दर्शितः—

देवताश्च मुनींश्चैव पितृन्वै यो न तर्पयेत् ।

देवादीनामृणी भूत्वा नरकं स व्रजत्यधः ॥

योगयाङ्गवल्कयोऽपि—

नास्तिक्यभावाद्यस्तांस्तु न तर्पयति वै पितृन् ।

पितृनित देहनिस्स्वावं पितरोऽस्य जलार्थिनः ॥

इति । देहनिस्स्वावं रुधिरम् । कात्यायनोऽपि—

छायां यथेच्छेच्छरदातपार्तः

पयः पिपासुः क्षुधितोऽलमन्नम् ।

¹ इदमनितमं पद्यं — क, ख, घ, पुस्तकेषु न दद्यते.

वालो जनित्रीं जननी च वालं
 योपित्पुमांसं पुरुषश्च योपाम् ॥
 तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽभ्युदयकाङ्क्षिणः ॥
 तस्मात्सदैव कर्तव्यमकुर्वन्महैनसा ।
 युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन्वश्वमेतद्विभर्ति हि ॥
 तत्र पितृगाधामाह यमः—

अपि नस्त्वकुले भूयाद्यो नो दद्याज्जलाज्जलिम् ।
 नदीपु वहुतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

इति । विष्णुरापि—

कुलेऽस्माकं स जन्तुस्त्वाद्यो नो दद्याज्जलाज्जलिम् ।
 नदीपु वहुतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

इति । अत एव हारीतः न स्वनन्तीर्थ्याऽतिक्रामेदेवं ह्याह—
 देवाश्च पितरश्चैव काङ्क्षन्ति सलिलाज्जलिम् ।
 अदत्ते तु निराशास्ते प्रयान्ति हिं यमालयम्¹ ॥

अत्र योगयाज्जवलक्ष्यः—

यावद्देवानृपीश्चैव पितृश्चापि न तर्पयेत् ।
 तावन्न पीडयेद्वस्त्रं यो न स्त्रातो² भवेद्विजः ॥
 निष्पीडयति यो वस्त्रं स्नानवस्त्रमतर्पिते ।
 निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्वा सुदारुणम् ॥

¹ यथागतम्—ग.

² यावत्त्रातो—त्र.

इति । अतस्तर्पणानन्तरं निष्पीडयेदिति भावः । अत्र विशेषस्तमृत्यन्तरे दर्शितः—

वस्त्रनिष्पीडितं तोयं श्राद्धे चोच्छिष्टभोजनम्¹ ।

भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत्स्थले ॥

इति । निष्पीडनानन्तरं योगयाङ्गवल्क्यः—

निष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु आचम्य प्रयतश्शुचिः ।

देवानामर्चनं कुर्याद्व्यादीनाममत्सरः ॥

इति । आचम्य मूर्यायाघर्चं दत्त्वेति शेषः । तथा च विष्णुपुराणं—

दत्त्वा काम्योदकं² सम्यगेतेभ्यशशूद्धयाऽन्वितः ।

आचम्य च ततो दद्यात्मूर्याय सलिलाभालिम् ॥

इति । अत्र विशेषो वृसिंहपुराणे दर्शितः—

ततोऽघर्चं भानवे दद्यात्तिलपुष्पजलान्वितम् ।

उत्थाप्य मूर्धं³ पर्यन्तं हंसश्शुचिपदुच्चरन् ॥

जले देवं नमस्कृत्य ततो गच्छेदृहं वुधः ।

पौरुषेण च सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥

इति । गृहं गच्छेदभ्युक्षणमादायेति शेषः—

त्रिसन्ध्यं वाग्यतो वारि गुप्तमाहस शोधयेत् ।

होमोपहारभूगेह द्रव्यात्मपरिचारकान् ॥

इति गर्गस्मरणात् । इति स्मृतिचन्द्रिकायां तर्पणनिर्णयः.

1 चोच्छिष्टभोजनाम्—ग. 2 कामोदकं—ख. 3 उत्थाप्य मूर्धन्—ख.

यमतर्पणम्.

अथ यमतर्पणम् । तत्र स्कन्दपुराणे—

कृष्णपक्षचतुर्दश्यामङ्गारकादिनं यदा ।

तदा स्त्रात्वा शुभे तोये¹ तर्पयेव्यमनामभिः ॥

इति । तानि नामानि वृद्धमनुना दर्शितानि—

यां कां चित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

यमुनां च विशेषेण नियतो नियतेन्द्रियः ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्युवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

औदुम्बराय दध्राय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुम्भाय ते नमः ॥

इति । तर्पयेदिति शेषः । अत्र यमाय नम इत्येवं प्रयोगः । कृष्ण-
त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां चा—

यमाय धर्मराजाय मृत्युवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

एभिस्सप्तभिर्नमस्कारमन्तैस्सप्तोदकाङ्गलीन् दद्या-
त्सर्वपापैः प्रमुच्यते

इति गद्यव्यासस्मरणात् । अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः—

एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्कृत्वा जलाङ्गलीन् ।

यावज्जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

¹ शुचौ देशे—क.

स्कन्दपुराण—

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैस्सव्यं^१ सप्ताहितः ।

देवतीर्थेन देवत्वाच्चिलैः प्रेताधिपाय च^२ ॥

एवं कुर्वतः फलमाह वृद्धमनुः—

इहजन्मकृतं पापमन्यजन्मकृतं च यत् ।

अङ्गारकचतुर्दश्यां तर्पयंस्तद्रच्यपोहति ॥

यमोऽपि—

यत्र कचन नद्यां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशीम् ।

संतर्प्य धर्मराजं च मुच्यते सर्वकिलिवैः ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां यमतर्पणम्.

भीष्मतर्पणम्

अथ मावशुक्लाष्टम्यां भीष्मतर्पणं स्मरन्ति^३ । तथा च पुराणं—

शुक्लाष्टम्यां तु मावस्य दद्याद्वीष्माय योऽञ्जलिम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

तत्रायं मन्त्रः—

वैयाघ्रपादगोत्राय सङ्कृतिप्रवराय च ।

गङ्गापुत्राय भीष्माय प्रदास्येऽहं तिलोदकम् ॥

अपुत्राय ददाम्येतत्सलिलं भीष्मवर्मणे ।

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां भीष्मतर्पणविधिः.

^१ सह—वद्य

^२ प्रेताधिपो यमः—क. घ ; प्रेताधिपो यथा—ग ;

^३ चरन्ति—घ.

प्रेताधिपो यतः—मदन.

देवतार्चनम्

अथ देवतार्चनम् । तत्र हारीतः—

कुर्वीत देवतापूजां जपयज्ञादनन्तरम् ।

स्थण्डिले प्रतिमायां वा जलेऽप्नौ हृदयेऽपि वा ॥

जपयज्ञो ब्रह्मयज्ञः । अत्र ब्रह्मयज्ञं प्रकृत्य

जपयज्ञस्य सिद्धयर्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत् ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । मरीचिरपि—

विधाय देवतापूजां¹ प्रातहींमादनन्तरम् ।

स्थण्डिले प्रतिमायां वा वह्नौ वा हृदयाम्बुजे ॥

नृसिंहपुराणेऽपि—

जले देवं नमस्कृत्य ततो गच्छेदृहं वुधः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥

इति । अत्रैषां विकल्पो वेदितव्यः । अत्र योगयाज्ञवल्क्यः--

अङ्गुष्ठे चैव गोविन्दं तर्जन्यां तु महीधरम् ।

मध्यमायां हृषीकेशमनामिक्यां त्रिविक्रमम् ॥

कनिष्ठायां न्यसेद्विष्णुं हस्तमध्ये च माधवम् ।

अग्नौ हृतं च दत्तं च देवतार्चनमेव च ॥

हस्तन्यासप्रभावेन सर्वं भवति चाक्षयम् ।

¹ विधेया देवतापूजा—वैद्य,

इति । तच्चार्चनं^१ नारदेनोक्तं—

इममर्थं पुरा पृष्ठो नारदो भगवानृषिः ।
 नरनारायणाभ्यां च तैर्मुनीन्द्रैश्च सङ्गतेः^२ ॥
 नारायणार्चनविधिं श्रोतुं नो वक्तुमर्हसि^३ ।
 धर्मार्थकामापवर्गान् येन प्राप्नोति पुष्कलान् ॥
 शुत्वैतत्स चिरं ध्यात्वा सस्मार च पुरातनम् ।
 क्षीराब्धौ यच्छ्रुतं पूर्वं पुष्कराक्षमुखाच्चयुतम् ॥
 शृण्वन्तु मुनयस्सम्यक् पुरुषोत्तमपूजनम् ।
 यत्कृत्वा मुनयस्सर्वे ब्रह्म निर्वाणमाप्नुयः ॥
 स्नात्वा यथोक्तविधिना प्राङ्गुखशशुद्धमानसः ।
 स्वशाखोक्तक्रियां कृत्वा हृत्वा चैवाग्निहोत्रकम् ॥
 कुर्यादाराधनं विष्णोदर्देवदेवस्य चक्रिणः ।
 अप्स्यमौ हृदये सूर्ये स्थणिले प्रतिमासु च ॥
 पञ्चेतेषु हरेस्सम्यगर्चनं मुनिभिस्समृतम् ।
 अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम् ॥
 प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ।
 आपो ह्यायतनं तस्य तस्मात्तासु सदा हरिः ।
 तस्य सर्वगतत्वाच्च स्थणिले भावितात्मनाम् ॥
 क्रियवेदे पौरुषं सूक्तमार्चितं गुणमुत्तमम् ।
 आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुवन्तस्य देवता ॥

^१ अन्नार्चनं—घ.

^२ संहृतैः—घ.

^३ मर्हति—घ.

पुरुषो यो जगद्वीजमृषिर्नारायणस्समृतः ।
 प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ॥
 तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे तथा ।
 पञ्चमीं वामजड्डायां दक्षिणस्यां तथोत्तराम् ॥
 सप्तमीं वामकव्यां तु दक्षिणस्यां तथाऽष्टमीम् ।
 नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदि विन्यसेत् ॥
 एकादशीं कण्ठदेशे द्वादशीं वामवाहुके ।
 त्रयोदशीं दक्षिणे तु आस्थदेशे चतुर्दशीम् ॥
 अक्ष्णोः पञ्चदशीं न्यस्य पोडशीं मूर्धीं विन्यसेत् ।
 यथाऽऽत्मति तथा देवे न्यासकर्म समाचरेत्¹ ॥
 एवं न्यासं तु कृत्वाऽऽदौ पश्चादेवस्य पूजनम्² ।
 गन्धमाल्यै सुरभिभिरात्मानं चार्चयेद्बुधः ॥
 ततः पीतं समाराध्य गन्धपुष्पाक्षतैश्चुभैः ।
 आद्ययाऽवाहयेद्वमृचा तु पुरुषोत्तमम् ॥
 द्वितीययाऽसनं दद्यात्पाद्यं चैव तृतीयया ।
 चतुर्थ्याऽर्द्धं प्रदातव्यं पञ्चम्याऽचमनीयकम् ॥
 पष्ठुचा स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वस्त्रमेव च ।
 यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या गन्धमेव च ॥
 दशम्या पुष्पदानं स्यादेकादश्या तु धूपकम् ।
 द्वादश्या च तथा दीपं त्रयोदश्या चरुं तथा ॥

^{1,2} नैतंत् त् क, ख, घ. पुस्तकेषु दृश्यते.

चतुर्दश्या नमस्कारं पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ।
 पोडश्योद्रासनं कुर्याच्छेषकर्माणि पूर्ववत् ॥
 स्नाने वस्त्रोपवीते च चरावाचमनीयकम् ।
 हुत्वा षोडशभिर्मन्त्रैष्पोडशान्ताऽस्य चाहृतिः॥
 शेषं निवेदयेत्तस्मै दद्यादाचमनं ततः ।
 ततष्पोडशभिर्मन्त्रैदद्यात्पुष्पाणि पोडश ॥
 तच्च सर्वं जपेद्द्रूयः पौरुषं सूक्तमुत्तमम् ।
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा नारायणमनामयम् ॥
 शङ्खचक्रगदापाणि धयात्वा विष्णुं समर्चयेत् ।
 पण्मासात्सिद्धिमाप्नोति एवमेव समर्चयन् ॥
 संवत्सरेण तेनैव सायुज्यमाधिगच्छाति ।
 ध्येयस्सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती
 नारायणस्सरसिजासनसन्निविष्टः ।
 केयूरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटी
 हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥

कूर्मपुराणेऽपि—

न विष्णवाराधना¹ त्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
 तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्वरिम् ॥
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण वा ।
 नैताभ्यां सद्वशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुर्ष्वपि ॥

¹ न विष्णोर्चना—क.

अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ।
 आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेश्वरम् ॥
 मन्त्रेण रुद्रगायत्रेया प्रणवेनाथवा पुनः ।
 इशानेनाथ वा रुद्रेश्वर्यम्बकेण समाहितः ॥
 तथो नमश्शिवायेति मन्त्रेणानेन वा जपेत् ।

इति । वोधायनोऽपि—

अथातो महापुरुषस्याहरहः परिचर्याविधिं व्याख्यास्यामः । स्नातशुचिशुचौ समे देशे गोपयेनोपलिप्य देवस्य प्रतिकृतिंकृत्वाऽक्षतगन्धपुष्पैर्यथालाभमर्चयित्वा सह पुष्पोदकेन महापुरुषमावाहयेत्—ॐ भूः पुरुषमावाहयामि ॐ भुवः पुरुषमावाहयामि ॐ सुवः पुरुषमावाहयामि ॐ भूर्भुवस्सुवः पुरुषमावाहयामि इत्यावाह्य आयातु भगवान् महापुरुष इति¹ । अथ स्यागतेनाभिनन्दयति स्यागतमनु चागतं भगवते महापुरुषायैतदासनमुपङ्क्षप्तं अत्रास्तां भगवान्महापुरुष इति । अत्र कूर्चं ददाति² । भगवतोऽयं कूर्चो दर्भमयस्त्रिवृद्धिरतस्मुवर्णस्तं जुपस्वेति । अत्र स्नानादि कल्पयति अग्रतशशङ्काय कल्पयामि चक्राय कल्पयामि दक्षिणतो गदायै कल्पयामि वनमालायै

¹ इति कुशैरासनं ददात्— इति वोधायनगृह्ये.

² अथ.....ददाति— नंतद्वोगेयनगृह्ये.

कल्पयामि पश्चिमतः श्रीवत्साय कल्पयामि गरु-
 त्मते कल्पयामि उत्तरतः श्रियै कल्पयामि सरस्वत्यै
 कल्पयामि पुष्ट्रयै कल्पयामि तुष्ट्रयै कल्पयामीति¹ ।
 अथ सावित्र्या पात्रमन्दिः प्रक्षालय तिरः पवित्रमप
 आनीय पुनस्तेनैवापोऽभिमन्त्रय सपवित्रेणादि-
 त्यं दर्शयेत् ओमित्यात्मितोः । तासां ‘त्रीणि
 पदा विचक्रमे’ इति पादं ददाति । अथ
 व्याहृतिभिः निर्माल्यं व्यपोद्धा ‘इदं विष्णुर्विं
 चक्रमे’ इत्यर्थ्य दद्यात् । ‘दिवो वा विष्णो’
 इत्याचमनीयम् । अथेन स्नापयति ‘आपो हिष्ठा
 मयोभुवः’ इति तिसृभिः ‘हिरण्यवर्णशु-
 चयः पावकाः’ इति चतस्रभिः, ‘पवमानस्मु-
 वर्जनः’ इसेतेनानुवाकेन, ब्रह्मजज्ञानं वामदेव्य-
 चा यजुः पवित्रेणोति । अथाद्विस्तर्पयति—केशवं
 तर्पयामि नारायणं माधवं गोविन्दं विष्णुं म-
 धुसूदनं त्रिविक्रमं वामनं श्रीधरं हृषीकेशं प-
 ग्नाभं दामोदरं तर्पयामीति । दैवताने वस्त्र-
 यज्ञोपवीताचमनीयानि उदकेन व्याहृतिभिर्द-
 त्वा² व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिपिच्य

1 अत्र स्नानादि.....कल्पयामीति—नैतद्वोधायनगृह्ये

2 नारायणं .....व्याहृतिभिर्दत्वा—नैतद्वोधायनगृह्ये.

प्रणवेन वासो ददाति सवित्र्या यज्ञोपवीतं,
 ‘इदं विष्णुः’ इसाचमनीयं, ‘गन्धद्रारां’ इति
 गन्धं, ‘इरावती’ इत्यक्षतं, ‘तद्विष्णोः’ इति
 पुष्पं, सावित्र्या धूपं, ‘उद्दीप्यस्व’ इति दीपं,
 ‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो
 हस्ताभ्यां’ भगवते महापुरुषाय जुष्टं चरुं नि-
 वेदयामीति नैवेद्यं¹, अथासै द्वादशभिर्नामभिः
 (केशवादिभिर्द्वादश²) पुष्पाणि दद्यात् । ततः
 शङ्खाय नमः चक्राय नमः गदायै नमः वनमा-
 लायै नमः श्रीवत्साय नमः गहन्तमते नमः श्रीयै
 नमः सरस्वत्यै नमः पुष्ट्यै नमः तुष्ट्यै नमः इति ।
 अथ शिर्षैर्गन्धमालयैर्व्रीह्यणानलंकृत्यातिशिर्षैर्ग-
 न्धमालयैरात्मानमलंकृत्य³, अथैनमृग्यजुस्सामा-
 र्थर्वभिस्स्तुतिभिस्स्तुतवन्ति । ध्रुवसूक्तं जप्त्वा पु-
 रुपसूक्तं चाथान्यांश्च वैष्णवान्मन्त्रानियेके⁴ ।
 ॐ भूर्भुवस्सुवर्महरों भगवते महापुरुषाय चरु-
 मुद्रासयामीति चरुमुद्रास्य उद्वासनकाले⁵ ॐ

¹ देवस्य ला इति हविर्नवेदनम्—इत्येवात्र मुद्रितगृह्यपुस्तके.

² नैतत्पूर्वोक्तपुस्तके

³ ततः शङ्खाय ..... त्वानमलङ्कृत्य—नैतत्पूर्वोक्तपुस्तके.

⁴ ध्रुवसूक्तं ..... नियेके—नैतत्पूर्वोक्तपुस्तके.

⁵ ॐ भूर्भुवः ..... काले—नैतत्पूर्वोक्तपुस्तके.

भूः पुरुषमुद्रासयामि ॐ भुवः पुरुषमुद्रासयामि
 ॐ सुवः पुरुषमुद्रासयामि ॐ भूर्भुवस्सुवः पु-
 रुषमुद्रासयामि' इत्युद्रास्य प्रयातु भगवान्महा-
 पुरुषोऽनेन होवेषा त्रिसो वा पुनरागमनाय पु-
 नस्सन्दर्शनाय च इति¹ । प्रतिमास्थानेष्वप्मु
 अग्नौ वाऽवाहनविसर्जनं सर्वं समानं महत्स्य-
 स्त्ययनमिलाचक्षत² इसाह भगवान्वोधायनः
 इति । अत्र पूजानन्तरं योगयाज्ञवल्क्यः —

एवं सम्पूज्य देवेशं क्षणं ध्यात्वा निरञ्जनम् ।
 ततोऽवलोकयेदर्कं हंसश्चुचिपादित्यृचा ॥
 स याति ब्रह्मणस्सद्ग ध्यात्वेक्षेतानया³ तु यः ।

इति । एवं कुर्वतः फलमाह भगवान् —

येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 सर्वपापाविनिर्मुक्ता ब्रह्माणं प्रविशन्ति ते ॥

विष्णुरहस्येऽपि —

इति विष्णवर्चनं ये तु प्रकुर्वन्ति नरा भुवि ।
 ते यान्ति शाश्वतं विष्णोरनन्तं परमं पदम् ॥

¹ व्याहृतिमिः पुरुषमुद्रासयेत् । ॐ भूः पुरुषमुद्रासयामीत्यादिभिः प्रयातु भगवान्महापुरुषः क्षेमाय विजयाय पुनस्सन्दर्शनाय चेति—इति गृह्यपुस्तके.

² प्रतिमास्थानेष्वावाहनोद्रासनवर्जमहरहस्त्वाचक्षते — इति गृह्यपुस्तके.

³ लात्वेक्षेतानया — कर्त्त्वं.

इति । अत्र व्यासः—

सर्वेषामेव लोकानां गुरुर्नारायणो हरिः ।
तस्य सम्पूजनं कार्यं सर्वपापहरं हि यत् ॥

इति । शिवार्चनफलं तु शिवधर्मशास्त्रे दर्शितं—

यः प्रदद्याद्वां लक्षं दोग्नीणां वेदपारगे ।
एकाहमर्चयेलिङ्गं तस्य पुण्यं ततोऽधिकम् ॥
मासे मासे तु योऽश्रीयाद्यावज्जीवं द्विजोत्तमान् ।
यस्त्वर्चयेत्सकलिङ्गं सममेतत्र संशयः ॥

इति । तथाऽकरणेऽपि दोषः कूर्मपुराणे दर्शितः—

यो मोहादथवाऽलस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।
भुङ्गे स याति नरकान्सूकरेष्वह जायते¹ ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां देवतार्चनम्.

अथान्यान्यपि देवतास्तानादिविषयाणि² वचनानि कानिचिल्ल-
ख्यन्ते । अत्र विष्णुधर्मे पुलस्त्यः—

गवां शतस्य विप्राणां यदत्तस्य भवेत्कलम् ।
यृतप्रस्थेन तद्विष्णोर्भवेत्स्तानान् संशयः ॥
भूरिद्युम्नेन सम्प्राप्ता सप्तद्वीपा वसुन्धरा ।

¹ क्रिमिर्भूत्वेह जायने—ग.

² देवताभिषेकविषयाणि—ग.

घृताद्केन गोविन्दप्रतिमास्नापनात्किल ॥
 द्वादश्यां पञ्चदश्यां वा गव्येन हविषा हरेः ।
 स्नापनं दैत्यशार्दूल महापातकनाशनम् ॥
 अयने चोत्तरे प्राप्ते यस्त्वापयति केशवम् ।
 घृतप्रस्थेन पापं स सकलं वै व्यपोहाति ॥
 कपिलां विप्रमुख्याय ददात्यनुदिनं हि यः ।
 घृतस्नानं हि देवस्य^१ तस्मिन्काले समं हि यत् ॥
 स्नाप्यमानं च पश्यन्ति ये घृतेनोत्तरायणे ।
 ते यान्ति विष्णुसालोक्यं सर्वपापविवर्जिताः ॥
 दध्यादीनां विकाराणां क्षीरतस्सम्भवो यथा ।
 तथैवाशेषकामानां क्षीरस्नापनतो हरेः ॥

नृसिंहपुराणेऽपि—

स्नाप्य दध्ना सकृदिष्णुं निर्मलं प्रियदर्शनम् ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति सेव्यमानस्सुरोत्तमैः ॥

यमोऽपि—

देवमाल्यापनयनं देवागारसमूहनम् ।
 स्नापनं सर्वदेवानां गोप्रदानसमं स्मृतम् ॥

नृसिंहपुरणे—

कुङ्कुमागरुश्रीखण्डकर्दमैरच्युताकृतिम् ।

^१ कपिलां विप्रमुख्याय दर्शनं स्पर्शनं तथा ॥ विष्णुलोकमवाप्नोति ददात्यनु-
दिनं हि यः । घृतस्नानेन देवस्य—क. अ. ग.

आलिप्य भक्तचा राजेन्द्र कल्पकोटि वसेहिवि ॥

शङ्कोऽपि—

चन्दनकुङ्कुम¹ मृगनाभिभिर्जातीफलवर्जमनुलेपनं

समादध्यात्

इति । एतेषां सम्भव इति शेषः । पद्मपुराणेऽपि—

गन्धेभ्यश्चन्दनं पुण्यं चन्दनादगरुवरः ।

कृष्णागरुस्ततश्शेषः कुङ्कुमं तु ततो वरम् ॥

नृसिंहपुराणेऽपि—

अपर्युपितनिच्छिद्वैरस्पृष्टैश्चापि जन्तुभिः ।

आत्मारामोद्वैर्वर्ताऽपि पुष्पेसमूजयेद्विरम् ॥

दश दत्वा सुवर्णानि यत्कलं लभते नरः ।

तत्कलं लभते विष्णोद्रेणपुष्पप्रदानतः ॥

द्रेणपुष्पसहस्रेभ्यः खादिरं पुष्पमुत्तमम् ।

खादिरात्पुष्पसाहस्राच्छमीपत्रं² विशिष्यते ॥

शमीपत्र³ सहस्राद्धि विल्वपत्रं विशिष्यते ।

विल्वपत्रसहस्राद्धि वकुलं पुष्पमुत्तमम् ॥

वकुलात्पुष्पसाहस्रान्व्यावर्तं विशिष्यते ।

नन्व्यावर्तसहस्राद्धि करवीरं विशिष्यते ॥

करवीरसहस्रेभ्यः पालाशं पुष्पमुत्तमम् ।

पालाशपुष्पसाहस्रात्कुशपुष्पं विशिष्यते ॥

¹ चन्दनकर्पूरकुङ्कुम—ग.

² शमीपुष्पं—ग.

कुशपुष्पसहस्राद्धि वनमाला विशिष्यते ।
 वनमालासहस्राद्धि चम्पकं पुष्पमुत्तमम् ॥
 चम्पकात्पुष्पसाहस्रादशोकं पुष्पमुत्तमम् ।
 अशोकपुष्पसाहस्रात्सेवन्तीपुष्पमुत्तमम् ॥
 सेवन्तीपुष्पसाहस्राद्वर्जटापुष्पमुत्तमम् ।
 गोर्जटापुष्पसाहस्रान्मालतीपुष्पमुत्तमम् ॥
 मालतीपुष्पसाहस्रात्सन्ध्यारक्तमनुत्तमम् ।
 सन्ध्यारक्तसहस्राद्धि कुन्दपुष्पं विशिष्यते ॥
 कुन्दपुष्पसहस्राद्धि मल्लिकापुष्पमुत्तमम् ।
 मल्लिकापुष्पसाहस्राजातीपुष्पं विशिष्यते ॥
 जातीपुष्पसहस्रेण यो मालां सम्प्रयच्छति ।
 विष्णवे विधिवद्रक्तया तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 कल्पकोटिहस्ताणि कल्पकोटिशतानि च ।
 वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान्विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥

विष्णुरहस्येऽपि—

वर्णानां तु यथा विप्रः तीर्थानां जाह्नवी यथा ।
 सुराणां च यथा विष्णुः पुष्पाणां मालती तथा ॥
 मालत्याऽनुदिनं¹ देवं योऽर्चयेद्गृह्णदध्वजम् ।
 जन्ममृत्युजरारोगैर्मुक्तोऽसौ मुक्तिमासुयात् ॥

¹ मालत्या मालया—क.

दत्तमात्रं हरेः पुण्यं निर्मल्यं भवति क्षणात् ।
 उपभुङ्गे त्वहोरात्रं मालत्याः कुसुमं हरिः ॥
 सुगन्धैर्मालिकापुण्यर्चयित्वाऽच्युतं नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
 योऽर्चयेत्पाटलीपुण्यैस्सर्वपापहरं हरिम् ।
 स पुण्यात्मा परं स्थानं वैष्णवं व्रजतेऽमलम् ॥
 सितरक्तैर्महापुण्यैः कुसुमैः करवीरजैः ।
 अर्चयित्वाऽच्युतं याति यत्रास्ते गहडध्वजः ॥
 गन्धाढ्यविंमलै रम्यैः कुसुमैः कुब्जकोद्भवैः ।
 भक्त्याऽभ्यर्च्य हृषीकेशं श्वेतद्रीपं व्रजेन्नरः ॥
 शुभ्रशुद्धर्महागन्धैः कुसुमैः पङ्कजोद्भवैः ।
 अथोक्तजं समभ्यर्च्य नरो याति हरेः पदम् ॥
 अर्चयित्वा हृषीकेशं कुसुमैः केतकोद्भवैः ।
 पुण्यं तद्भवनं याति केशवस्य निरामयम् ॥
 अभ्यर्च्य कुन्दकुसुमैः केशवं कल्पपापहम् ।
 प्रयाति भवनं विष्णोर्वन्दितं मुनिचारणैः ॥
 आदरूपिक¹ पुण्यैर्यैः पूजयेज्जगतां पतिम् ।
 स पुण्यवान्नरो याति विष्णोस्तत्परमं पदम् ॥
 अशोककुसुमै रम्यैर्जन्मशोक² भयापहम् ।
 पूजयित्वाऽच्युतं देवं याति विष्णुमनामयम् ॥

¹ अथ पोपक-घ; अपहाटक—क; आटूपक—ख. ² रोग—क.

तिलकस्योज्ज्वलैः पुष्पैस्सम्पूज्य मधुमूदनम् ।
 धूतपापो निरातङ्कः कृष्णस्यानुचरो भवेत् ॥
 नीपार्जुनकदम्बैश्च वकुलैश्च सुगन्धिभिः ।
 अभ्यर्च्य केशवं पुष्पैः पुण्यकृद्विष्णुलोकभाक्^१ ॥
 अगस्त्याम्बुमयैः पुष्पैः किंशुकैः स्मुमनोहरैः ।
 समभ्यर्च्य हृषीकेशं जन्मदुःखाद्विमुच्यते ।
 शतदूर्वामयैः पुष्पैस्तथा काशकुशोद्भवैः ॥
 भूधरं समलङ्कृत्य विष्णुलोकं व्रजेन्नरः ।
 मारुतं केतकं पुष्पं तथा दामनकं पुनः ॥
 उत्तमां तु हरेः प्रीतिं करोति शतवार्पिकीम् ।
 पुरोपवनजैः पुष्पैरलंकृत जनार्दनम् ॥
 यत्फलं प्राप्यते पुम्भरारण्यस्त्रिगुणं ततः ।
 भक्तच्या दत्तं फलं पुष्पं पत्रं दूर्वाङ्कुरं जलम् ॥
 अचिरात्प्रतिगृह्णाति भक्तिग्राहो हि केशवः ।

विष्णुधर्मेष्वपि—

भक्तच्या दूर्वाङ्कुरैः पुम्भः पूजितः परमेश्वरः ।
 हरिर्ददाति हि फलं सर्वयज्ञस्मुदुर्लभम् ॥

विष्णुरहस्येऽपि—

सकृदभ्यर्च्य गोविन्दं विल्वपत्रेण मानवः ।
 मुकिभागी निरातङ्कः कृष्णस्यानुचरो भवेत् ॥

^१ विष्णुलोकं स गच्छति—क. ख. ८८. ४.

^२ सुगन्ध—क.

येऽर्चयन्ति शमीपत्रैः प्रमादेनापि केशवम् ।
 ते प्रसन्ने हृषीकेशे नरा यान्ति परां गतिम् ॥
 हरिं भृङ्गारजेनापि येऽर्चयन्ति सुरेश्वरम् ।
 तेऽपि मुक्ता जरारोगैर्नरा यान्ति हरेः पदम् ॥
 येऽर्चयन्ति¹ तमालस्य पत्रैः पापहरं हस्तिम् ।
 थूतपाप्माऽच्युतावासं प्रयाति सुकृती नरः ॥
 तुलसीं कृष्णगौरा स्यात्तयाऽभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
 नरो याति तनुं त्वक्त्वा वैष्णवीं शाश्वतीं गतिम् ॥

पद्मपुराणेऽपि—

मुगन्धतुलसीपत्रैः प्रतिमायाससमन्ततः ।
 निछिद्रमास्तरेच्यस्तु सोऽनन्तं फलमाप्नुयात् ॥
 पुष्पजातिपु सर्वासु सौवर्णं पुष्पमुक्तमम् ।
 त्रिमात्रप्रदानात् शक्रार्धासनमाप्नुयात् ॥

त्रिमात्रमणुमात्रम् । विष्णुरहस्येऽपि—

स्वर्णे लक्षाधिकं पुण्यं माला कोटिगुणाधिका ।
 दत्ता भवति कृष्णाय नरैर्भक्तिसमन्वितैः ॥
 एवं शुभैस्सदा पुण्येः पूजनीयो जनार्दनः ।
 निषिद्धैर्दुःखदर्देवं नार्चयेत कथं चन ।

इति । निषिद्धान्यपि तत्रैव दर्शितानि—

न शुष्केः पूजयेदेवं कुमुमैर्न महीं गतैः ।

¹ योऽर्चयेत—इति धरम्.

न विशीर्णदलैश्चैर्णाशुभैर्णाविकासिभिः ॥
पूतिगन्धोग्रगन्धानि आम्लगन्धानि वर्जयेत् ।

पञ्चपुराणेऽपि—

कीटकेशापविद्वानि शीर्णपर्युषितानि च ।
भग्रपत्रं च न ग्राव्यं क्रिमिदुष्टं न चाहरेत् ॥
वर्जयेदूर्णनाभेन वासितं यदि शोभनम् ।
स्थलजं नोद्धरेत्पुष्पं छेदयेज्जलजं न तु ॥
यानि स्पृष्टानि चास्पृश्यैर्लोकायुक्तैश्च वर्जयेत् ।

हारीतोऽपि—

स्नानं कृत्वा तु ये कोचित्पुष्पं गृह्णन्ति वै द्रिजाः ।
देवतास्तं न गृह्णन्ति न च गृह्णन्ति वै द्रिजाः ॥
पितरस्तं न गृह्णन्ति भस्मीभवति काष्ठवत् ।
एतन्मध्याह्वास्तानाभिप्रायम् । द्वितीयभागं प्रकृत्य—
समित्पुष्पकुशादीनां¹ न कालः परिकीर्तिः ।

इति दक्षस्मरणात् । विष्णुरहस्येऽपि—

येऽर्कपुष्पैस्त्रिलोकेशमर्चयन्ति जनार्दनम् ।
तेभ्यः कुद्रोऽक्षयं दुःखं क्रोधाद्रिष्णुः प्रयच्छति ॥
उन्मत्तकेन ये मूढाः पूजयन्ति त्रिविक्रमम् ।
उन्मादं दारुणं तेषां ददाति गरुडध्वजः ॥

¹ फलादीनां—क.

काञ्जनारमयैः पुष्पैर्येऽर्चयन्त्यसुरद्विपम् ।
 दारिण्यं दुःखवहुलं तेभ्यो विष्णुः प्रयच्छति ॥
 गिरिकर्णिकया विष्णुं येऽर्चयन्त्यवुधा जनाः ।
 तेषां कुलक्षयं घोरं कुरुते मधुसूदनः ॥

इति । अत्र हारीतः—

महिषाक्षकणं¹ दारुसिलुकं² सागरं मदम् ।
 शङ्खं³ जातिफलं श्रीमत्प्रिया धूपा हरेरिमे ॥
 घृततैलैविना किञ्चिद्दीपार्थं न समाहरेत् ।

संवर्तोऽपि—

देवागारे द्विजानां च दत्त्वा दीपं चतुष्पथे ।
 मेधावी ज्ञानसम्पन्नश्चक्षुष्मान् जायेत नरः ॥

भविष्योत्तरोऽपि—

प्रज्वाल्य देवदेवस्य कर्पूरेण तु दीपकम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्दरेत् ॥

पद्मपुराणोऽपि—

नैवेद्यपात्रं वक्ष्यामि केशवाय महात्मने ।
 हैरण्यं राजतं कांस्यं ताम्रं मृणमयमेव वा ॥
 पालाशं पद्मपत्रं वा पात्रं⁴ विष्णोरतिप्रियम् ।
 हविंशशाल्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं सशर्करम् ॥

१ महिषाक्षकणं—ग.

२ सिल्पाकं—क.घ; सिल्हाकं—घ.

३ कम्बु—क.

४ पत्रं—ख.

नैवेद्यं देवदेवाय यात्रकं पायसं तथा ।
 नैवेद्यवस्त्वलाभे तु फलानि विनिवेदयेत् ॥
 फलानामप्यभावे तु तृणगुल्मौपधीरपि ।
 ओपधीनामलाभे तु तोयान्यपि निवेदयेत् ॥
 तदभावे तु सर्वत्र मानसं परमं स्मृतम् ।

वराहपुराणेऽपि—

प्रणम्य दण्डवद्ग्रूपौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।
 स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ॥

नृसिंहपुराणेऽपि—

नमस्कारेण चैकेन अष्टाङ्गेन हार्दि व्रजेत् ।

इति । अष्टाङ्गलक्षणं पुराणे दार्शित—

उरसा सिरसा दृष्ट्या मनसाऽपि धियाऽपि च ।
 पद्मचां कराभ्यां वाचा च प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥

अत्र ब्रह्मा—

विष्णोर्विमानं यः कुर्यात्सकृदक्त्या प्रदाक्षिणम् ।
 अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

पुराणेऽपि—

आग्निष्ठोमसहस्रैरतु वाजपेयशतैरपि ।
 तत्फलं लभते देवि विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥
 हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।

धारोदकं^१ च निर्मल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥
इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां देवतास्तानादि विषयाणि.

शिवार्चनम्

अथ शिवार्चनम् । तत्र वोधायनः—

अथातो महादेवस्याहरहः परिचर्याविधिं व्याख्यास्यामः । स्त्रातश्शुचिस्समे^२ देशे गोमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिं^३ कृत्वाऽक्षतगन्धपुष्पैर्यथालाभमर्चयित्वा सह पुष्पोदकेन महादेवमावाहयेत् । ॐ भूर्महादेवमावाहयामि ॐ भुवर्महादेवमावाहयामि ॐ सुवर्महादेवमावाहयामि ॐ भूर्भुवस्सुवः महादेवमावाहयामि । आयातु^४ भगवान्महादेव इति । अथ स्यागतेनाभिनन्दयति स्यागतमनु चागतं भगवते महादेवाय एतदासनमुपङ्कृपतं अत्रास्तां भगवान्महादेव इति । अत्र कूर्चं ददाति भगवतोऽयं कूर्चो दर्भमयास्त्रिवृद्धरितस्सुवर्णस्तं जुषस्योति । अत्र स्थानानि कल्पयति अग्रतो ब्रह्मणे कल्पयामि विष्णवे कल्पयामि, दक्षिणतः स्कन्दाय^५ कल्पयामि विनायकाय कल्पयामि, पश्चिमतश्शूलाय कल्पयामि महाकालाय कल्पयामि,

^१ प.दोदकं—क, ^२ स्त्रात्वा शुचौसमे ~ क.ख.घ. ^३ देवस्य प्रतिकृतिं—गृह्ये.

^४ ॐ भूः पुरुषमवाहयामीत्यादि आयातु—इति गृह्ये. ^५ दुर्गायै—ग.

उत्तरत उमायै कल्पयामि नन्दि^१ केश्वराय कल्पयामि इति कल्पयित्वा^२ सावित्रिया^३ पात्रमभिमन्त्रय प्रक्षालय तिरःपवित्रमप आनीय पुनस्तेनैवाभिमन्त्रय सह पवित्रेणादिसं दर्शयेत् ॐ मित्यात्मितोः^४ । तासां त्वरितरुद्रेण पाद्यं दद्यात्^५ । प्रणवेनार्थ्यम्^६ । अथ व्याहृतिभिर्निर्मालयं व्यपोह्य उत्तरतश्चण्डीश्वराय^७ नमः इति । अथैनं स्नापयति ‘आपो हिष्ठा मयोभुवः’ इति तिसृभिः ‘हिरण्यवर्णः’ इति च तसृभिः ‘पवमानस्सुवर्जनः’ इसेतेनानुवाकेन^८ । स्नापयित्वाऽऽन्नस्तर्पयति भवं देवं तर्पयामि शर्वं देवं तर्पयामि इशानं देवं तर्पयामि पथुपतिं देवं तर्पयामि रुद्रं देवं तर्पयामि उग्रं देवंतर्पयामि भीमं देवं तर्पयामि महान्तं देवं तर्पयामि इति तर्पयित्वा । अथैतानि वस्त्र-

^१ उमायै कल्पयामि शक्त्यै कल्पयामि नन्दि—ग

^२ अथ खागतेना……… कल्पयित्वा—नैतद्वोधायनगृह्ये-

^३ यो रुद्रो अमौ इति यजुषा—इति गृह्ये. ^४ ॐ मित्यतामितोः—क. ख.

^५ तासां पाद्यं . इति पाद्यं दद्यात्—इति गृह्ये.

^६ नैतद्वाक्यं वोधायनगृह्ये. ^७ श्वेषशाय—ख.

^८ अथ व्याहृतिभिर्निर्मालयं व्यपोह्यार्थ्यमाचमनीयं दत्वाऽभिपिच्छति-आपोहिष्ठा-मयोभुवः इति तिसृभिः, हिरण्यवर्ण इति च तसृभिः, पवमानस्सुवर्जन इत्येतेनानुवाकेन, ब्रह्म जशानं, कट्टराय, त्वरितरुद्रं, वामदेव्यं आपो वा इदं, इति च इति गृह्यपाठः.

यज्ञोपवीताचमनीयान्युदेकन व्याहृतिभिर्दत्त्वा¹
 व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिद्धं नमस्ते
 रुद्र मन्यव इतिगन्धं दद्यात् । सहस्राणि सह-
 स्त्रश इति पुष्पं दद्यात् । ईशानं त्वा भुवना-
 नामधिश्रियं इत्यक्षतान् दद्यात् । सावित्रया धूं,
 उद्दिष्यखेति दीपं² देवस्य त्वा सावितुः प्रस-
 वेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां भगवते महा-
 देवाय जुष्टं चर्ह निवेदयामीति नैवेद्यम्³ । अथा-
 एषभिर्नामभिरष्टौ पुष्पाणि दद्यात् भवाय देवा-
 यनमः शर्वाय देवाय नमः ईशानाय देवाय-
 नमः पशुपतये देवाय नमः रुद्राय देवायनमः
 उग्राय देवाय नमः भीमाय देवाय नमः महतेदेवा-
 य नमः ब्रह्मणे नमः विष्णवे नमः स्कन्दाय नमः
 विनायकाय नमः महाकालाय नमः उमायै नमः

¹ स्त्रापीयत्वा..... दत्त्वा — नैतद्वृद्धे.

² परिषिद्धं पवित्रं पादमूले निधायाद्विस्तर्पयति भवं देवं तर्पयामीत्यष्टाभिः । ॐ न-
 मो रुगवते रुद्राय त्रयम्बकाय इति वस्त्रयज्ञापवीते दद्यात् । भवाय देवाय-
 नमः इत्यष्टाभिः पुष्पाणि दद्यात् लरितरुद्रेण गन्धपुष्पधूपदीपं ददाति—
 इति गृह्णे.

³ देवस्य त्वा इति हविषो निवेदयेत् । त्रयम्बकमिति परिषेकं दद्यात् । अमृतोपस्तर-
 णमसीति प्रतिपदं कृत्वा हविरविरुद्धं सर्वं स्वादु वस्तु कन्दमूलफलानि-
 दद्यात् — इति गृह्णे.

दुर्गायनमः नन्दिकेश्वराय नम इति । चरुशेषे
 णाष्टभिर्नामभिरप्ताहुतीर्जुहोति भवाय देवाय स्वा-
 हेत्यादिभिः । अथ शिष्ठैर्गन्धमालयैर्वाह्नणानल-
 ङ्कत्यात्मानं चालङ्कृत्य । अथैनमृग्यजुस्सामाथ-
 वीभिस्त्वीन्त सहस्राणि सहस्रश इत्यनुवाकं
 जप्त्वाऽन्यांश्च रौद्रान्मन्त्रान्यथाशक्तीत्यके । ॐ
 भूर्भुवस्सुवर्महरों भगवते महादेवाय चरुमुद्रासया-
 मीति चरुमुद्रास्य उद्वासनकाले ॐ भूर्महादेवमु-
 द्रासयामि ॐ भुवः महादेवमुद्रासयामि ॐ
 सुवर्महोदेवमुद्रासयामि ॐ भूर्भुवस्सुवर्महादेव-
 मुद्रासयामि
 प्रयातु भगवानीश सर्वलोकपरायणः ।

अनेन हविपा तुष्टः पुनरागमनाय च² ॥

इति । प्रतिमास्थानेष्वप्स्वग्नौ वा आवाहनविसर्जनवर्ज-
 सर्वं समानं महत्स्वस्त्ययनमित्याचक्षते³ महत्स्व-

¹ ददातीत्यनन्तरं 'मुहूर्तमात्रमनवेक्षमाण आसीनो हविरुद्रासयामीति निवेद्यमुद्रास्य
 अमृतपिधानपसीति प्रतिपदं कृत्वा त्र्ययंवकं इत्याचमनीयं ददात् । सर्वोपक-
 रणेर्चायित्वा भवाय देवय नमः इत्यादिभिः अमुष्मै नमोऽमुष्मै नम इति
 गन्धःनददाति'—इति वोधायनगृह्ये पाठः.

² च पुनस्कन्दर्शनाय च—इत्यधिकः पाठः ख, पुस्तके.

³ गन्धान्ददातीत्यनन्तरं राँद्रीभि त्र्यग्यजुम्यमार्थवभिस्तुयन्त्यन्यैस्तोत्रैश्च नमस्कृ-
 त्य प्रयातु भगवान् महादेव इति विसर्जयति । लिङ्गस्थानेषु आवाहनं विस-
 र्जनर्वजमहरहस्त्वरत्ययनामत्याचक्षते इत्याह—इति गृह्ये.

स्त्ययनमित्याचक्षत इसाह भगवान् वोधायनः
इति । त्वारितरुद्र इति सर्वो वै रुद्र इसनुवाकेन । एवं
कुर्वतः फलमाह पुराणे नन्दिकेश्वरः—

यः प्रदद्याद्वां लक्षं दोग्धीणां वेदपारगे ।

एकाहमर्चयेलिङ्गं तस्य पुण्यं ततोऽधिकम् ॥

मासे मासे तु योऽश्रीयायावज्जीवं द्विजोत्तमान् ।

यस्त्वर्चयेत्सकुलिङ्गं सममेतन्न संशयः ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां शिवार्चनविधिः.

अथ शिवस्नानादिविप्याणि । तत्र शिवधर्मे नन्दिकेश्वरः—

कल्पकोटिसहस्रैस्तु यत्पापं समुपार्जितम् ।

घृतस्नानेन त्रिसर्वं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥

वर्षकोटिसहस्रैस्तु यत्पापं समुपार्जितम् ।

घृताभ्यङ्गेन लिङ्गस्य¹ दहेत्सर्वं न संशयः ॥

कृष्णाष्टम्यां घृतस्नानं कृत्वा लिङ्गे सकृन्नरः² ।

त्रिसप्तकुलमुद्दत्य शिवलोके महीयते ॥

नैरन्तर्येण यो मासं घृतस्नानं समाचरेत् ।

स त्रिसप्तकुलोपेतो³ लभते पदमैश्वरम् ॥

अयुतं यो गवां दद्यादोग्धीणां वेदपारगे ।

वस्त्रहेमादियुक्तानां क्षीरस्नानस्य तत्फलम् ॥

¹ देवस्य—ख.

² न संशयः—ख.

³ त्रिसप्तकुलमुद्दत्य—ग.

दधा तु स्नापयेलिङ्गं सकृदक्त्या तु यो नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णु^१ लोके महीयते ॥
 दधा तु स्नापयेलिङ्गं कृष्णाष्टम्यामुपोषितः ।
 कुलसप्तकमुहूर्त्य शिवलोके महीयते ॥
 मधुना स्नापयित्वा तु सकृदक्त्या तु वै नरः ।
 पापकञ्चुकमुहूर्त्य वदिलोके महीयते ॥
 स्नानमिक्षुरसेनापि यो लिङ्गे सकृदाचरेत् ।
 लभेद्वैत्याधरं लोकं सर्वकामसमन्वितम्^२ ॥
 वस्त्रपूतेन तोयेन यो लिङ्गं स्नापयेत्सकृत् ।
 सर्वकामसुत्रसात्मा वारुणं लोकमामुयात् ॥
 कुशोदकेन यो लिङ्गं सकृतस्तापयते नरः ।
 काञ्चनेन विमानेन व्रह्मलोके महीयते ॥
 गन्धचन्दनतोयेन स्नापयेत्सकृदीश्वरम् ।
 गन्धर्वलोकमासाद्य गन्धर्वैश्च सुपू^३ ज्यते ॥
 पुष्पोदकेन सावित्रं कौवरं हेमवारिणा ।
 रत्नोदकेन चाप्यैन्द्रं लोकं प्राप्य स मोदते ॥
 कपिलापञ्चगव्येन विधिना सकृदाचरेत् ।
 स्नानं शतगुणं प्रोक्तं^४ मितरेषां न संशयः ॥
 स्नानं शतफलं ज्ञेयमभ्यङ्गं पञ्चविंशतिः ।

^१ रुद्र—ग.

^२ ‘स्नानं’ इत्यादि पद्यं ‘ग’ पुस्तके न दृश्यते.

^३ माप्रोति गन्धर्वैस्सह पू—ख.

^४ ज्ञेय—ख.

फलानां द्रे सहस्रे¹ तु महास्नानं प्रकीर्तितम् ॥
 वासांसि सुविचित्राणि सारवन्ति मृदूनि च ।
 धूपितानि शिवे दद्याद्विकेशानि नवानि च ॥
 यावत्तद्रस्त्रतन्तूनां परिमाणं विधीयते ।
 तावद्र्पर्सहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥
 त्रिवृतं शुक्रपीतं वा पद्मसूत्रादिनिर्मितम् ।
 दत्त्वोपवीतं रुद्राय भवेद्वेदान्तपारगः ॥
 लिङ्गस्य² लेपनं कुर्याद्विव्यगन्त्यैस्सुगन्थभिः ।
 वर्षकोटिशतं दिव्यं शिवलोके महीयते ॥
 गन्धानुलेपनात्पुण्यं द्विगुणं चन्दनस्य तु ।
 चन्दनादगरोङ्गेयं पुण्यमष्टगुणान्वितम् ॥
 कृष्णागरोर्विशेषेण द्विगुणं फलमिष्यते³ ।
 तस्माच्छतगुणं पुण्यं कुङ्कुमस्य विधीयते ॥
 चन्दनागरुक्षूरेश्वश्वणपिष्टसकुङ्कुमैः।
 लिङ्गं पर्यासयालिष्य कल्पकोटिं वसेद्विवि ॥
 संवीज्य⁴ तालवृन्तेन दिव्यगन्त्यैर्विलेपितम् ।
 वर्षकोटिसहस्राणि वायुलोके महीयते ॥
 मायूरं व्यजनं दत्त्वा शिवायातीव शोभनम् ।
 वर्षकोटिशतं तत्र⁵ रुद्रलोके महीयते ॥

¹ फलानां च सहस्रं—ख.

² अङ्गस्य—ग.

³ माष्यते—ख.

⁴ संवृत्य—ग.

⁵ पुण्यं—ख.

पुष्पैररण्यसम्भूतैः पत्रैर्वा गिरिसम्भवैः ।
 अपर्युषितनिच्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवार्जितैः ॥
 आत्मारामोद्भैर्वाऽपि पुष्पैस्सम्पूजयेच्छिवम् ।
 पुष्पजातिविशेषेण भवेत्पुण्यं विशेषतः ॥
 अर्कपुष्पे तु एकस्मिन् शिवाय विनिवेदिते ।
 शतं^१ दत्त्वा सुवर्णानां^२ यत्फलं तदवामुयात् ॥
 अर्कपुष्पसहस्रेभ्यः करवीरं विशिष्यते ।
 करवीरसहस्रेभ्यो विल्वपत्रं विशिष्यते ॥
 विल्वपत्रसहस्रेभ्यः पद्मेकं^३ विशिष्यते ।
 तथा पद्मसहस्रेभ्यो वकपुष्पं विशिष्यते ॥
 वकपुष्पसहस्रेभ्यश्चैकं दुत्तूरकं वरम् ।
 दुत्तूरकसहस्रेभ्यो वृहतीपुष्पमुत्तमम् ॥
 वृहतीपुष्पसाहस्राद्रोणपुष्पं विशिष्यते ।
 द्रोणपुष्पसहस्रेभ्यो द्यपामार्गं विशिष्यते ॥
 अपामार्गसहस्रेभ्यः कुशपुष्पं विशिष्यते ।
 कुशपुष्पसहस्रेभ्यश्शमीपुष्पं विशिष्यते ॥
 श्शमीपुष्पसहस्रेभ्यश्शीमन्नीलोत्पलं वरम् ।
 सर्वासां पुष्पजातीनां प्रवरं नीलमुत्पलम् ॥
 नीलोत्पलसहस्रेण यो मालां सम्प्रयच्छति ।

^१ दश—ख.

^२ सुवर्णानि—क.

^३ पद्मपत्र—ख.

शिवाय विधिवदक्त्या¹ तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
 वसेच्छिवपुरे श्रीमान्² शिवतुल्यपराक्रमः ॥
 शमीपुष्पं वृहत्याश्च कुसुमं तुल्यमुच्यते ।
 करवीरसमा ज्ञेया जातीविजयपाटलाः ॥
 श्वेतमन्दारकुसुमं सितपद्मसमं भवेत् ।
 नागचम्पकपुन्नागा दुतूरकसमास्मृताः ॥
 दुतूरकेण यो लिङ्गं सकृत्पूजयते नरः ।
 स गोलक्षफलं प्राप्य शिवलोके महीयते ॥
 वृहतीकुसुमैर्भक्त्या यो लिङ्गं सकृदर्चयेत् ।
 गवामयुतदानस्य फलं प्राप्य दिवं व्रजेत् ॥
 मल्लिकोत्पलपद्मानि जातीपुन्नागचम्पकाः ।
 अशोकश्वेत मन्दारकार्णिकारवकानि च ॥
 करवीरार्कदुतूरशमीनागरकेसराः ।
 कुशापामार्गकुसुमकादम्बद्रोणजैरपि ॥
 पुष्पैरेतैर्यथालाभं यो नरः पूजयोच्छिवम् ।
 स यत्फलमवाप्नोनि तदेकाग्रमनाश्शृणु ॥
 सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्विमानैस्सार्वकालिकैः ।
 पुष्पमालापरिक्षिमैर्गीतवादित्रनादितैः ॥
 तन्त्रीमधुरवाद्यैश्च³ स्वच्छन्दगमनालयैः ।

¹ त्रिदिनं भक्त्या — क. ख.

² श्रीमान् — ती.

³ भ्रमन्ति मधुरालैः — क. ख.

रुद्रकन्यासमाकीर्णेदेवदानवदुर्लभैः ।
 दोधूयमानश्चमरैस्तूयमानस्सुरासुरैः ॥
 गच्छेच्छिवपुरं दिव्यं यत्र वा रुचितं भवेत् ।
 शिवस्योपरि यः कुर्यात्सुवनं पुष्पमण्टपम् ॥
 शोभितं पुष्पमालाद्यरापीडान्तं प्रलम्बितैः ।
 अत्याश्वर्यैर्महायानैर्दिव्यं ^१ पुष्पोपशोभितैः ॥
 सर्वैः ^२ परिवृतश्ग्रीमान् गच्छेच्छिवपुरं सुखम् ।
 त्रुटिमात्रं तु यो दद्याद्देम लिङ्गस्य मूर्धनि ॥
 इन्द्रस्याधार्द्दिसने तावद्यावदिन्द्राश्रतुर्दश ।
 एवमेवानुसारेण ^३ फलं ज्ञेयं समाप्तः ^४ ॥
 सर्वेषां मणिपद्मानां मकुटार्थे ^५ विशेषतः ।
 स्वयमुत्पाद्य पुष्पाणि यस्स्यायं पूजयेच्छिवम् ॥
 तानि साक्षात्प्रगृह्णाति तद्दक्षया सततं शिवः ।
 अलाभे वाऽपि पुष्पाणां पत्राण्यपि निवेदयेत् ॥
 पत्राणामप्यलाभे तु तृणगुल्मौपधीरपि ^६ ।
 ओपधीनामलाभे तु भक्तया भवति पूजितः ॥
 काननानि ^७ कदम्बानि रात्रौ देयानि शम्भवे ।
 दिवा शेषाणि पुष्पाणि दिवा रात्रौ च मल्लिकाः ॥

^१ दीप्त—ख.

^२ फलः—ग.

^३ रागेण—ख.

^४ समानतः—ग.

^५ मणिपद्मानां मकुटादेः—ग.

^६ फलाण्यपि निवेदयेत् । फलानामप्यभावे तु तृणगुल्मौपधीरपि ॥ —क.ख.

^७ कनकानि—क. ख.

निर्गन्धान्युगन्धानि कुसुमानि विवर्जयेत् ।
 गन्धवन्त्यपि पत्राणि यानि तानि विवर्जयेत् ॥
 गन्धहीनमपि ग्राहां पवित्रं यत्कुशादिकम् ।
 कीटकेशोपविद्वानि शीर्णपर्युपितानि च ॥
 स्वयम्पतितपुष्पाणि सजेदुपहतानि च ।
 मुकुलैर्नार्चयेदेव^१ मपकं न निवेदयेत् ॥
 कृष्णागरुमलो धूपस्तुपाग्निरिव काञ्चनम् ।
 शोधयेत्पापसंयुक्तं पुरुषं नात्र संशयः ॥
 कृष्णागरुसकर्पूर्वैर्धूपं दद्यान्महेश्वरे ।
 नैरन्तर्येण मासार्धं तस्य पुण्यफलं गृणु ॥
 कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
 भुङ्गे शिवपुरे भोगांस्तस्यान्ते च महीपतिः ॥
 गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं साक्षादृलाति शङ्करः ।
 मासार्धमात्रदानेन शिवलोके महीयते ॥
 शिवे कृष्णचतुर्दश्यां यस्साज्यं गुग्गुलुं दहेत् ।
 अपराधसहस्रैकमिहामुत्र कृतं दहेत् ॥
 द्वे सहस्रे फलानां^२ तु महिपाज्यस्य गुग्गुलोः ।
 दग्ध्वा तमाज्यसम्मिश्रं शिवतुलयः प्रजायते ॥
 घृतदीपप्रदानेन शिवाय शत^३ योजनम् ।

^१ लिङ्ग—ख.
^२ द्वे सहस्रफलानां—ख.
^३ दश—ख.

याम्यं तदालयं हित्वा विमानैस्मूर्यसान्निर्मैः १ ॥
 स तस्य २ देवदेवस्य गाणापत्यं लभेन्नरः ।
 शालीनां तण्डुलप्रस्थं कुर्यादन्नं सुसंस्कृतम् ॥
 शिवाय तच्चरुं दद्याच्चतुर्दश्यां विशेषतः ।
 यावन्तस्तण्डुलास्तस्मिन्नैवेत्रे परिसङ्घचया ॥
 तावद्युगसहस्राणि रुद्र ३ लोके महीयते ।
 गुडखण्डघृतानां च भक्षाणां च निवेदिते ॥
 घृतेन पाचितानां च दानाच्छतगुणं फलम् ।
 मज्जका ४ पानकानां च भक्षार्थं फलमिष्यते ॥
 तदर्थं सलिलस्यापि वासितस्य विशेषतः ।
 मातुलुङ्गफलादीनि पक्कानि विनिवेदयेत् ॥
 शिवाय तत्फलं तस्य यद्भक्षाणां निवेदने ५ ।
 पञ्चसौगन्धिकोपेतं यस्ताम्बूलं निवेदयेत् ॥
 शिवाय गुरवे चैव तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 सुगन्धिदेहस्तेजस्वी सर्वावयवसुन्दरः ॥
 वर्षकोटिशतं दिव्यं ६ शिवलोके महीयते ।
 शिवस्य पुरतो दद्यादर्पणं चारु निर्मलम् ॥
 पर्यङ्गशांभितं कृत्वा श्वेतमाल्यैरलङ्घृतम् ।
 चन्द्रांशुनिर्मलशशीमान्मुभगः कामरूपधृत् ॥

१ सप्रर्मैः—ख.

२ तत्र—ग.

३ शिव—ख.

४ मज्जको—ग.

५ यद्भक्षणनिवेदने—ख.

६ वर्षाणि द्विशतं दिव्यं—ख.

कल्पायुतसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ।
 प्रणम्य दण्डवद्गमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ॥
 स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ।
 कृत्वा प्रदक्षिणं भक्तचा शिवस्यायतने नरः ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य सुखेन लभते फलम् ।

लिङ्गपुराणेऽपि—

प्रदक्षिणं तु यः कुर्यात्सप्रणामं¹ समन्ततः ।
 सव्यापसव्यन्यायेन मृदुगत्या शुचिर्नरः ॥
 पदे पदेऽश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमाप्नुयात् ।

इति । इति स्मृतिचान्द्रिकायां शिवस्तानादिविपयाणि.

पञ्च महायज्ञाः

अथ पञ्च महायज्ञाः । तत्र संवर्तः—

ततः पञ्च महायज्ञान्कुर्यादहरहर्द्विजः ।
 न हापयेत तान्प्राज्ञश्श्रूयन्ते हि श्रुतावपि ॥

ततो देवपूजानन्तरमित्यर्थः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ।
 वैश्वदेवं ततः कुर्याद्विलिकर्म तथैव च ॥

इति नारसिंहपुराणस्मरणात् । यमोऽपि—

पञ्च सूना गृहस्थस्य वर्तन्तेऽहरहस्सदा ।
 खण्डनी पेपिणी चुल्ली जलकुम्भ उपस्करः ॥

¹ त्सप्रासादं —ग, त्सप्रणादं—घ.

एता हि वाह^१ यन्विप्रो वध्यते वै मुहुर्मुहुः ।

एतासां पावनार्थाय पञ्च यज्ञाः प्रकालिपताः ॥

इति । मूना हिंसास्थानानि ।

अथ मूनां व्याख्यास्यामो जङ्गमस्थावरादीन्प्राणि-
नस्मूदयन्तीति मूनाः

इति हारीतस्मरणात् । खण्डन्युलूखलादिः । पेपिणी दृप-
दादिः । चुल्ली पाकस्थानम् । जलकुम्भ उदकभाण्डम् । उपस्क-
रशूर्पादिः । एता निर्वाहयन् तत्तत्कार्यं प्रापयन् वध्यते पापेन
संयुज्यते इत्यर्थः । अत्र यद्यपि निमित्तश्रवणान्नैमित्तिकत्वं प्रति-
भाति, तथाऽपि नित्यनिमित्तत्वान्विस्तैवेति । अत एव शङ्खः—

पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेपण्युपस्करः ।

खण्डनी चोदकुम्भश्च तस्य पापस्य शान्तये ॥

पञ्चयज्ञविधानं तु गृही नित्यं न हापयेत् ।

व्यासोऽपि—

आपद्यपि च कष्टायां पञ्च यज्ञान्न हापयेत् ।

ते च यज्ञा यमेन दर्शिताः—

ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पितृयज्ञस्तथैव च ।

भूतयज्ञो नृयज्ञश्च पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥

इति । एतेषां लक्षणमाहतुर्मनुदेवलौ—

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

^१ एता निर्वाह—ख.

होमो दैवो वलिभौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

इति । अध्यापनमयध्यनं जपलक्षणं ब्रह्म¹ यज्ञः ।

यत्स्वाध्यायमधीते² स ब्रह्मयज्ञः

इति शौनकस्मरणात् ।

यस्तु श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः³ ।

इति कात्यायनस्मरणात् । तर्पणं पितृतर्पणं पितृश्राद्धं पितृयज्ञः ।

यदाह मनुः—

ऋषयः पितरो देवा भूतान्यातिथयस्तथा ।

आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं चिजानता ॥

स्वाध्यायेनार्चयेतर्पांन् होमैर्देवान्यथाविधि ।

पितृन् श्राद्धेन नृनम्बूर्भूतानि वलिकर्मणा ॥

इति । अथ वा⁴ कासायनोक्तं द्रष्टव्यम्—

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो वलिभौतो नृयज्ञोतिथिपूजनम् ॥

श्राद्धं वा पितृयज्ञस्यात् पित्रयो वलिरथापि वा ।

इति । अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था । श्राद्धमत्र नित्यश्राद्धम् ।

तथा च कूर्मपुराणं—

एकं तु भोजयेद्विप्रं पितृनुदिश्य सन्ततम् ।

नित्यश्राद्धं तदुदिष्टं पितृयज्ञो गतिप्रदः ॥

¹ स ब्रह्म—ख.

² मधीयित—ख.

³ यज्ञसुसंस्कृतः—ख.

⁴ अतोऽथ—ख.

इति । अनेनादैवं श्राद्धमित्युक्तं भवति । उक्तं च मनुना—
एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थं पाञ्चयज्ञिके ।

न चैवात्राशयेत्कं चिद्रूपदेवं प्रति द्विजः ॥

इति । पाञ्चयज्ञिके पञ्चयज्ञाङ्गभूते¹ । अपिशब्दात्सति विभवे²
वहूनपि । अत एव मार्कण्डेयपुराणं—
कुर्याद्वरहश्शाद्मन्नायेनोदकेन वा ।
पितृनुदिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्विप्रमेव वा ॥

इति । अत्र विशेषमाह हारीतः—

नित्यशाद्मदैवं स्यादर्थ्यपिण्डादिवर्जितम् ।

इति । प्रचेता अपि—

नामन्त्रणं न होमं च नाहानं न विसर्जनम् ।

न पिण्डानं न स्वधा नित्ये कुर्याद्विजोत्तमः ॥

उपवेश्यासनं दत्त्वा सम्पूज्य कुसुमादिभिः ।

निर्दिश्य भोजयित्वा तु किञ्चिदत्त्वा विसर्जयेत् ॥

पुराणेऽपि—

नित्यशाद्मं तु यन्नाम दैवहीनं तदुच्यते ।

ततु³ पाटुरुपं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ॥

व्यासोऽपि—

नित्यशाद्मेऽर्थगन्धायैद्विजानभ्यर्च्य शक्तिः ।

सर्वान्पितृगणान्सम्यक्संहेवोदिश्य भोजयेत् ॥

¹ पञ्चयज्ञान्तर्गते—ग.

² सम्भवे—ग.

³ दत्तं—क. ख.

आवाहनस्वधाकारपिण्डाग्रौकरणादिकम् ।
 ब्रह्मचर्यादिनियमान्विश्वेदेवांस्तथैव च ॥
 नित्यशाङ्के यजेदेतान्भोज्यमन्वं प्रकल्पयेत् ।
 दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या नमस्कारौर्विसर्जयेत् ॥
 एकमप्याशयेद्विप्रं पण्णामप्यन्वहं गृही ।

अत्र मत्स्यपुराणोक्तं द्रष्टव्यं—

यद्येकं भोजयेद्विप्रं त्रीनुदिश्य पितृंस्तथा ।

अत्रानुकल्पमाह कात्यायनः—

एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।
 अथैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥
 अप्युद्भूत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्वं यथाविधि ।
 पितृभ्य इदमित्युक्ता स्वधाकारमुदाहरेत् ॥

तत्त्वान्वं ब्राह्मणाय दद्यात् । अत एव पितृयज्ञं प्रकृत्य कूर्मपुराण—

उद्भूत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्वं समाहितः ।
 वेदतत्त्वार्थविदुपे द्विजायैवोपपादयेत् ॥

इति । तत्राप्यसामर्थ्ये मनूक्तं—

दद्यादहरहश्शाङ्कमन्वाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमाहरन् ॥

इति । होमो दैव इति होमो वैश्वदेवः, स देवयज्ञ इत्यर्थः । तथा
 च कूर्मपुराण—

शालाग्रामौ लौकिके वाऽथ जले भूम्यामथापि वा ।

वैश्वदेवस्तु कर्तव्यो देवयज्ञस्स वै स्मृतः ॥

इति । शालाग्रीष्टह्याग्रिः । अत्र वोधायनः—

अहरहर्देवेभ्यस्याहाकुर्यादा काष्ठादथैनं देवयज्ञं
समाप्नोति

इति । आ काष्ठादित्यनाभावविषयम् । अत एव प्रचेताः—

तस्मादहरहर्जुह्यादन्नाभावे केनचिदा काष्ठादेवेभ्यः

इति । वलिभौत इति वलिहरणं स भूतयज्ञ इत्यर्थः । तथा च
कूर्मपुराणं—

देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेषा । द्रूतवलिं हरेत् ।

भूतयज्ञस्स विज्ञोयो भूतिदसर्वदेहिनाम् ॥

हारीतोऽपि—

वास्तुपालभूतेभ्यो वलिहरणमहुतः

इति । अहुतो भूतयज्ञः । तत्राप्यन्नाभावे वोधायनोक्तं—

अहरहर्भूतेभ्यो वलिं हरेदा पुष्पेभ्योऽथैनं भूतयज्ञं
समाप्नोति

इति । नृयज्ञोऽतिथिपूजनमिति—अतिथिपूजनमतिथिभ्योऽन्न-
दानं स मनुष्ययज्ञ इत्यर्थः ।

अतिथिभ्योऽन्नदानं तु नृयज्ञस्स तु पञ्चमः ।

इति यम² स्परणात् । हारीतोपि—

¹ दन्नशेषा—ख.

² मनु—क. ख.

यदेवेभ्यो बुहोति देवलोकं तेनाभियजति यत्पितृ-
भ्यः पितृलोकं तेन यत्स्वाध्यायमधीते ऋषिलोकं
तेन यद्गृहेभ्यो वलिं हरति भूतलोकं तेन यद्वा-
ह्यणांस्तर्पयति मनुष्यलोकं तेन । तस्मादनं पितृ-
भ्यो दत्त्वोदीक्षेता¹ गोदोहनात्

इति । मार्कण्डेयपुराणेऽपि—

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्स्मादतिथिरुच्यते ।
तस्मिंस्त्रैम् वृयज्ञार्थान्मुच्येतर्णाद्वृहाश्रमी ॥

अत्र विशेषमाह नारायणः—

नियुज्यैकमनेकं वा श्रोत्रियं प्राञ्चुखं² सदा ।
निवीती तद्रत्नमना ऋषीन्द्यायन्समाहितः ॥
आसनं चार्ध्यदानं च भुक्ते चाचमनं ततः ।

ऋषीन्सनकादीन्, तेषां मनुष्यत्वात् । काण्डाजनिरपि—

मनुष्याणां तथा कुर्यात्तर्पणं प्रत्यहं द्विजः³ ।
हन्तेति हन्तकारं तु यृहस्थः प्रसहं यजेत्⁴ ॥

हन्तेति क्रियते यस्मिन्स हन्तकारः । हन्तेत्युच्चार्य यजेदिसर्थः ।

अत एव कात्यायनः—

स्वाहाकारवप्द्वारनमस्कारा दिवौकसाम् ।
स्वधाकारः पितृणां तु हन्तकारस्तथा नृणाम् ॥

¹ तस्मादेवपितृभूतेभ्यो दत्त्वोदीक्षेता—कैवल्य.

² ब्राह्मण—ग.

³ कण्ठसेवनम्—ग.

⁴ व्रजेत्—कैवल्य.

हन्तेतिकरणं हन्तकार इत्यर्थः । अत्रानुकल्पमाह नारायणः—

अशक्तावन्नमुदृत्य हन्तेत्येवं प्रकल्पयेत् ।

इति । वोधायनोऽपि—

अहरहृष्ट्वान्नेभ्योऽन्नं दद्यादा मूलफलशाकेभ्योऽ-

थैनं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति

इति । मुख्यकल्पानन्तरं काष्णजनिरपि—

भिक्षां वा पुष्कलं वाऽपि हन्तकारमथापि वा ।

असम्भवे सदा दद्यादुदपात्रमथापि वा ॥

दद्यादातिथिय इति शेषः । अत एव मनुष्ययज्ञं प्रकृत्य कूर्मपुराणे—

हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।

दद्यादतिथये नित्यं वृध्येत परमेश्वरम् ॥

इति । भिक्षादिलक्षणं तु शातातपेनोक्तं—

ग्रासमात्रं भवेद्द्रिक्षा पुष्कलं तु चतुर्गुणम् ।

पुष्कलानि च चत्वारे हन्तकारं विदुर्वृधाः ॥

मनुरपि—

ग्रासमात्रं भवेद्द्रिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् ।

अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते ॥

इति । यदा तु पितृयज्ञे भिक्षादाने च त्राद्याणालाभः¹

तदा प्रतिपत्तिनियमः कूर्मपुराणे दर्शितः—

¹ त्राद्याणानामसम्भवः—क. ख.

सर्वेषामप्यलाभे¹ तु दत्तं गोभ्यो निवेदयेत् ।

इति । एवं च मन्वादिभिर्वैश्वदेववलिहरणे एव देवयज्ञभूतय-
ज्ञाविति दर्शितम् । आपस्तम्बेन तु मन्त्रभेदात्संज्ञाभेदात्पृथ-
गेवैतत्त्वज्ञद्वयमुक्तमित्युक्तं, तद्वाप्ये² । अत्र वोधायनः—

प्रवासं गच्छतो यस्य गृहे कर्ता न विद्यते ।

पञ्चानां महतामेषां स यज्ञस्सह³ गच्छति ॥

प्रवासे कुरुते चैतान्यदन्नमुपपद्यते ।

न चेदुत्पद्यते चान्नमद्विरेतान् समापयेत् ॥

इति । अत्र कालनियममाह दक्षः—

पञ्चमे च यथाभागे संविभागो यथार्हतः ।

पितृदेवमनुष्याणां भूतानां चोपदिश्यते ॥

इति । संविभागोन्नस्य । अष्टधा विभक्तस्याहः पञ्चममागे । अत
एव विष्णुः—

मध्याहे त्वथ सम्प्राप्ते बलिं कृत्वाऽत्मनो गृहे ।

देवपितृमनुष्याणां शिष्टं भुजीत वाग्यतः ॥

इति । एवं कुर्वतः फलमाद हारीतः—

देवान्पितृनुपर्णीश्चैव भूतानि ब्राह्मणांस्तथा ।

तर्पयन्विधिना विषो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

¹ प्यभावे—क.स.

² पञ्चमहायज्ञेभ्यो न पृथग्वैश्वदेवमित्यपि न प्रकरणान्तरास्तंज्ञाभेदाच्च कमभे-
दावगते³ इति आपस्तम्बसूत्रवृत्तौ (III,7,27) सुदर्शनाचार्यः—

³ सयज्ञस्सह गच्छति—क. घ; सहयज्ञस्स गच्छति—ग.

इति । शम्भुरपि—

यत्फलं सामयागेन प्राप्नोति धनवान्द्रिजः ।

सम्यक्पञ्चमहायज्ञैर्द्विद्वत्सदवाप्नुयात् ॥

अथाकरणे दोषो गर्णेण दर्शितः—

मूनानीर्णक्तदोषो ये सर्वे ते वृपलास्समृताः ।

न तेषामधिकारोऽस्ति कचिद्दर्मे दुरात्मनाम् ॥

वृपलशूदः । व्यासोऽपि—

पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी ।

तस्य नायं च न परो लोको भवति धर्मतः ॥

विष्णुपुराणे—

देवादिनिध्वासहतं शरीरं यस्य वेशमनि ।

न तेन सङ्करं कुर्याद्वृहासनपरिच्छदैः ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां पञ्चमहायज्ञाः.

वैश्वदेवविधिः

अथ वैश्वदेवविधिः । तत्र नारायणः—

स भार्यस्तु शुचिस्त्रातो विधिनाऽचम्य वाग्यतः ।

प्रविश्य सुसमिद्देऽग्नौ वैश्वदेवं समाचरेत् ॥

इति । सुसमिद्देऽग्नावैदिके वैदिके वा । तथा च शातातपः—

लौकिके वैदिके वाऽपि हुत्वोत्सृष्टे¹ जले क्षितौ ।

वैश्वदेवस्तु कर्तव्यः पञ्चमूनापनुत्तये ॥

¹ हुतोत्सृष्टे—ग.

वैदिके वैवाहिके । यदाह मनः—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्णकर्म यथाविधि ।
पञ्चयज्ञविधानं च पर्क्ति चान्वाहिकीं गृही ॥

इति । विशेषश्चतुर्वांशतौ दर्शितः—

प्रातर्होमं तु निर्वर्ष्य समुद्भृत्य हुताशनात् ।
शेषं महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत् ॥

इति । अथ वा लौकिकेऽग्नौ पाकः । तदाहाङ्गिराः—

शालाग्नौ तु पचेदन्नं लौकिके वाऽपि नित्यशः ।

इति । शालाग्निर्गृह्णाग्निः । यदा तु लौकिके पाकस्तदा तस्मिन्ने-
व होमः । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

यदि स्यालौकिके पाकस्ततोऽन्नं तत्र हूयते ।
शालाग्नौ तत्र चेदन्नं विधिरेष सनातनः ॥

इति । अनेनैवाभिप्रायेणापस्तम्बोऽपि—

औपासने पचने वा पङ्गिराद्यैः प्रतिमन्तं हस्तेन
जुहूयात्—

इति । अत्र पचने वेति यस्य¹ सर्वाधानं तद्रिष्यवेमेति व्याख्या-
तं तद्वाद्ये । तदुक्तं च विष्णुना—

आधानाद² ग्निहोत्रस्य आवस्थ्यात् वाहतः ।
यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तत्र होमो विधीयते ॥

¹ यत्र—कर्त्त्वा.

² अभावाद—ग

इति । यस्य सर्वाधानं तस्यावसर्थाद्वाहतः पृथग्ग्रिहोत्रस्याभावात् गृह्याग्न्य¹ भावेन यस्मिन्लौकिकेऽग्नौ वा पाकस्तंत्रेव होम इसर्थः । सोऽपि कथमित्यपेक्षिते शौनकः—

अथ सायम्प्रातस्सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादग्निहोत्रेवताभ्यस्सोमाय वनस्पतयेऽग्नीषोमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरय इन्द्राय विश्वेभ्योदेवेभ्यो ब्रह्मणे स्वाहेति । अथ वलिहरणम् ।

इति । हविष्यस्य हविर्योग्यस्येत्यर्थः । अग्निहोत्रेवताभ्यस्सूर्याग्निशजापतिभ्य इति यावत् । आपस्तम्बोऽपि—

औपासने पचने वा पञ्चिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहुयात् । उभयतः परिपेचनं यथा पुरस्तात्

इति । आद्यैः अग्नये स्वाहेत्यादिस्तिष्ठतुदन्तैः । उभयतः कर्मादावन्ते चेत्यर्थः । गृह्यकायायनोऽपि—

वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैः जुहुयाद्वह्मणे प्रजापतये गृहेभ्यः काश्यपायानुमतये²

इति । गौतमोऽपि—

अग्रावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजापतिस्तिष्ठकृदिति होमाः

इति । अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितं ततः³ ।

¹ गृह्याद्य—कृत्यक.

² वह्मणे—नुमतये इत्येतत्र 'ग' पुस्तके.

³ तथा—ग.

संस्कृतान्नैर्हविष्येवा हविष्यद्यञ्जनान्वितैः ॥

इति स्मरणात्¹ । कात्यायनोऽपि—

उद्घृत्य हविरासिच्य हविष्येण वृतादिना ।

स्वशस्वाविधिना हुत्वा तच्छेपेण वर्लिं हरेत् ॥

इति । अत्र हविरुद्घृत्य हविष्येण वृतादिनाऽसिच्याभिघार्य तेन हविपा हुत्वोति सम्बन्धः । अत्रादिशब्दो दध्यादिपरिग्रहार्थः ।

अत एव व्यासः—

जुहुयात्सर्पिपाऽध्यक्तं तैलक्षारविवर्जितम् ।

दध्यक्तं पयसाऽक्तं वा तदभावेऽम्बुनाऽपि² वा ॥

यदा तु हविष्यद्रव्यालाभस्तदा विशेषश्चतुर्विंशतिमते दर्शितः—

अलाभे येन केनापि फलशाकोदकदिभिः ।

पयोदधिवृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं सृवेण तु ॥

हस्तेनान्नादिभिः कुर्यादद्विरञ्जलिना जले ।

इति । येन केनापि करणेने³ सर्थः । अत्रापि यदशनीयं तेनैव होमः । तदुक्तं परिशिष्टे—

शकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।

सङ्कल्पयेद्यदा⁴ हारे तेनामौ जुहुयादपि ॥

¹ व्यासस्मरणात्—क.घ.

² अम्बुनाऽपि—क.ख.

³ कारणेने—ग.

⁴ यथा—ग.

इति । अत्रापस्तम्बोक्तो विशेषः—

न क्षारलवणहोमो विद्यते । तथाऽवरान्नंसृष्टस्य च अह-
विष्यस्य होमः

इति । अत्र नेति सर्वत्रानुवर्तते । गृह्णपरिशिष्टेऽपि—

उत्तानेन तु हस्तेन अङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्वाविः ॥

कात्यायनोऽपि—

योऽनर्चिषि जुहोयग्नौ व्यज्ञारे चैव मोहतः । ।

मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रशोपजयते ॥

तस्मात्समिद्दे होतव्यं नासमिद्दे कथं चन ।

आरोग्यमिच्छताऽयुश्च श्रियमात्यन्तिर्कीं तथा ॥

शौनकोऽपि—

वदुशुप्केन्धने वह्नौ सुसमिद्दे विशेषतः ।

विधूमे लोलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये ॥

कात्यायनोऽपि—

जुहूपुश्च वुभूपुश्च ^२पाणिशूर्पास्यदारुभिः ।

न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद्रुचजनादिना ॥

मुखेनैव धमेदाग्निं मुखादेषोऽम्य ^३जायत ।

^१ मानव—ग.

जुहू वस्त्रहुनैनैव— क; जुहूप्वस्त्रहुते चैव—ख.

^२ धो ह्य—ग.

^३ द्वादशाहमुभयोरध—क.ख.गौघ.

अत्र व्यवस्थापाह स एव—

नार्मिं मुखेनेति वचो लौकिके योजयेत्ततः ।

इति । आपस्तम्बस्तु वैश्वदेवाद्युपक्रमे व्रतविशेषमाह—

तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमध १ इशय्या ब्रह्म-
चर्यं क्षारलवणवर्जनं चोत्तमस्यैकरात्रमुपवासः

इति । तेषां वैश्वदेववल्यर्थानाम् । उत्तमस्य 'ये भूताः' इति
मन्त्रस्य । ततो वैश्वदेवश्रुः ।

वैश्वदेवे विश्वे देवाः

इति तेनैवोक्तत्वात् । वैश्वदेवे कर्तव्ये तत्र यत्कर्म तस्मिन्विश्व-
देवा देवता इत्यर्थः । अत्र पुनरापस्तम्बः—

सिद्धेऽन्ने तिष्ठन् भूतमिति स्वामिने प्रवृयात्तसु
भूतं विराङ्गं तन्मा क्षायीति प्रतिवचनम् ।

इति । ततो^२ वैश्वदेवादिकर्म । एतच्च सायम्प्रातः कार्यं,

सायं प्रातैवश्वेदवः कर्तव्यो वलिकर्म च ।

अनश्वताऽपि कर्तव्यमन्यथा किलिवपी भवेत् ॥

इति कात्यायनस्मरणात् । अनेनात्मसंस्कार इत्युक्तं भवति ।

उक्तं च परिशिष्टे—

प्रवसेदाहिताग्रिश्वेत्तदाचित्कालपर्ययात् ।

यस्मिन्नग्नौ भवेत्पाको वैश्वदेवस्तु तत्र वै ॥

¹ द्रादशाहम् भयोरध—क ख.ग.घ.

२ अतो—ग.

तत्राहुत्वा तु यो भुञ्ज्ञे स भुञ्जते किल्वपं नरः ।
प्रोषितोऽप्यात्मसंस्कारं कुर्यादेवाविचारयन् ।

गोविलोऽपि—

यद्येतस्मिन्काले व्रीहियवौ प्रक्रियेयातामन्यतरस्य
हुत्वा कृतमन्येन । यद्येतस्मिन्काले पुनः पुन-
रन्वं पच्येत सकृदेवैकं वालं तत्र कुर्वीत । यद्येक
स्मिन् काले वहुधाऽन्वं पच्येत गृहपतिर्महानसा-
देवैकं वालं तत्र कुर्वीत

इति । अस्यार्थः—यद्येतस्मिन्काले व्रीहियवाद्यनेकान्न-
पाकः तदा एकस्मादेव पाकाद्वोमादिवालं कुर्वीत
न प्रतिपाकम् । यद्येतस्मिन्कालेऽभ्यागतादिवशेन
पुनः पुनरन्वं पच्येत तदाऽप्येकस्मादेव पाका-
त्सकृदेवैकं वलिं कुयात् । तथैकान्नयुपजीविनां
भ्रातृपुत्रादीनांमेतस्मिन्काले वहुधा पाकेऽपि
गृहपतिपाकात्सकृदेव कुर्वीतेति । अत्रानग्रिकं
प्रकृत्यात्रिः—

साग्रिकः पितृयज्ञानं वलिकर्म समाचरेत् ।
अनाग्रिर्हृतशेषं तु वालं काकवलिं हरेत् ॥
पुरुषयज्ञाऽते नात्ति निरवेस्तु महामखः ।

¹ अनेकाग्रिस्तु—क.

इति । होमोऽपि तस्य वसिष्ठेन दर्शितः—

अनग्रिकस्तु¹ यो विप्रस्सोऽन्नं व्याहृतिभिस्स्वयम् ।

हुत्वा शाकलमन्त्रैश्च शिष्टं काकवर्लिं हरेत् ॥

शाकलमन्त्राः ‘देवकृतस्यैनसः’ इत्याद्याः । विष्णुरपि—

अनं व्याहृतिभिर्हुत्वा हुत्वा मन्त्रैश्च शाकलैः ।

प्रजापतेर्हविर्हुत्वा पूजयेदतिर्थि ततः ॥

इति । अत्र यमः—

अकृत्वा वैश्वदेवं तु भुज्ञते ये द्विजाधमाः ।

वृथा तेनान्नपाकेन काकयोनिं व्रजन्ति ते ॥

व्यासोऽपि—

अकृत्वा वैश्वदेवं तु यो भुज्ञेऽनापदि द्विजः ।

स मूढो नरकं याति कालमूत्रमवाक्षिराः ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां वैश्वदेवविधिः

बलिहरणम्.

अथ बलिहरणम् । तत्र कात्यायनः—

उद्भूत्य हविरासिच्य हविष्येण घृतादिना ।

स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेष्येण वर्लिं हरेत् ॥

इति । अत्र हविरुद्भूत्य हविष्येण घृतादिना हविरासिच्याभिधार्य तेन हविपा हुत्वेति सम्बन्धः । अत्र गोविलः—

स्वयं पवी यावद्वसेद्वर्लिं हरेदपि वाऽन्यो ब्राह्मणः

¹ अनेकान्नस्तु. क.

इति । यावद्गृहे वसेत्तावत्स्वयं वाऽन्यो वर्लिं हरेदित्यर्थः ।
ब्राह्मणग्रहणं पुत्रादिप्रदर्शनार्थम् । अत एवात्रिः—
पुत्रो भ्राताऽथवा क्रत्वकिञ्चिष्ठ्यश्वथुरमातुलाः ।
पत्रीश्रोत्रिययाज्याश्च दृष्टास्ते वलिकर्मणि ॥

इति । एतत्प्रवासादिविषयम् । अत एव परिशिष्टे—
प्रवसेदाहिताप्रिशेत्कदाचित्कालपर्ययात् ।
यस्मिन्नप्त्रौ भवेत्पाको वैश्वदेवस्तु तत्र वै ।
तत्रादुत्त्वा तु यो भुङ्गे स भुङ्गे किल्विष्ठं नरः ॥
प्रोपितोऽप्यात्मसंस्कारं कुर्यादेवाविचारयन् ।
पुत्रो भ्राता तथा पत्री शिष्यो वाऽस्य वर्लिं हरेत् ॥

इति । पत्री चेदमन्त्रकं,
सायमन्नस्य सिद्धस्य पवच्यमन्त्रं वर्लिं हरेत्

इति मनुस्मरणात् । यदा तु गृहेऽन्यः कर्ता नास्ति तदा
प्रवासेऽपि स्वयमेव कुर्यात् । तदाह वोधायनः—
प्रवासं गच्छतो यस्य गृहे कर्ता न विद्यते ।
पञ्चानां महतामेपां सह यज्ञैस्स गच्छति ॥

अत्र शौनकः—

अथ वलिहरणं—एताभ्यश्वैव दैवताभ्योऽद्भ्य¹
ओपथिवनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तु-

¹ अद्भ्यः इति न क, खण्डकयोः.

देवताभ्य इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यो
वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यस्सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति
प्रतिदिशं ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये विश्वे-
भ्यो देवेभ्यस्सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य
इति दिवा नक्तंचारिभ्य इति नक्तं रक्षोभ्य इ-
त्युत्तरतस्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीती शेषं
दक्षिणा निनयेत्.

इति । अस्यार्थः—एताभ्य इति वैश्वदेवदेवतानां ग्रहणम् ।
तासां प्रकृतत्वात् । चकारो वक्ष्यमाणदेवतासमुच्चार्थः । एव-
कारो मा भूदृशान्तरोक्तानां वलिहरणमिति । एतच्च मूर्या-
येत्यारभ्य वास्तुदेवताभ्य इत्यन्तैः प्रागपवर्गं यथा प्राचि वि-
धि^१ र्भवति, ‘प्राचश्चेष्टा’ इति परिभाषितत्वात् । ततम्त-
स्यान्ते प्रतिदिशमिन्द्राद्यै^२ स्तेपां मध्ये ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य
इति । सर्वस्य प्रधानस्योत्तरतो^३ विश्वेभ्यो देवेभ्य इति ।
सर्वेभ्यो भूतेभ्य इति मध्य एव, तस्याधिकारात् । ब्रह्मा-
दीनामुत्तरतो रक्षोभ्य इति, तेषां प्रकृतत्वात् । अत एव
तेषां दक्षिणतस्वधा पितृभ्य इति । सर्वे मन्त्रास्वाहा-
न्ताः । अत्र निनयेदिति वचनं पितृयज्ञार्थ^४ मेतत्कर्मान्तरं वलि-
हरणमिति^५ वक्तुम् । कर्मान्तरत्वं च स्वाहाकारनिवृत्यर्थम् ।

^१ हवि—ख. ^२ मिन्द्रादिभ्य इति वरम्. ^३ सर्वप्राधान्योत्तरतः—कख.

^४ पितृयज्ञाल्य—ग. ^५ न वलिहरणमिति—ग.

कर्मान्तरत्वे¹ कालान्तरेऽपि स्यात्तन्मा भूदिति शेषग्रहणमि-
ति । एतत्सर्वं गृह्यवृत्तावुक्तम् । आपस्तम्बोऽपि—

अपरेणामिं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गमुदपानसन्नि-
धौ नवमेन मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्राग-
पवर्गम् । उत्तरपूर्वदेशेऽगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः । श-
श्यादेशे कामलिङ्गेन । देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गे-
नोत्तरेणापिधान्याम् । उत्तरैव्रह्मसदने दक्षिणतः
पितृलिङ्गेन प्राचीनाविस्वाचीनपाणिः कुर्यात् ।
रौद्र उत्तरो यथा देवताभ्यः । तयोर्नाना परि-
षेचनं धर्मभेदात् । नक्तमेवोत्तमेन वैहायसम् ।

इति । अस्यार्थः—उत्तरैश्चतुर्भिः प्रागपवर्गं तस्याधिकारात् ।
ब्रह्मसदनेऽगारमध्ये । अत्रापि प्रागपवर्गमित्यनुवर्तते । ब्रह्म-
सदनादक्षिणतः पितृलिङ्गेन तस्य प्रकृतत्वात् । रौद्र उत्त-
रतः पैतृकादिति शेषः । तयोर्नाना परिषेचनमित्युत्तरत्र वच-
नात् । यथा देवताभ्य इति, यथोत्तानेन पाणिना देवता-
भ्यो वलिदानं तद्वापि न पुनः पैतृकवदित्यर्थः² । अत्र
वलिधर्मानाह स एव—

वलीनां तस्य तस्य देशे संस्कारो हस्तेन परि-
मृज्यावोक्ष्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम्

इति । एकदेशसमवेतानां तु परिषेचनं तन्त्रेणैव विभवात्³ ।

¹ कर्मान्तरे—क. ² पैतृमेधिकवदि—कनिख. ³ सम्भवात्—क.

तदपि तेनैवोक्तं—

एवं वलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृ-
दन्ते परिपेचनं सति सूपसंस्पृष्टेन कार्याः

इति । अस्यापवादः—

तयोर्नाना परिपेचनं धर्मभेदात्.

इति । तयोः पैतृकरौद्रयोरेकदेशसमवेतत्वेऽपि नाना पृथ-
कपरिपेचनं प्राचनिवावीतत्वेऽपिं धर्मभेदत्वादित्यर्थः । नक्तमे-
वोक्तमेन वैहायसमिति—विहायस्थाकाशे भवो वैहायसः तमु-
क्तमेन ‘ये भूताः’ इति मन्त्रेण नक्तमेव दद्यादित्यर्थः । के-
चिदुक्तमेनैव नक्तं नान्येनेति रात्रावन्यमन्त्रनिष्ठित्तिमिच्छान्ति ।
एतत्सर्वं भाष्यकारेणोक्तम् । गृह्णकात्यायनोपि—

मणिके त्रीन्पर्जन्यायाद्यः पृथिव्यै धात्रे विधात्रे
च द्वार्योः प्रतिदिशं वायवे दिशां च मध्ये
त्रीन्ब्रह्मणेऽन्तरिक्षाय सूर्याय¹ विश्वेभ्यो देवेभ्यो
विश्वेभ्यश्च² भूतेभ्यस्तेषामुक्तरत उपसे भूतानां
च पतये परं पितृभ्यस्स्वधा नम इति दक्षि-
णतः पितृभ्यस्तिभ्य उत्तरापरस्यां दिशि निन-
येत् ‘यत्क्षेम तत्ते निर्णेजनम्’³

¹ नैतत्पदं ‘क,’ ‘ख’ योः. ² नैतत्पदं ‘ग’ पुस्तके.

³ दक्षिणतः पात्रं निर्णिज्योक्तरापरस्यां दिशि निनयेत् यत्वेतन्निर्णेजनम्—
ग; दक्षिणतः पितृभ्यस्तिभ्य उत्तरापरस्यां दिशि निनयेत् यक्षेम तत्ते
निर्णेजनम्—घ.

इति । अयमर्थः—मणिके उदपानसमीपे । प्रतिदिशं वायवे तथा दिशां च । प्रतिदिशमिति शेषः । अत्र प्राच्यै दिश इत्येवं प्रयोगः । ‘मध्ये’ एतेषामिति शेषः । त्रयाणामुत्तरतो विश्वेभ्य इति द्वौ । ‘परं’ तयोरुत्तरतः उपसे भूतानां च पतय इति । त्रयाणां दक्षिणतः पितृभ्य इति पात्रं निर्णिज्य यत्क्षेम¹ तत्त्वे इत्युत्तरापरस्यां दिशि निनयेत् । एतत्सर्वं तद्वाप्यकारेणोक्तम् । अत्र नमोऽन्तास्सर्वे मन्त्राः—

अमुष्मै नम इत्येवं वलिदानं विधीयते ।

इति कात्यायनस्मरणात् । अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था, न जातु परशाखोक्तं द्रिजः कर्म समाख्येत्² ।

इति वसिष्ठस्मरणात् । अत्र मार्कण्डेयपुराणं—

एवं गृह्यवालिं कृत्वा गृहे गृहपतिशशुचिः ।

आप्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात् ॥

इति । उत्सर्गोऽन्नस्य । सोऽपि कथमित्यपेक्षिते विष्णुपुराणं—

देवा मनुष्याः पश्वो वयांसि

सिद्धास्सयक्षोरगदैससङ्घाः ।

प्रेताः पिशाचास्तरवस्समस्ताः

ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥

पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाश्च

¹ यक्षेम तत्ते—ग.

² समाचरेत्—घ.

वुभुक्षिताः कर्मनिवन्धवद्धाः १ ।
 प्रयान्तु ते तृसिमिदं मयाऽन्नं
 तेभ्यो निसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥
 येषां न माता न पिता न वन्धुः
 नैवान्नसिद्धिर्न तथाऽस्ति तृसिः ।
 तत्तृसयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
 ते यान्तु त्रासिं मुदिता भवन्तु ॥
 भूतानि सर्वाणि तथाऽन्नमेतत्
 अहं च विष्णुर्न ततोऽन्यदस्ति ।
 तस्मादहं भूतहिताय भूतं
 अन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥
 चतुर्दशो लोकगणो य एषः
 तत्र स्थिता ये खलु भूतसङ्घाः ।
 तृपत्त्यर्थमन्नं हि मया निसृष्टं
 तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥
 इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः ।
 भुवि भूतोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः ॥
 इति । ततश्चादिभ्योऽन्नं दद्यात् । तदपि तत्रैवोक्तं—
 श्वचण्डालविहङ्गानां भुवि दद्यात्ततो नरः ।
 ये चान्ये पतिताः केचिदामपात्रास्समागताः ॥

१ कर्मनिवद्धमावात्—क.

मनुरपि—

गुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां क्रिमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्गुवि ॥

अत्र श्वायसवलिमन्त्रौ व्यासोक्तौ—

श्वानौ द्वौ श्यामशवलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ।

ताभ्यां षिण्डं प्रदास्यामि रक्षेतां पथि मां सदा¹ ॥

ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्यनैऋतिकाश्र ये² ।

ते काकाः³ प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मदर्पितम् ॥

अत्र पतितादीनां दानमनियं तेषामनियतत्वात् । के चित्त्वा-
गतानामपि दद्यादिसाहुः । तदाहापस्तम्बः—

सर्वान्वैश्वदेवे भागिनः कुर्विता श्वचण्डालेभ्यः ।

नानर्हद्द्रयो दद्यादिसेके

इति । अनर्हद्द्रयश्वचण्डालादिभ्यः । अत्र व्यासः—

दत्त्वाऽनेन विधानेन वर्लिं पश्चादुपस्पृशेत् ।

इति । एवं कुर्वतः फलमाह मनुः—

एवं यस्सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।

स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिः पथर्जुना⁴ ॥

इति । आपस्तम्बोऽपि—

य एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यस्स्वर्गः पु-
ष्टिश्च । अग्रं च देयम् ।

¹ पथि सर्वदा—क.

² याम्या वै नैऋतास्तथा --ग.

³ वायसाः—ग.

⁴ प्रजापतिम्—ग.

इति । श्रोत्रियायेति शेषः । तथा च वसिष्ठः—

गृहदेवताभ्यो वलि हरेच्छ्रोत्रियायाग्रं दत्त्वा ब्रह्म-
चारिणे चानन्तरं पितृभ्यो दद्यात् ।

इति । ब्रह्मचारिणे भिक्षां दत्वेत्यर्थः । अत एव यमः—

भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्रूप्त्वं चारिणे ।

इति । सोऽपि विधिगांतमेन दर्शितः—

स्वस्ति वाच्य भिक्षादानमप्पूर्वम्

इति । भिक्षमाणं ब्रह्मचारिणं स्वस्तीति वाचयित्वा तद्दस्ते
जलं प्रदाय भिक्षादानं कार्यमित्यर्थः । यतेः पुनराद्यन्तयो-
रुदकदानं कार्यम् । तथा च व्यासः—

यतिहस्ते जलं दद्याद्वैक्षं दद्यात्पुनर्जलम् ।

तद्वैक्षं मेरुनुलयं रयत्तज्जलं सागरोपमम् ॥

अत्र वचनद्वयेऽपि दद्यादिसभिधनाद्यतिं ब्रह्मचारिणं वा न¹

प्रत्याचक्षीतेति गम्यते । अत एवापस्तम्यः—

स्त्रीणां च प्रत्याचक्षाणानां समाहितो ब्रह्मचा-
रीष्टं दत्तं हृतं प्रजां पशून् ब्रह्मवर्चसमव्याग्रं
वृक्षे । तस्मादुहै वै ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्तं न
प्रत्याचक्षीति ।

पुराणेऽपि—

अपूजयन् हि काकुत्स्थ तपस्त्रिवनमुपागतम् ।

¹ वा भिक्षमाणं न—क ।

दुःखाशी च परे लोके स्वानि मांसानि खादति ॥

व्यासोऽपि—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ।

तयोरन्नमदत्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति । अत्र पराशरः—

दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राइब्रह्मचारिणाम् ।

इच्छ्या च ततो दद्याद्विभवे सत्यवारितम् ॥

इति । एतदपि व्रताध्ययनादियोगविपयं,

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुव्रताय वा ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात्,

अव्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः ।

तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चोरभक्तप्रदो हि सः ॥

इति वसिष्ठस्मरणाच्च । यदा तु वैश्वदेवादर्वाग्निभिक्षुरागच्छति
तदा व्यासोक्तं द्रष्टव्यं—

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्वा विसर्जयेत् ॥

वैश्वदेवकृतं दोषं शक्तो भिक्षुर्वर्यपोहितुम् ।

न हि भिक्षुकृतं दोषं वैश्वदेवो व्यपोहति ॥

भिक्षुः परिव्राट् । एवं ब्रह्मचारिण्यापि द्रष्टव्यम् । अत एव
विष्णु¹ पुराण—

¹ नृसिंह—क.

भिक्षां तु भिक्षवे दद्यात् परिव्राङ्ग्न्यचारिणाम् ।

अकलिप्तान्नादुदृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुताम् ॥

भिक्षां^१ प्रकृत्य यमः—

हस्तदत्ता तु या भिक्षा सलिलव्यञ्जनानि च ।

भोक्ता^२ त्वशुचितां याति दाता^३ स्वर्गं न गच्छति ॥

यदा तु भिक्षुकालाभतदा विष्णुनोक्तं—

भिक्षुकालाभेऽत्रं गोभ्यो दद्यादयौ वा प्रसिद्धेत्

इति । ते च भिक्षुका व्यासेन दर्शिताः—

ब्रह्मचारी यतिश्वैव विद्यार्थी गुरुपोपकः ।

अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च पडेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥

पुराणेऽपि—

व्याधितस्यार्थं हीनस्य कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च ।

अध्वानं वा प्रपन्नस्य भिक्षाचर्या विधीयते ॥

इति । भिक्षादिपरिमाणं मनुनोक्तं—

ग्रासमात्रा भवेऽन्निक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् ।

अग्रं चतुरुर्णांकृत्य हन्तकारो विधीयते ॥

इति । एवं कुर्वतः फलमाह यमः—

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां यः प्रयच्छति मानवः ।

गोप्रदानसमं पुण्यं तस्याह भगवान्यमः ॥

^१ भिक्षान्नं—क.

^२ भुक्त्वा—क.

^३ तथा—क.

ब्रह्मपुराणेऽपि—

यः पात्रपूरणीं भिक्षां यतिभ्यसंप्रयच्छति ।

विमुक्त्ससर्वपोपेभ्यो नासौ दुर्गतिशान्त्यात् ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां वलिहरणम्.

अतिथिपूजा—

अथातिथिपूजा । तत्र विष्णुः—

भिक्षां च दत्त्वाऽऽतिथिपूजने परं यत्तमाप्नुयेत्.

इति । भिक्षादानानन्तरम् यतिथिनिरीक्षणाय गृहाङ्कणे कंचित्कालं तिष्ठेदिसर्थः । तथा च मार्कण्डेयपुराणं—

आचम्य च ततः कुर्यात्पाङ्गो द्वारावलोकनम् ।

मुहूर्तस्याष्टमं भागमुद्ग्रीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत् ॥

द्वारेऽवलोकनं द्वारावलोकनम् । ब्रह्मगर्भोऽपि—

गोदोहकालं कांक्षेत कृत्वा भूतवर्लिं द्विजः ।

इति । अयं च कालनियमः कालान्तरे तस्य निरीक्षणमनावश्यकमिति वक्तुम् । अत एव विष्णुपुराणं—

ततो गोदोहमात्रं वा कालं तिष्ठन्त्यगृहाङ्कणे ।

अतिथिग्रहणार्थाय तदूधर्वं वा यथेच्छया ॥

इति । सोऽपि किंलक्षण इत्यपेक्षिते शातातपः—

प्रिणो वा यदि वा प्रेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा ।

प्राप्तस्तु वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिस्त्रवंगसङ्कूमः ॥

मनुरपि—

एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्वाह्यणस्स्मृतः ।

अनियं हि स्थितो यस्मात्स्मादतिथिरुच्यते ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि—

न मित्रमतिथिं कुर्यान्नैकग्रामनिवासिनम् ।

अज्ञातकुलनामानमन्नकाल उपस्थितम् ॥

वुभुक्षुमागतं श्रान्तं याचमानमाकिञ्चनम् ।

ब्राह्मणं प्राहुरतिथिं संपूज्यशशक्तिं वुचैः ॥

इति । ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियव्युदासार्थम् । अत एव मनुः—

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे¹ राजन्य उच्यते ।

वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥

इति । यतु वायुपुराणे—

न धोरो नापि न सङ्कीर्णो नाविद्यो नाविशेषवित् ।

न च सन्तानसम्बन्धो न सेवनपरोऽतिथिः ॥

इति । तदतिथिवहूल्वे द्रष्टव्यम् । अत एव शङ्खः—

यदि तु वहूनां न शकुयादेकस्मा एव दद्याद्यः प्रथ-

मपुषागतस्तस्य यश्चोत्रियस्तस्मै दद्यादिति वा ।

दाने विशेषो मार्कण्डेयेन दर्शितः—

न पृच्छेद्वोत्तरणं स्वाध्यायं वाऽपि पण्डितः ।

शोभनाशोभनाकारं तं मन्येत प्रजापतिम् ॥

¹ ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे—क.ख.

पुराणेऽपि—

स्वाध्यायगोत्रवरणमवृद्धा च तथा कुलम् ।

हिरण्यगर्भवुद्धया तं मन्येताभ्यागतं गृही ॥

तथा प्रजापतिश्शुक्रो वहिर्वसुगणो यमः ।

प्रविश्यातिथिमैते भुञ्जतेऽन्नं नरेश्वर ॥

इति । एवं भोक्ताऽपि कुलं¹ न वृयात् । तदाह विष्णुः—

देशं गोत्रं कुलं विद्यामन्नार्थं यो निवेदयेत् ।

वैवस्वतेषु धर्मेषु पु वान्ताशी स तु कीर्तिः ॥

इति । अतिथौ यत्कर्तव्यं तदाह मनुः—

सम्प्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ।

अन्नं चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिर्वृद्धिम् ॥

इति । उदकग्रहणं पाद्यादिप्रदर्शनार्थं,

स तस्य स्वागतमधर्यमाचमनमासनं च प्रदद्यात् ।

इति हारीतस्मरणात् । पराशरोऽपि—

आतीर्थं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।

तथाऽसनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥

श्रद्धया चान्नदानेन प्रियमन्नोत्तरेण च ।

गच्छतश्चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेहृही ॥

यमोऽपि—

चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्राचं दद्याच्च सूरुताम् ।

¹ कुलादीन—क.

उत्थाय चासनं दद्यात्स धर्मः पञ्चलक्षणः ॥

उत्थायेति श्रोत्रियातिथिविषयम् । अत एवापस्तम्बः—

ब्राह्मणायानवीयानायासनमुदकमन्नमिति देयम् ।

न प्रत्युत्तिष्ठेत् । अभिवादनायैवोत्तिष्ठेदभिवाद्यश्वेत्.

इति । अत्रासनादिदाने विशेषमाह स एव—

असमुदेतश्चेदतिथिर्ब्रुवाण आगच्छेदासनमुदकमन्नं

श्रोत्रियाय ददामीत्येव दद्यात् । एवमस्य समृद्धं

भवति ।

विद्यावित्तादिविहीनोऽसमुदेतः । तथाऽऽहिताग्नावपि विशेष-
स्तेनैव दर्शतः—

आहिताग्निश्चेदतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेस

ब्रूयात् । व्राय कावात्सीरिति । व्रात्योदकमिति ।

व्रात्य तर्पयस्त्विति । व्रात्य कावाक्सीरिति मन्त्रेण

सम्भाष्योत्तरेण मन्त्रद्रव्येनोदकमन्नं च दद्यादिसर्थः।

अत्र पुनरापस्तम्बः—

पयउपसेचनमन्नमग्निष्ठेमसम्मितं सर्पिषोकथ्य-

सम्मितं मधुनाऽतिरात्रसम्मितं मांसेन द्वादशाह-

सम्मितमुदकेन प्रजावृद्धिरायुपश्च ।

इति । अन्नाभावे च तेनैवोक्तं—

काले स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रसाचक्षीयाताम् ।

अभावे भूमिरुदकं तुणानि कल्याणी वागिति ।

एतानि वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदा चनेति ।
आतिथिवहुत्वे तु मनुनोक्तं—

आसनावसथौ शश्यामनुव्रज्यामुपासनाम् ।

उत्तमेपूत्तमं कुर्याद्दीने हीनं समे समम् ॥

अन्नादिकं तु सममेवैकपक्षै । यथाऽह हारीतः—

विद्यातपोऽधिकानां च प्रथमासनमुच्यते ।

पक्षौ सहस्यितानां तु भोजनादि समं स्मृतम् ॥

इति । अत एव विपमदाने दोषमाह वासिष्ठः—

यद्येकपक्षौ विपमं ददाति

स्नेहाद्याद्वा यदि वाऽर्थहेतोः ।

वेदेषु दृष्टामृषिभिश्च गीतां

तां ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ॥

अत्र मार्कण्डेय पुराणं—

मांसमन्नं तथा शाकं गृहे यच्चोपपादितम् ।

न वै स्वयं तदक्षीया¹ दतिर्थं येन नार्चयेत् ॥

आपस्तम्बोऽपि—

ऊर्जं पुरुषं प्रजां पशुनिष्टापूर्तमिति गृहाणामक्षाति

यः पूर्वोऽतिथेरक्षाति

इति । अतिथिभोजनानन्तरं वासिष्ठः—

ततो गच्छन्तमासीनमासीमान्तमनुव्रजेत् ।

अनुज्ञानाद्रा² ।

¹ तथाऽक्षीया—ग.

² भोजयित्वोपासीत । आसीमान्तमनुव्रजेदनुज्ञानाद्रा—इति वासिष्ठस्मृतौ पाठः.

आसीमान्तमिति श्रोत्रियादिवेष्यं,

अतिथिं श्रोत्रियं तृप्तमासीमान्तमनुव्रजेत् ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । एवं कुर्वतः फलमाह मनुः—

अतिथिं पूजयेत्यस्तु श्रान्तं चादुष्टमानसम् ।

सवृपं गोशतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः ॥

विष्णुरपि—

स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।

नावाग्नोति गृही लोकान्यथा त्वतिथिपूजनात् ॥

इति । तथा अकरणे¹ दोपो व्यासेन दार्शितः—

पथि² श्रान्तमविज्ञातमतिथिं क्षुत्पिपासितम् ।

यो न पूजयते भक्तच्या तमाहुर्व्रह्मयातिनम् ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि—

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।

स दत्वा दुष्कृतं तस्य पुण्यमादाय गच्छति ॥

देवलोऽपि—

अतिथिर्गृहमागत्य यस्य प्रतिनिवर्तते ।

असत्कृतो निराशश्च स सद्यो हन्ति तत्कुलम् ॥

अतो न तं प्रसाचक्षीतेति भावः । एवं मूर्योऽपि दण्ड्यम् ।

तथा च मनुः—

अप्रणोद्योऽतिथिस्सायं मूर्योदो गृहमेत्यना ।

¹ अथाकरणेऽपि—क.

² परि—क.

काले प्राप्तस्तुकाले वा नास्यानभन्नृहे वसेत् ॥
 इति । काले वैश्वदेवान्ते प्राप्तः । सूर्योद्दो वा अन्यो वा
 सायमतिथिरप्रणोद्यः अप्रत्याख्येय इसर्थः । सूर्योदस्य लक्षण-
 माह प्रचेता —

यस्स्वयं वैश्वदेवान्ते सायं वा गृहमागतः ।
 देववत्पूजनीयोऽसौ सूर्योदस्सोऽतिथिस्समृतः ॥
 अत्रापि विमुखेऽतिथौ दोषो विष्णुपुराणे दर्शितः—

देवातिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।
 तदेवाप्तुगुणं पुंसां सूर्योद्दे विमुखे गते ॥

अत एव लुभ्यकायातिथयेऽनाद्यभावे भोजनार्थं कपोत आत्मा-
 नमेव प्रददौ । तथाऽऽह व्यासः—

देवतानामृषीणां च संवादेषु पुनः पुनः ।
 श्रुतपूर्वो मया धर्मो महानतिथिपूजने ॥
 सुदूरादाश्रमात्प्राप्तः क्षुत्तृष्णाश्रमकर्शितः ।
 यः पूज्यतेऽतिथिस्सम्यग्यूपः क्रतुरेव सः ॥
 एवमूर्का स धर्मात्मां प्रह्वेनान्तरात्मना ।
 तपमिं त्रिः परिक्रम्य प्रविवेश स्ववेशमवत् ॥

इति । यदा तु क्षत्रियादिरतिथिरूपेणागच्छति तदा मनूक्तं—
 यदि त्वतिथिर्भेण क्षत्रियो गृहमाव्रजंत् ।
 भुक्तवत्सूक्तविप्रेषु कामं तपपि भोजयेत् ॥

वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।

भोजयेत्सह भृत्यैस्तावावनृशंस्यं प्रयोजयन् ॥

इति । आनृशंस्यमनैष्टुर्यम् । भृत्याः भरणीयाः पोष्या¹ इत्यर्थः ।

शूद्रेषु विशेषमाहापस्तम्बः —

‘शूद्रमध्यागतं कर्मणि नियुक्त्यात्’

इति । ते च पोष्या दक्षेण दर्शिताः —

माता पिता गुरुर्भार्या प्रेजा दीनास्समाश्रिताः ।

अध्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्गं उदाहृतः ॥

एतच्च भृत्यभरणमावश्यकम् । अन्यथा दोषश्रवणात् । तथा
चात्रिः² —

भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।

नरकः पीडने तत्त्वं तस्माद्यन्नेन तं भरेत् ॥

इति । मनुरापि —

देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।

न निर्विपति पञ्चानामुच्छुसन्न स जीवति ॥

यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तं,

भोजयेच्चागतान्काले सखिसम्बन्धिवान्धवान् ।

इति, तत्स्वकुटुम्बाविरोधेन सत्यन्ने द्रष्टव्यम् । यदाहापस्तम्बः —

ये नित्या भाक्तिकास्तपामनुपरोधेन संविभागो

विहतः । काममात्मानं भार्या पुत्रं वोपरुन्धयात् ।

¹ प्रेष्याः — क.

² च स्मृतिः — क & ख.

इति । भक्तमन्नं तदेपां ते भाक्तिकाः । संविभागोऽन्नस्य ।
मनुरपि—

भृयानामुपरोधेन यः करोत्यौर्ध्वदैहिकम् ।
तद्वत्यसुखोदर्कं जीवतश्च मृतस्य च ॥

इति । अतस्सधनस्यैवायं वान्धवादिभोजननियम इसवगन्त-
व्यम् । उक्तं चादिपुराणे—

ज्ञातिर्वन्धुजनः क्षीणः तथाऽनाथस्समाश्रितः ।
अन्योपि धनयुक्तस्य पोष्यवर्गं उदाहृतः ॥

अस्याप्यावश्यकमेव भरणम् । यतोऽनन्तरमेवोक्तं—
अभुक्तवत्सु चैतेषु भुजन्मुक्ते तु किल्विषम् ।
मृतश्च गत्वा नरकं श्वेषमभुग्जायते नरः ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि—

श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवभीदति ।
सीदता यत्कृतं पापं तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥

इति । अतिथिपूजानन्तरं विष्णुपुराणं—

ततस्सुवासिनीदुःखिगर्भिणीवृद्धवालकान् ।
भोजयेत्संस्कृतान्नेन प्रथमं तु ततो गृही ॥

अत्र व्यासः—

गवाद्विकं परगवे दद्यात्संवत्सरं तु यः ।
अकृत्वा स्वयमाहारं तद्वतं सार्वकालिकम् ॥

इति । अत्र मन्त्रः—

सौरभेयास्सर्वहिताः पवित्राः पापनाशनाः ।
प्रतिगृह्णन्तु मे ग्रासं गावस्त्रैलोक्यमातरः ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायमतिथिपूजा.

अन्नदानविधिः

अथ प्रसङ्गादन्नदानविपयाणि कानिचिद्रचनानि लिख्यन्ते ।
तत्र व्यासः—

ग्रासमप्येकमन्नस्य यो ददाति दिने दिने ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं च न पश्यति ॥
द्राविमौ पुरुषौ लोके सूर्यस्योपरि तिष्ठतः ।
अन्नप्रदाता दुर्भिक्षे सुभिक्षे हेमवस्त्रदः ॥
अग्नौ हुत्वाऽथ दानेन यत्पुण्यफलमाप्यते ।
तेन तुल्यं विशिष्टं वा ब्राह्मणे तर्पिते फलम् ॥
ब्राह्मणेष्वक्षयं दानमन्नं शूद्रे महाफलम् ।
अन्नदानं हि शूद्रे च स्त्याद्रिप्रे चाविशेषतः ॥

विष्णुरापि—

कृत्वा तु पातकं कर्म यो दद्यादन्नमर्थिने ।
ब्राह्मणाय विशेषेण न स पापेन लिप्यते ॥

अत्र देवलः—

अवृतं भोजयेद्विप्रं यो गृहे सति सर्पिषि ।
परत्र निरयं घोरं स यात्येव न संशयः ॥

मृष्टमन्नं स्वयं भुक्त्वा पश्चात्कदशनं नरः ।

ब्राह्मणान्भोजयेन्मूर्खो नरके चिरमावसेत् ॥

इति । ते च ब्राह्मणाश्श्रोत्रिया एव । यदाह व्यासः—

वेदविद्याव्रतस्ताते श्रोत्रिये गृहमागते ।

क्रीडन्योपधयस्सर्वा यास्यामः परमां गतिम् ॥

सन्ध्याहीने व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते ।

दीयमानं रुदत्यन्नं किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥

मनुरापि—

विद्यातपस्समिद्धेषु हुतं विप्रमुखाश्रिष्टु ।

तत्त्वारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्वपात् ॥

इति । अत्रापि विशेषमाह यमः—

अपचन्तमतिक्रम्य पचन्तं यस्तु भोजयेत् ।

मूषिकाणां भवेद्योनौ वर्णाणामधिकं शतम् ॥

इति । इति स्मृतिचान्द्रिकायामन्नदानविधिः..

भोजनविधिः

अथ भोजनविधिः । तत्र मनुः—

भुक्तवत्सु च विप्रेषु भृत्येष्वन्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयातां ततः पश्चाद्विषसं तं तु¹ दम्पती ॥

विषसं भुक्तशिष्टम् । तथा च व्यासः—

विषसाशी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः ।

¹ पश्चादवशिष्टं तु—इति मुक्तिमनुस्मृतौ पाठः.

विघसं भुक्तशिष्टं तु यज्ञशिष्टं तथाऽमृतम् ॥

इति । अनेन न कदाचिदप्यात्मार्थमन्नं पचेदित्यर्थादुक्तं भवति । उक्तं च देवलेन—

नात्मार्थं पाचयेदन्नं नात्मार्थं यातयेत्पशुन् ।

देवार्थं ब्राह्मणार्थं च पचमानो न लिप्यते ॥

मनुरापे—

अयं स केवलं भुङ्गे यः पचत्यात्मकारणात् ।

यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामन्नं विधीयते ॥

अत्र दिङ्ग्यममाह स एव—

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्गे यशस्यं दक्षिणामुखः ।

श्रियं प्रसञ्जुखो भुङ्गे क्रतं भुङ्गे उदञ्जुखः ॥

आयुषे हितमायुष्यम् । तत्प्राङ्मुखो भुजीत । यशसे हितं यशस्यं दक्षिणामुखो भुजीत । श्रियमिच्छन्प्रत्यञ्जुखः । क्रतं सखम् । तदिच्छन्तु उदञ्जुख इत्यर्थः । विष्णुरापि—

प्राङ्मुखोऽश्रीयादक्षिणामुखो चा

इति । अत्रापस्तम्बः—

दक्षिणामुखो भुजीत । अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य भोजनं मातुरित्युपदिशन्ति.

इति । एतच्च भोजनं रहसि कार्यम् । तथा च देवलः—

आहारं तु रहः कुर्यादिहारं चापि सर्वतः ।

गुप्तो हि लक्ष्म्या युक्तस्त्वात्प्रकाशे हीयते श्रिया ॥

इति । रहो गुप्तप्रदेशः । पद्मपुराणेऽपि—

गुप्ते चैव प्रदेशे तु प्राञ्चुखो वाऽप्युदञ्चुखः ।

सुखासने समासीनः पादौ कृत्वा महीतले ॥

इति । अत्र विशेषमाह दंवलः—

उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः ।

प्राञ्चुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिः पीठमाधिष्ठितः ॥

भविष्यत्पुराणेऽपि—

सद्यः कृतोपलेपे तु वहिराचम्य वाग्यतः ।

उदञ्चुखः प्राञ्चुखो वा सम्यग्विधृतभोजनः ॥

वहिर्भोजनशालात इति शेषः ।

यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकाम उपस्पृशेत् ।

आसनस्थो न चान्यत्र स विप्रः पङ्किदूषकः ॥

इत्यापस्तम्बस्तरणात् । कृतोपलेपे गोमयेनेति शेषः । तथा च वोधायनः—

मन्त्रेणैव द्विराचम्य गोमयेनोपलेपिते ।

भस्मना वारिणा वाऽपि कारयेन्मण्डलं ततः ॥

इति । अत्र विशेषमाह शङ्खः—

आदित्या वसवो रुद्रा व्रह्मा चैव पितामहः ।

मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात्कुर्वीत मण्डलम् ॥

चतुष्कोणं द्विजाग्रचस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु ।

मण्डलाकृति वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतम् ॥

इति । भव्र यमः—

आर्द्रपादस्तु भुजीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ।

आर्द्रपादस्तु भुजानो दीर्घमायुरवास्तुयात् ॥

इति । पादग्रहणमङ्गपञ्चकोपलक्षणार्थम् । अत एव व्यासः—

पञ्चार्द्धे भोजनं कुर्यात्प्राञ्चुखो मौनमास्थितः ।

हस्तो पादौ तथैवास्यमेपु^१ पञ्चार्दता मता ॥

मार्कण्डेयोऽपि—

नैकवासास्तथाऽश्रीयाद्विभाण्डेन मानवः ।

अनार्द्रपाणिपादश्च तथैवानार्द्रमस्तकः ॥

इति । न भिन्नभाण्डेनेति ताम्रादिव्यतिरिक्तविषयम् । अत एव
पैठीनासिः—

ताम्ररजतसुवर्णशङ्खशुक्षश्मस्फटिकानां भिन्नमभि-
व्वमिति न दोषः..

इति । प्रचेता अपि—

न भिन्नभाण्डे भुजीत न भावप्रतिदूषितैः ।

अन्यत्र ताम्ररौप्याब्जसौवर्णद्वाजनाद्विजः ॥

इति । अब्जं शङ्खादि । भोजनपात्रं प्रकृत्य पैठीनासिः—

ब्रह्मपत्रे तु यो भुङ्के मासमेकं निरन्तरम् ।

त्रिंशत्त्वान्द्रायणैस्तुलयं महापातकनाशनम् ॥

^१ मेषा—क.

सौवर्णे राजते पात्रे ताग्ने पद्मपलाशयोः ।

भोजने भोजने चैव त्रिरात्रात्फलमशुते ॥

ब्रह्मपत्रं पलाशपत्रम् । पुराणेऽपि—

पलाशेषु च पत्रेषु मध्यमेषु च भारत ।

यः करोत्यशनं तस्यं प्राजापत्यं दिनेदिने ॥

य इच्छेदूर्ध्वंगामित्वं परं स्थानं च शाश्वतम् ।

पद्मपत्रे तु भोक्तव्यं मासमेकं निरन्तरम् ॥

पैठीनसिरापि—

एक एव तु यो भुङ्गे विमले कांस्यभाजने ।

भोजने भोजने चैव त्रिरात्रफलमशुते ॥

एक एव तु यो भुङ्गे विमले कांस्यभाजने ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो वलम् ॥

कांस्यभाजनं यत्यादिव्यतिरिक्तविषयम् । तदाह प्रतेताः—

ताम्बूलाभ्यज्ञने चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।

यतिथ्र ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥

अत्र वज्यान्याह पैठीनसिः—

वटार्काश्वत्थपर्णेषु कुम्भीश्रव्यौदुम्बरेषु च¹ ।

श्रीकामो नैव भुञ्जीत कोविदारकरञ्जयोः ॥

हारीतोऽपि—

न काण्डायिसे मृण्ये वा पात्रेऽश्रीयात्

¹ कुम्भतिन्दुकजेषु वा—ग.

इति । प्रचेता अपि—

मृण्ये पर्णपृष्ठे वा कार्पासे तान्त्रे तथा ।

नाक्षीयान्नं पिवेचैव न करे न तथाऽसने ॥

इति । तथाऽसनान्यपि वर्ज्यानि तेनैव दर्शतानि—

गोशकृन्मृण्यं¹ भिन्नं तथा पालाशमेव च ।

लोहवद्धं सदैवार्कं वर्जयेदासनं वुधः ॥

इति । अत्र कूर्मपुराण—

पश्चाद्रो भोजनं कुर्याद्ग्रौमौ पात्रं निधाय तु ।

उपवासेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः ॥

व्यासोऽपि—

भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य यो भुङ्गे वाग्यतश्शुचिः ।

भोजने भोजने चैव त्रिरात्रफलमक्षुते ॥

न्यस्तपात्रस्तु भुञ्जीत पश्चग्रासान्महामुने ।

शेषमुहृत्य भोक्तव्यं श्रूयतामत्र कारणम् ॥

विप्रुपां दोपसंस्पर्शः पादचेलरजस्तथा ।

सुखेन भुङ्गे विप्रेन्द्रं पित्रर्थं तु न लिप्यते² ॥

इति । पित्रर्थं भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य न तल्लेपनीयम् । इतरमुहृत्य

तत्पात्रे भुञ्जीतेत्यर्थः । वाग्यमनं प्रकृत्य पुराणेऽपि—

स्नास्यतो वरुणशशक्तिं जुह्वतोऽग्निशिशूर्यं हरेत् ।

भुञ्जतो मृत्युरागुष्यं तस्मान्मौनं त्रिपु स्मृतम् ॥

¹ गवां शकृन्मयं—क.

² विद्यते—क लौ ल.

इति । यत्तु अत्रिणोक्तं—

मौनव्रतं महाकष्टं हुङ्कारेणापि नश्यति ।

तथा सति महान्दोपस्तस्मात्तं नियतं चरेत् ॥

इति । तत्काष्टमौनाभिप्रायम् । एतच्च ग्रासादुपरि वेदितव्यम्,

अनिन्दन्भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्नपकुत्सयन् ।

पञ्चग्रासं महामौनं प्राणाच्चाप्यायनं हि तत् ॥

इति वृद्धमनुस्परणात् । अकुत्सयन् अनिन्दन्नित्यर्थः । अत्र
शातातपः—

हस्तदत्तानि चान्नानि प्रत्यक्षलवणं तथा ।

मृत्तिकाभक्षणं चैव गोमांसाशनवत्समृतम् ॥

वृद्धवसिष्ठोपि—

घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यान्नखच्युतम् ।

यमस्तमशुचिं प्राह तुल्यं गोमांसभक्षणे ॥

पैठीनसिरपि—

लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं तथैव च ।

लेह्यं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् ॥

इति । केन तर्हि देयमिसेपक्षिते मनुः—

दर्व्या देयं घृतान्नं तु समस्तव्यञ्जनानि च ।

उदकं यच्च पकान्नं यो दर्व्या दातुमिच्छति ।

स भ्रूणहा सुरापश्च स स्तेनो गुरुतत्पगः ॥

अत्र वोधायनः—

सर्वावश्यकावसाने¹ सुप्रक्षालितपाणिपादोऽप आ-
चम्य² सम्मृष्टोपलिप्ते³ देशे प्राञ्जुख उपविश्य त-
द्रृत⁴ माहियमाणं भूर्भुवस्सुवरोमित्युपस्थाय वाचं
यच्छेत् । न्यस्तमन्वं महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं
परिपिच्य सव्येन पाणिनाऽविमुच्नमृतोपस्तरण-
मसीनि पुरस्ता⁵ दपः पीत्वा पञ्चान्नेन प्राणाहुती-
र्जुहोति प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माऽऽवि-
शाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहेति । एवमपाने व्याने
उदाने समानेऽपि⁶ । पञ्चान्नेन प्राणाहुतीर्हुत्वा
तूष्णीं भूयो व्रतयेत्प्रजापाति मनसा ध्यायन् ना-
तिसुहि⁷ तोऽमृतापिधानमसीति तदुपरिष्टादपः

¹ सर्वावस्थानेषु—ग. ² सुप्रक्षा.....अचम्य—नेदं वोधायनसूत्रे.

³ शुचौ संस्कृते ग; शुचौ संवृते—ख.

⁴ उद्रृत—क, ख&ग. ⁵ तदुपरिष्टा—क&ख&ग.

⁶ एवम.....नेऽपि—नेदं वोधायनसूत्रे.

⁷ ध्यायन्नान्तरा वाचं विमुजेद्यदन्तरा वाचं विमुजेद्यभूर्भुवस्सुवरोमिति
जपित्वा पुनरेव भुजीत । त्वक्केशनखकीदाखुपुरीपाणि दृष्टा तदेशापिण्ड-
मुद्रुल्याद्विभ्युक्ष्य भस्मावकीर्यं पुनरद्विः प्रोक्ष्य वाचा च प्रशस्तमुपगू-
जीत । अथाप्युदाहरन्ति—

आरीनः प्राञ्जुखोऽर्थीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् !

अस्कन्दयंस्तन्मनाश्च भुक्ता चामिमुपस्पृशेत् ॥

इति । सर्वभक्ष्यापूपकन्दमूलफलमांसादीनि दन्तनीवयेत् । —इति सूत्रे-
धिकः पाठः.

पीत्वाऽऽचान्तो हृदयदेशमभिमृशति प्राणानां ग्र-
न्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकस्तेनान्नेनाप्यायस्वेति
पुनराचम्य दक्षिणे पादाङ्गुष्टे पाणी मिस्त्रावयति,
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्टं च समाश्रितः । ईशसर्व
स्त्र जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक् ॥

इति । हुतानुमन्त्रणमूर्धहस्तस्समाचरेत् । श्रद्धायां प्राणे निवि-
श्यामृतं हुतं प्राणमन्नेनाप्यायस्वेति । एवमपानव्यानोदानस-
मानाभिः पञ्चभिः¹ । ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वायेत्यक्षरेणात्मानं
योजयेत्² । सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विशिष्यत इति । अ-
थाप्युदाहरन्ति—

यथा हि तूलमैषीकमग्नौ प्रोतं प्रदीप्यते ।

तद्वत्सर्वाणि पापानि द्विन्ते ह्यात्मयाजिनः ॥

इति । गोविलोऽपि—

अथातः प्राणाहृतिकल्पो व्याहृतिभिर्गायत्रयाऽभि-
मन्त्रय ऋतं त्वा ससेन परिषिङ्गामीति सायं
सत्यंत्वर्तेन परिपिङ्गामीति प्रातः अन्तश्चरसि
भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः । त्वं यज्ञस्त्वं
विष्णुस्त्वं वषट्कारस्त्वं ब्रह्म त्वं प्रजापतिः आ-
पो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवस्मुवरोममृतो-
पस्त्रणमसीत्यपः पीत्वा दशहोतारं मनसाऽ-

¹ प्यायस्वेति पञ्च—इति सूत्रपाठः.

² ऽमृतत्वायेत्यात्मानमक्षरेण चात्मानं योजयेत्—इति सूत्रपाठः.

नुद्रुत्यात्वरयन्¹ पञ्चग्रासान्गृहीयात् प्राणाय
स्वाहेति । गार्हपत्यमेतेन जुहोति । अपानाय
स्वाहेति । अन्वाहार्यपचनमेतेन जुहोति । व्यानाय
स्वाहेति । आहवनीयमेतेन जुहोति । उदानाय
स्वाहेति । सभ्यमेतेन जुहोति । समानायस्वाहेति ।
आवस्थ्यमेतेन जुहोति । ।

इति । एते मन्त्रा स्वाहाकारान्ताः प्रणवाद्याश्र । तथा च
शौनकः—

स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्र नाम्ना² मन्त्रास्तु वायवः ।
जुहन्नेव ग्रसेदन्नं दशनैश्च न संस्पृशेत् ॥

अत्र विशेषमाह स एव—

तर्जनीमध्यमाङ्गुपूरुषं प्राणाहुतौ भवेत् ।
मध्यमानामिकाङ्गुपैरपाने जुहुयाद्वृधः ॥
कनिष्ठानामिकाङ्गुपैर्व्याने तु जुहुयाद्वाविः ।
तर्जनीं तु वहिः कृत्वा उदाने जुहुयाद्वृधः ॥
समाने सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत् ।

विष्णुरपि—

श्रूयतां कथयामीह तूयते च यथा मुखे ।
भूमौ पात्रं³ प्रतिष्ठाप्य अङ्गारेणैव संयुतम् ॥

¹ नुद्रुत्य परं—ख.

² नाममन्त्रा—ग-

³ पात्रं—ख.

तदन्नं पञ्चभिश्चैव अङ्गुलीभिरुखे क्षिपेत् ।

इति । अन्नोपकल्पनानन्तरं भविष्यत्पुराणं—

भोजनात्किञ्चिदन्नाग्रं धर्मराजाय वै वलिम् ।

दत्त्वाऽथ चित्रगुप्ताय प्रेतेभ्यश्चेदमुच्चरेत् ॥

यत्र क चन संस्थानां क्षुन्तृष्णोपहतात्मनाम् ।

प्रेतानां तृष्णयेऽक्षय्यमिदमस्तु यथामुखम् ॥

इति । अत्र विष्णुपुराणं—

अश्वीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।

लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः ॥

प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्वीयान्मध्ये तु काटिनाशनम् ।

अन्ते पुनर्द्रवाशी तु वलारोग्ये न मुचति ॥

मरीचिरपि—

भुक्ता दध्नाऽनुपानं तु न कर्तव्यं च वारिणा ।

भुक्ता क्षीरोदनं पश्चान्नातितृष्णः स्पृशेद्वृधः ॥

वृद्धमनुरापे—

पीत्वाऽपोशनमश्वीयात्पात्रदत्तमगर्हितम् ।

भार्याभृतकदासेभ्य उच्छिष्टं शेपयेत्ततः ॥

अत्र केषु¹ चिदपवादमाह पुलस्त्यः—

भोजनं तु न निशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथं चन ।

अन्यत्र दधिसकृज्यपललक्षीरमध्वपः ॥

¹ कं—ख.

इति । पललं मांसम् । एतदपि सायं प्रातः कार्यं,
सायं प्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिन्दन्मुञ्जीत
इति गौतमस्मरणात् । अनेनार्थान्नान्तरा¹ भुञ्जीतेत्युक्तं भवति ।
उक्तं च मनुना—

सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।
नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥

अग्निहोत्रसम इत्यनेन कालद्वयेऽपि भोजनमाकश्यकमिसाह ।
अत एव श्रुतिः—

तस्मात्सायं प्रातरावश्यकं भोजनं स्यात्

इति । भोजनं प्रकृत्यापस्तम्बः—

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्षाप्पोडशारण्यवासिनः ।
द्वात्रिंशतं गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥
आहिताग्निरनड्वांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।
अश्वन्त एव सिद्धयन्ति नैपां सिद्धिरनक्षताम् ॥

इति । उपवासादौ वोधायनोक्तं—

गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनक्षत्वंस्तु तपश्चरेत् ।
प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णो भवेतु सः ॥
प्राणाग्निहोत्रपत्त्रांस्तु निरुद्धे भोजने जपेत् ।
त्रेताग्निहोत्रपत्त्रांस्तु द्रव्यालाभे यथा जपेत् ॥

¹ अनेनार्थान्न मन्ये—क. ख.

इति । भोजनानन्तरं देवलः—

भुक्तोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात्किञ्चिदाचमन् ।
उच्छिष्टभागधेयेभ्यस्सोदकं निर्वपेदुवि ॥

इति । मन्त्रस्तु—

रोरवेऽपुण्यनिलये पद्मार्दुदनिवासिनाम् ।
अर्दिनामुदकं दत्तं¹ अक्षययमुपतिष्ठतु ॥

इति । अत्र गद्यव्यासः—

ततस्तृप्तस्सन् ‘अमृतापिधानमसि’ इत्यपः प्राश्य
तस्मादेशान्मनागपसृत्य विधिवदाचामेत् ।

इति । अपां प्राशने विशेषमाह स एव व्यासः—

हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूपं यः पिवेत्पापमोहितः ।
न दैवं नैव पित्रयं च आत्मानं नैव साधयेत्² ॥
अर्वं पीत्वाऽथ गण्डूपमर्धं त्याज्यं महीतले ।
रसातलगतान्नागांस्तेन प्रीणाति नित्यशः ॥

अत्र देवलः—

भुक्ताऽस्त्रम्य तथो³ केन विधानेन समाहितः ।
शोधयेन्मुखहस्तौ च मृद्गिर्धर्पणकैरपि ॥
आचम्य च ततः कार्यं दन्तकाष्टस्य भक्षणम् ।
भोजने दन्तलगांश्च निर्हृत्याचमनं चरेत् ॥

¹ नित्यं—ग.   ² त देव चेव पित्र च आत्मानं च रसाययेत—क.

³ भुक्ताऽन्नं च धंयो.

दन्तलग्नमसंहार्य लेपं मन्येत दन्तवत् ।

न तत्र वहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणं प्रति ॥

भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्धणे कृते ।

इति । अत्र व्यासः—

मा करेण करं स्प्राक्षीर्पा जड्वे मा च चक्षुषी ।

जानुनी स्पृश¹ कौन्तेय भर्तव्यस्ते महाजनः ॥

इति । शातातपोऽपि—

आचम्य पात्रमुत्सार्य² किंचिदार्देण पाणिना ।

मुख्यान्प्राणान्समालभ्य नाभिं पाणिन्लेन च ॥

भुक्ता चापि प्रतिष्ठेत न चाप्याद्रेण पाणिना ।

पाणिं मूर्ध्नि समाधाय स्पृश्वा चाग्नि समाहेतः ॥

ज्ञातिशैष्टुशमवाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः ।

इति । आपस्तम्बोऽपि—

आचम्य चोद्धौ पाणी धारयेदा प्रोदकीभाशत् ।

ततोऽग्निमुपस्पृशेत्.

इति । प्रगतमुदकं याभ्यां तौ प्रोदकौ । विष्णुपुराणेऽपि—

स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः ।

अभीष्टदेवतानां तु कुर्वति स्मरणं तुथः ॥

अग्निराप्याययत्वन्नं पार्थिवं पवनेरितः ।

¹ कुक्षिं संस्पृशा—ग; जानुभ्यां स्पृशा—ख.

² मुत्सूञ्य—ख.

दत्तावकाशं नभसा¹ जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥
 अन्नं वलाय मे भूयादपा² मयत्वनिलस्य च ।
 भवत्वेतत्परिणतं³ ममास्त्वव्याहतं⁴ सुखम् ॥
 प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोरपि ।
 अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममास्त्वव्याहतं⁴ सुखम् ॥
 अगस्तिरामिर्वदवानलश्च भुक्तं मयाऽन्नं जरयत्वशेषम् ।
 मुखं मैतत्परिणामसम्भवं यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे⁵ ॥
 विष्णुस्समस्तेन्द्रियदेहदेही प्रधानभूतो भगवान्यथैकः ।
 सत्येन तेनात्तमशेषमन्नमारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥
 विष्णुरत्ता तथैवान्नं परिणामश्च वै यथा ।
 सत्येन तेन मे भुक्तं⁶ जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥
 इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्याथ चोदरम्⁷ ।
 अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्मण्यतन्द्रितः ॥
 इति । मार्कण्डेयोऽपि—
 भूयोऽप्याचम्य कर्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम् ।
 श्रवणं चेतिहासस्य तथा रामायणस्य वा⁸ ॥
 कुर्यादिसध्याहारः । विष्णुरपि—
 भुक्तोपविष्टो विश्रान्तो ब्रह्म किंचिद्विचिन्तयेत्⁹ ।

¹ दत्तावकाशं नभसो—ख.

² अन्नं जरय मे भूमेरपा—ख.

³ तत्परिणतौ—ग.

⁴ स्वविकलं—ख.

⁵ सम्भवो भवत्वरोगो मम चास्तु देहः—ख.

⁶ मद्भुक्तं—ग.

⁷ परिमृज्यात्तथोदरम्—ग.

⁸ ततः कुर्यात्समाहितः । विष्णुरादि—क. ख.

⁹ द्विचारयेत्—क. ख.

दक्षोऽपि—

इतिहासपुराणाभ्यां पष्टसप्तमको नयेत् ।

अष्टमे लोकयात्रा तु वहिसमन्ध्या ततः पुनः ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां भोजनविधिः ।

भोक्तृनियमाः ।

अथ भोक्तृनियमाः । तत्र हारीतः—

मार्जनार्चनवलिकर्मभोजनानि दैवेन तीर्थेन कुर्यात्

इति । दैवं तीर्थमङ्गल्यग्रम् । आपस्तंम्बोऽपि—

यवेन धारयेद्विप्रः पवित्रं दक्षिणे करे ।

भुज्ञानस्तु विशेषेण अन्नदोषैर्न लिप्यते ॥

आत्रिरापि—

ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विशीयते ।

भोजने वर्तुलः प्रोक्तः एवं धर्मो न हीयते ।

विष्णुपुराणोऽपि—

प्रशस्तरवपाणिस्तु भुज्ञीत प्रयतो गृही ।

भुज्ञीतोङ्गतसाराणि न कदाचित्परेश्वर ॥

वसिष्ठोऽपि—

न च मुखशब्दं¹ कुर्यात्सर्वाभिरङ्गुलीभिरश्चीय-
त्पाणिं च नावधून्तुयात्

¹ मुखेन शब्दं—क.

इति । मार्कण्डेयोऽपि—

आपोऽशनं सर्वतीर्थं यावदन्नं न लङ्घयेत् ।
वाहुना लङ्घितं त्वन्नपभोज्यं मनुरब्रवीत् ॥
यस्तु पाणितले भुङ्गे यस्सवायु समश्वुते ।
अङ्गुलीं चोद्धरेच्यस्तु गोमांसाशनवत् स्मृतम् ॥

सवायु समश्वुते सशब्दं ग्रसत इत्यर्थः । ब्रह्मपुराणेऽपि—

ग्रासशेषं न चाक्षीयात् पीतशेषं पिवेन्न तु ।
शाकमूलफलेभूणि दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ॥

वोधायनोऽपि—

सर्वभक्षापूपकन्दमूलफलमांसानि दन्तैर्नावद्यात् ।
नातिसुहितः ॥

अतिसुहितोऽतितृप्त इत्यर्थः । मनुरापि—

अनारोग्यमनायुज्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टुं तस्माच्चत्परिवर्जयेत् ॥

यमोऽपि—

नोच्छिष्टं भक्षयेत्किञ्चिन्न गच्छन्वा कदाचन ।
खद्राहूदो न भुज्ञीत न पाणिस्थं कदा चन ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि—

नास्तातो न च संविष्टो न चैवान्यमना नरः ।
न चैव शयने नोर्व्यामुपविष्टो न शब्दवत् ॥

न चैकवस्त्रो न वदन्प्रेक्षतामप्रदाय च ।

भुज्ञीत पुरुषस्त्रातस्सायं प्रातर्यथाविधि ॥

नाश्रीयादिस्यनुवृत्तौ मार्कण्डेयोऽपि—

पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः ।

उशनाऽपि—

नादत्वा मृष्टमश्रीयाज्ञ वह्नां च पश्यताम् ।

नाश्रीयुर्वहवश्चैव तथा चैकस्य पश्यतः ॥

हारीतोऽपि—

न च तदश्रीयाद्येनान्नेन देवपितृमनुष्ययज्ञाज्ञ
कुर्यात्.

इति । वृद्धमनुरापि—

न पिवेन्न च भुज्ञीत द्विजस्सव्येन पाणिना ।

नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिवेत् ॥

पिवतो यत्पतेत्तोयं भोजने मुखनिस्सृतम् ।

अभोज्यं तद्वेदन्नं भोक्ता भुज्ञीत किल्वपम् ॥

पीतावशेषितं कृत्वा ब्राह्मणः पुनरापिवेत् ।

त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्वामहस्तेन वा पुनः ॥

एकहस्तेनावर्जितं जलमित्यर्थः । चतुर्विंशतावपि—

हस्तादतेऽम्बु चान्येन नाश्रन्पात्रादते पिवेत् ।

विष्णुरापि—

नोच्छिष्टो वृत्तमश्रीयादश्रीयाच्चातिजीर्णतः ।

इति । आदिपुराणेऽपि—

नोच्छिष्टो ग्राहयेदाज्यं जग्धशिष्टं न संयजेत् ।
शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नायाद्वाण्डस्थितं तथा ॥

इति । देवलोऽपि—

एकवस्त्रो न भुजीत कवाटमपिधाय वा ।
यानस्थशकटस्थो वा पादुकानिकटेऽपि वा ॥

आत्रिरपि—

आसने पादमरोप्य यो भुङ्गे ब्राह्मणः कचित् ।
मुखेन धमितं चान्नं तुल्यं गोमांसभक्षणे ॥

वोधायनोऽपि—

भोजनं च जपं¹ दानमुपहारः प्रतिग्रहः ।
न वहिर्जानु कार्याणि तद्वाचमनं स्मृतम् ॥

इति । वृहस्पतिरपि—

न स्पृशेद्वामहस्तेन भुजानोऽन्नं कदा चन ।
न पादौ न शिरो वर्त्ति न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥

वस्तिर्नाभेरधः। आपस्तम्बोऽपि²—

अग्रचगारे गवां गोष्टे देवत्राह्णसन्निधौ ।
जप्ये भोजनकाले च पादुके परिवर्जयेत् ॥

¹ भोजनं पूजनं—कः हवनं भोजनं—इति वोधायन धर्मे.

² नैतच्छ्लोकद्रव्यमापस्तम्बे हृश्यते.

नोत्सङ्गे भाजनं कृत्वा भुञ्जीत स्नातको द्विजः ।

न च पाणितले कृत्वा न शश्यायां न चासने¹ ॥

आदिपुराणेऽपि—

शयनस्थो न भुञ्जीत न चान्यासनसंस्थितः ।

न सन्ध्ययोर्ने मध्याह्ने नार्धरात्रे कदा चन ॥

नार्द्वासा नार्द्वशिरा न चायज्ञोपवीतवान् ।

न यन्त्रारूढपादस्तु न च सार्धं तु भार्यया ॥

शून्यालये न चाश्रीयात्र च देवाग्निवेशमनि ।

मातापित्रोरथोच्छिष्टं वालो भुञ्जन्भवेत्सुखी ॥

विष्णुपुराणेऽपि²—

नाश्रीयाद्वार्यया सार्धं नाकाशे न तथोत्थितः ।

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसाक्षिथकाम् ॥

प्रौढपादः आसनाद्यारोपितपादः । अवसाक्षिथका जान्वोर्म-
ध्यस्य च वस्त्रादिना वन्धनम् । यत्तु—

ब्राह्मण्या सह योऽश्रीयादुच्छिष्टं वा कदा चन ।

न तस्य दोषमिच्छन्ति नित्यमेव मनीषिणः ॥

उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽश्रीयाद्वाल्पणः कचित् ।

प्रायश्चित्ती स विज्ञेयस्सङ्गीणो मूढचेतनः ॥

इति, न तत्सर्वथा दोषाभावप्रतिपादनपरं, कदाचनेति वचनात् ।

अत एवादिपुराणं—

¹ भाजने—क.

² विष्णुरपि—क. ख.

ब्राह्मण्या भार्यया सार्थं कचिद्गुञ्जीत वाऽध्वनि ।

अथोवर्णास्त्रिया सार्थं भुक्ता पतति तत्क्षणात् ॥

इति । अत्र पैठीनसिः—

नानियुक्तोऽग्रासनं गच्छेत्

इति । भोक्तुमिति शेषः । शङ्खोऽपि—

नाग्रासनस्थः पूर्वमश्रीयात्

इति । शातातपोऽपि—

अग्रासनोपविष्टस्तु यो भुङ्गे प्रथमं द्विजः ।

वहूनां पश्यतां सोऽङ्गः पङ्गच्चा हरति किल्विषम् ॥

इति । गोविलोऽपि—

एकपङ्गच्चुपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।

यद्येकोऽपि यजेत्पात्रं नाश्रीयुरितरेऽप्यनु ॥

मोहात्तु भुङ्गे यस्तत्र स सान्तपनमाचरेत् ।

भुङ्गानेषु तु विषेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् ॥

भोजने विघ्नकर्ता॑सौ ब्रह्महा च तथोच्यते ।

आदिपुराणेऽपि—

एकपङ्गिरनुत्थाय मध्ये चेदाचमेत्परः ।

तदा शेषं विहायैव ततस्सम्यगुपस्पृशेत् ॥

अप्येकपङ्गच्चां नाश्रीयाद्राह्मणैस्स्वजनैरपि ।

को हि जानाति किं तस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥

इति । यतस्सर्वेषां पातकं भवतीयभिप्रायः । अत एव वृहस्पतिः—

एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यहुरात्मनाम् ।

सर्वेषां तत्समं तावद्यावत्पङ्क्तिर्न भिद्यते ॥

इति । पङ्क्तिभेदोऽपि तेनैव दर्शितः—

अग्निना भस्मना वाऽपि स्तम्भेन सलिलेन वा ।

द्वारेण चैव मार्गेण पङ्क्तिभेदो वृथैस्स्मृतः ॥

हारीतोऽपि—

उदकं च तुणं भस्म द्वारं पथास्तथैव च ।

एभिरन्तरितं कृत्वा पङ्क्तिदोषो न विद्यते ॥

इति । अत्रात्रिः—

आचान्तोऽप्यथुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुदृतम् ।

उदृतेऽप्यथुचिस्तावद्यावद्ग्रूमिर्न लिप्यते ॥

भूमावपि हि लिप्तायां तावत्स्यादथुचिः पुमान् ।

आसनादुत्थितस्तस्माद्यावन्न स्पृशते महीम् ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां भोक्तृनियमाः ।

ग्रहणविषयाः

अथ भोजननियमप्रसङ्गादन्यदपि तद्विपयं किंचिदुच्यते ।

तत्र मनुः—

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात्स्नात्वा विमुक्तयोः ।

अमुक्तयोरस्तगयोर्दृशा स्नात्वा परेऽहनि ॥

इति । अत्र चन्द्रसूर्यग्रहशब्देन तद्युक्तमहोरात्रं लक्ष्यते । एवं च चन्द्रसूर्यग्रहणयुक्तेऽहोरात्रे तद्विमोचनात्पूर्वं न भुज्जीतेत्युक्तं भवति । उक्तं च मार्कण्डेयेन—

चन्द्रस्थ यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव ।
ग्रहणं तु भवेत्तत्र न पूर्वं भोजनक्रिया ॥
नाचरेत्सग्रहे तस्मिस्तथैवास्तमुपागते ।
यावत्स्यान्नोदयस्तत्र नाश्रीयात्तावदेव तु ॥

इति । तत्र तस्मिन्नहोरात्र इत्यर्थः । अत्रोदयग्रहणं कथंचिन्मुक्तादर्शनेऽप्युदये सति भोजनं यथा स्यादिसेवं कैश्चिद्रचाख्यातम् । अनेनैवाभिप्रायेण शातातपोऽपि—

अहोरात्रं तु नाश्रीयाच्चन्द्रसूर्यग्रहो यदा ।
मुक्तं दृश्या तु भुज्जीत स्तानं कृत्वा विधानतः ॥

इति । चन्द्रग्रहे तु विशेषमाह मार्कण्डेयः—

ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमादधियामतः ।
भुज्जीतावर्तनात्पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः ॥

इति । प्रथमादधि प्रथमयामादूर्ध्वमित्यर्थः । आवर्तनं मध्यन्दिनम् । अनेन यस्मिन्न्यामे ग्रहणं ततः पूर्वं यामत्रयं परिहाय भुज्जीतेत्युक्तं भवति । सूर्यग्रहे तु स्मृत्यन्तरोक्तो विशेषः—

सूर्यग्रहे तु नाश्रीयात्पूर्वं यामचतुष्यम् ।
चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् वालवृद्धातुरौर्विना ॥

वालवृद्धातुरैरित्युभयत्र सम्बध्यते । अत एव मार्कण्डेयः—

सायाहे ग्रहणं चेत्ख्यादपराहे न भोजनम् ।

अपराहे न मध्याहे मध्याहे न तु सङ्गवे ॥

भुजीत सङ्गवे चेत्ख्यात्र पूर्वं भोजनक्रिया ।

इति । एवं च यदुक्तं कूर्मपुराणे—

नायात्मूर्यग्रहात्पूर्वमहि सायं शशिग्रहात् ।

ग्रहकाले तु नाश्मीयात्स्नात्वाऽश्मीयाद्विमुक्तयोः ॥

मुक्ते शशिनि भुजीत यदि न स्यान्महानिशा ।

स्नात्वा दृष्टाऽपरेऽहृच्यव्याद्रूस्तास्तमितयोस्तयोः ॥

अत्राहस्सायंशब्दावनुवादकौ वचनान्तरप्राप्तकालोपलक्षणार्थौ वेत्यनुसन्धेयम् । अत्र व्यासः—

सर्वे भूमिसमं दानं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः ।

सर्वे गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेशशतगुणं ततः ।

गङ्गातोये तु सम्प्राप्ते इन्दोः कोटी रवेदश ॥

इन्दोः कोटिसहस्र्य यत्फलं लभते नरः ।

तत्फलं जाह्नवीस्नाने राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीम् ।

स स्नातस्सर्वतीर्थेषु किमर्थमट्टते महीम् ॥

सूर्यवारे रविग्रासस्सोमे सोमग्रहस्था ।

चूडामणिरिति ख्यातः तत्रानन्तं फलं लभेत् ॥

वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रासे चूडामणौ स्मृतम् ।

पद्मत्रिंशन्मतेऽपि—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।

स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेत् ॥

मूतकग्रहणं सचेलस्नानप्राप्त्यर्थम् । अत एव वृद्धवासिपुः—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुसूतके ।

सचेलं तद्वेत् स्नानं मूतकान्वं च वर्जयेत् ॥

मूतकान्वं राहुसूतकान्वम् । अत्र शातातपः—

सर्वस्येनापि कर्तव्यं श्राद्धं राहुसमागमे ।

अकुर्वाणस्तु तच्चाद्धं पङ्के गौरिव सीदति ॥

ऋष्यगृज्ञोऽपि—

राहुग्रस्ते तु वै सूर्ये यस्तु श्राद्धं प्रकल्पयेत् ।

तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

स्नानं दानं तपश्चश्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

राहुदर्शनग्रहणं सङ्कान्त्यादेरपि प्रदर्शनार्थ—

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्यवृद्धिपु ।

स्नानदानादिकं कुर्यान्निशि काम्यतेषु च ॥

इति देवलस्मरणात् । असयो मरणम् । श्राद्धद्रव्यं च शातातपोक्तं—

आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रमूर्यग्रहे तथा ।

आमश्राद्धं द्विजः कुर्याच्छ्रद्धो दद्यात्सदैव हि ॥

वोधायनोऽपि—

अत्राभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं सग्रहे च शूद्रः कुर्यात्सदैव हि¹ ।

इति । अत्र कालानियमो वृद्धवासेष्टेन दर्शितः—

त्रिदशास्त्पर्शेसमये तृप्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यमे काले मोक्षकाले तु राक्षसाः ॥

अत्र लिङ्गपुराणं—

चन्द्रमूर्यग्रहे स्नायात्मूतके मृतकेऽपि वा ।

अस्त्रायी मृत्युमाप्नोति स्नायी पापं न विन्दति² ॥

मूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।

तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तो न³ दृश्यते ॥

त्रिरात्रं समुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रमूर्ययोः ।

स्नात्वा दत्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥

एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्वा च शक्तिः ।

कञ्चुकादिव सर्पस्य निष्क्रातिः पापकोशतः ॥

शातातपोपि—

अयने विपुवे चैव चन्द्रमूर्यग्रहे तथा ।

अहोरात्रोपितस्नातसर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

¹ नैतद्वोधायनसूत्रेषु दृश्यते.

² सूतके मृतके तथा --क.

³ न्मूर्तिर्न—क.

एवं च यदुक्तं पर्त्रिंशन्मते—

मूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्तानं न कुर्वीत दत्तादानं न च कचित् ॥

तद्यद्भागावस्थितानामुपरागो न दृश्यते तद्रिपयमित्यवगन्तव्यम् । इति स्मृतिचन्द्रिकायां ग्रहणविषयाः ।

सायंसन्ध्या ।

अथ सायंसन्ध्या । तत्र व्यासः—

मूर्येऽस्तशिखरं याते पादशौचक्रियान्वितः ।

वहिस्सन्ध्यामुपासीत कुशपाणिस्समाहितः ॥

इति । अस्तशिखरं प्राप्तेऽर्थास्तमित इत्यर्थः । अत एव संवर्तः—

प्रातस्सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्धास्तमितभास्कराम् ॥

अत्र विशेषमाहापस्तम्बः—

सन्ध्ययोश्च वहिर्ग्रीष्मादासनं वाग्यतश्च विप्रतिपेधे

श्रुतिलक्षणं वलीयः ।

इति । अहोरात्रसन्ध्ययोग्रीष्माद्वहिर्वाग्यतस्य सन्ध्योपासनं भवति । यस्य तु वहिस्सन्ध्यात्वे श्रुतिलक्षणविहरणाङ्गवाधस्तस्य गृहेऽपि सन्ध्याद्वयमविरुद्धमित्यर्थः । अत एवात्रिः—

सन्ध्याद्वयं¹ तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविशुद्धये ।

उभे सन्ध्ये तु कर्तव्ये व्राह्मणैः स्वगृहेष्वपि ॥

¹ त्रयं—क.

इति । अत्र व्यासः—

वहिस्सन्ध्या दशगुणा गर्तप्रस्तवणेषु च ।

ख्यातरीर्थे शतगुणा सहस्रं जाह्नवीजले ॥

शातातपोऽपि—

अनृतं मद्यगन्धं च दिवामैथुनमेव च ।

पुनाति वृपलस्यानं वहिस्सन्ध्याभ्युपासितम्¹ ॥

वसिष्ठोऽपि²—

गृहे त्वेकगुणा सन्ध्या गोष्टे शतगुणा स्मृता ।

शतसाहस्रिका नद्यामनन्ता विष्णुसान्निधौ ॥

इति । अत्र 'अनन्ता शिवसान्निधौ' इति शातातपीयो विशेषः ।

अत्रायं प्रयोगः—कृतप्राणायामस्सायं सन्ध्यामुपासिष्य इति सङ्कल्प्य पूर्ववन्मार्जनान्ते 'अग्निश्च' इत्यपः पिवेत् । तदाहतुः क्रमेण याज्ञवल्क्यशौनकौ—

प्राणानायश्य संप्रोक्ष्य क्रचेनाब्दैवतेन तु ।

सायमग्निश्च मेत्युक्ता प्रतस्मूर्येत्यपः पिवेत् ॥

तस्य प्रकृतिश्छन्दःः सूर्य क्रापिः । अग्निमन्युमन्युपस्थानि देवता । सायंसन्ध्याचमने विनियोगः । ततो मार्जनादि समानमा गायत्रीजपात् । तत्र विशेषमाह व्यासः—

प्रस्यञ्जुखोपविष्टु वाग्यतस्मुसमाहितः ।

प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीं तु जंपत्ततः ॥

¹ स्सन्ध्या द्युपासिता—क.

² व्यासोऽपि—क.

अक्षमूत्रं समादाय सम्यगातारकोदयात् ।

शङ्खोऽपि—

कुशबुस्यां समासीनः कुशोत्तरायां वा कुशपवित्र-
पाणिरुदञ्चुखस्मृर्याभिमुखो वा अक्षमालामादाय

देवतां ध्यायञ्जपं कुर्यात्

इति । ब्रुसी आसनम् । कुशोत्तरा कुशच्छन्ना । देवता चात्र
गायत्रीप्रतिपाद्या,

‘मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम्’

इति वृहस्पतिस्मरणात् । ततः पूर्ववद्यायत्रीविसर्जनान्तं कृत्वा
स्वशारवाधीतैर्मन्त्रैरादित्यमुपातेषुत्,

उपस्थानं स्थकैर्मन्तैरादित्यस्य तु कारयेत् ।

इति वासिष्ठस्मरणात् । ते च मन्त्रा नारायणेन दर्शिताः—

वारुणीभिरादिसमुपस्थाय प्रदक्षिणं कुर्वन् दिशो
नमस्कुर्याद्विगीशांश्च पृथक्पृथक्.

इति । वारुण्यश्च ‘इमं मे वरुण’, ‘तत्वा यामि’, ‘यज्ञि द्विते’
‘यक्ति चेदं’ ‘कित वासः’, इति । तासां प्रथमातृतीययो-
र्गायत्री छन्दः । द्वितीयापञ्चम्योस्त्रिष्ठुष्ठन्दः । चतुर्थी जगती ।
आद्यानां तिसृणां शुनशेष क्रषिः । अनन्तरयोः क्रमेण वसि-
ष्टात्री । वरुणो देवता । आदिसोपस्थाने विनियोगः । वोधाय-
नस्तु गायत्रीजपान्ते रात्र्युपस्थानमाह—

वारुणीभ्यां रात्रिमुपतिष्ठत इमं मे वरुण तत्त्वा
यामीति द्राभ्याम् ।

इति । अत्राङ्गिराः—

उभे सन्धे तु यो विप्रो मौनमास्ते समाहितः ।
दिव्यं वर्षसहस्रं तु ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां सायंसन्ध्याविधिः ।

शयनविधिः

अथ शयनविधिः । तत्र याज्ञवल्क्यः—

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाऽप्यस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिवृतो भुक्ता नातिरूप्याऽथ संविशेत् ॥

संविशेत्स्यपेदित्यर्थः । चकारो वैश्वदेवादेरापि समुच्चयार्थः,
सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्तव्यो वलिकर्म च ।

अनक्षताऽपि सततमन्यथा किल्वपी भवेत् ॥

इति कात्यायनस्मरणात् । एतच्च पाकान्तरादादाय कार्यं न
पुनर्भुक्तशिष्टेन,

न च श्राद्धस्य यच्छिष्टं गृहे पर्युपितं च यत् ।

दम्पत्योर्भुक्तशिष्टं च भुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति तत्त्वाभोज्यत्वस्मरणात्,

यदार्याणामभोजनं स्यान् तेन यजेत्

इत्यापस्तम्बस्मरणात् । अत एव विष्णुपुराणं—

पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ।

वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्धं वलिं हरेत् ॥

तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवान्नापवर्जनम् ।
 अतिथिं चागतं तत्र स्वशक्तया पूजयेत्ततः ॥
 देवातिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।
 तदेवाष्टगुणं पुंसां मूर्योदे विमुखे गते ॥
 कृतपादादिशौचश्च भुक्ता सायं ततो गृही ।
 गच्छेच्छयामस्फुटितां दृढारूपयोः नृप ॥

इति । गच्छेच्छयां शयनार्थमिति श्रेष्ठः । तत्कथमित्यपेक्षिते हारीतः-

सुप्रक्षालितचरणः सर्वतो रक्षां कृत्वा उद्क-
 पूर्णघटादिमङ्गलोपेतः आत्माभिरुचितामनुपहतां
 ‘सुत्रामाणं’ इति पठन् शय्यामधिप्राय रात्रि
 सूक्तं जप्त्वा विष्णुं नमस्कृत्य ‘सर्पापसर्प भद्रं ते’
 इत्येतच्छूकद्वयं जप्त्वा इष्टदेवतास्मरणं कृत्वा
 समाधिमास्थाय अन्यांश्च वैदिकान्मन्त्रान् सावित्रीं
 जप्त्वा मङ्गलश्रुतिं शङ्खं च शृण्वन् दक्षिणशिरा-
 स्स्वपेत् ।

इति । रक्षा चात्र गारुडैर्मन्त्रैः,

माङ्गल्यं पूर्णकुभ्यं च शिरस्स्थाने निधाय च ।
 वैदिकैर्गर्भैर्दृष्टिर्मन्त्रैः रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः ॥

इति पुराणस्मरणात् । रात्रसूक्तं ‘रात्री व्यख्यदायती’
 इसष्टर्चम् । दक्षिणशिरा इति प्रदशनार्थ,

प्राच्यां दिशि शिरशस्तं याम्यायामय वा नृप ।

सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ॥

इति पद्मपुराणस्परणात् । अत्र विशेषमाह व्यासः—

युचिदेशं विविक्तं तु गोमयेनोपलेपयेत् ।

प्रागुदक्षप्रवणे चैव संविशेत्तु सदा वुधः ॥

इति । विविक्तं रहः । गोविलोऽपि—

स्नातस्संवेशनवेलायां वैणवं दण्डमुपनिदधाति

शयनसमीपे सर्वां रात्रिं निश्चलं स्वत्स्ययनार्थम्

इति । पुराणेऽपि—

रात्रिसूक्तं जपेत्स्मृत्वा देवांश्च सुखशायिनः ।

नमस्कृत्याव्ययं विष्णुं समाधिस्थस्वपेनिशि ॥

इति । सुखशायिनो गोविलेन दर्शिताः—

अगस्यो माधवश्चैव मुचुकुन्दो महावलः ।

कपिलोमुनिरास्तीकः पञ्चते सुखशायिनः ॥

अत्र मार्कण्डेयः—

शून्यालये श्मशाने च एको वृक्षे चतुर्पथे ।

महादेवगृहे वाऽपि मातृवेश्मनि न स्वपेत् ॥

न यक्षनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा ।

कूलच्छायासु च तथा शर्करालोष्टपांसुपु ॥

न स्वपेच्च तथा दर्भे विना दीक्षां कथं चन ।

धान्यगोदेवविप्राणां गुरुणां च तथोपरि ॥

न चापि भिन्नशयने नाशुचौ नाशुचिस्स्वयम् ।
 नार्द्रवासा न नग्रश्च नोत्तरापरमस्तकः ॥
 नाकाशे सर्वतश्शून्ये न च चैत्यदुमे तथा ।

प्रचेता अपि—

न सन्ध्यायां शयीत न देवसमीपे न वेदसमाप्तौ
 नाशुचिर्न नग्नो न विशीर्णखद्वायां नान्यवर्णोप-
 शायितयां नाश्मपीठोपहितायां न भूतयक्षग्रहाय-
 तनेषु न श्मशानवल्मीकमहावृक्षच्छायासु च,

इति । विष्णुरपि—

नार्द्रपादवासास्स्वपेन्न पलाशशयने¹ न पञ्चदारुकृते
 न गजभग्रकृते न विद्युद्गंधे² नामिष्ठुष्टे न घटासि-
 क्तद्वुमजे न श्मशानशून्यालयदेवतायतनेषु न च
 पलमध्ये न नारीमध्ये न धान्यगोगुरुहृताशनसुरा-
 णामुपरि नोच्छिष्टो न दिवा ।

इति । विष्णुराणेऽपि—

नाविशालां न वा भग्नां नासमां यालिनां न च ।
 न च जन्तुमर्यां शश्यामाधितिप्रदनास्त्रृताम् ॥

¹ नोद्रपादसृष्ट्यनोन्नराशीरः न नग्नो नार्द्रवंशे नाकाशे न पालशे शकने—
 इति मुर्दिताविष्णुस्मृतौ पाठः

² द्रग्ध कृते न भग्ने नामिष्ठुष्टे—इति तत्रैव ।

इति । दक्षोऽपि—

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।
यामद्वयं शयानस्तु व्रह्मभूयाय कल्पते ॥

अत्र कूर्मपुराणं—

इत्येतदस्तिलं प्रोक्तमहन्यहनि वै द्रिजाः ।
त्रात्मणानां कृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् ॥
नास्तिक्यादथवाऽलख्याद्रूपाणो न करोति यः ।
स याति नरकान्योरान्काकयोनौ च जायेते ॥
नान्यो विमुक्त ये पन्था मुक्ताऽश्रमविधिं स्वकम् ।
तस्मात्कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्टिनः ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां शयनविधिः.

आहिंकं व्यदधादेवः केशवार्यं सुतसुधीः ।
सवैर्वाचनिकैरथैरच्युतः प्रीयतामिति ॥

इति श्री सकल विद्याविशारद श्री केशवादित्य
भट्टोपाध्यायासुत याज्ञिक देवणभट्टोपाध्याय
विरचितायां स्मृतिचन्द्रिकायां
आहिंककाण्डः समाप्तः.

BL
1215
R5D4
1914
v.2

Devanna Bhatta
Smrticandrika

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
